

การศึกษาจิตสาธารณะในพระพุทธศาสนาเถรวาท

A STUDY OF THE PUBLIC MIND FOUND IN THERAVADA BUDDHISM

พระมหาชำนาญ กตธมฺโม (บุญแพ)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๕

การศึกษาจิตสาธนะในพระพุทธศาสนาเถรวาท

พระมหาชำนาญ กตธมฺโม (บุญแพ)

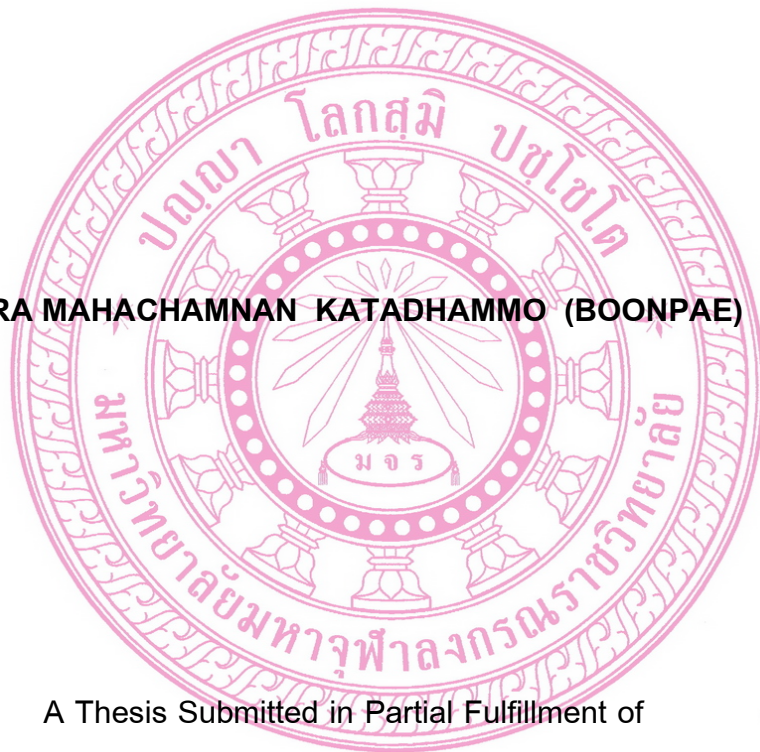
วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๕

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A STUDY OF THE PUBLIC MIND FOUND IN THERAVADA BUDDHISM

PHRA MAHACHAMNAN KATADHAMMO (BOONPAE)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of

The Requirement for the Degree of

Master of Arts

(Buddhist Studies)

Graduate School

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Bangkok, Thailand

C.E. 2012

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับ
 วิทยานิพนธ์ เรื่อง “การศึกษาจิตสาธารณะในพระพุทธศาสนาเถรวาท” เป็นส่วนหนึ่งของการ
 การศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(Signature)

(พระสุธีธรรมานุวัตร, ผศ.ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

(Signature)

ประธานกรรมการ

(พระมหาดนัยพัชร์ คมภีรปญโญ, ดร.)

(Signature)

กรรมการ

(รศ. บุญเรือง อินทวัฒน์)

(Signature)

กรรมการ

(พระมหาวิญญู วรรณญู, ดร.)

(Signature)

กรรมการ

(ผศ. อานนท์ เมธีวรฉัตร)

(Signature)

กรรมการ

(อาจารย์วัฒน์ กัลยาณพัฒน์กุล)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระมหาวิญญู วรรณญู, ดร.

ประธานกรรมการ

ผศ. อานนท์ เมธีวรฉัตร

กรรมการ

อาจารย์วัฒน์ กัลยาณพัฒน์กุล

กรรมการ

ผู้วิจัย

(Signature)

(พระมหาชำนาญ กตธมฺโม)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : การศึกษาจิตสาธารณะในพระพุทธศาสนาเถรวาท
ผู้วิจัย : พระมหาชำนาญ กตธมโม (บุญแพ)
ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาวิชาพระพุทธศาสนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระมหาวรัญญ วรณฺฑ, ดร.
ป.ธ.๗, พธ.บ, M.A., Ph.D.
: ผู้ช่วยศาสตราจารย์ อานนท์ เมธีวรจันทร์
ป.ธ.๖, พธ.บ, ศษ.บ, กศ.ม.
: อาจารย์วิวัฒน์ กัลยาณพัฒน์กุล
ป.ธ.๘, กศ.ม.
วันที่สำเร็จการศึกษา : ๑๐ กันยายน ๒๕๕๕

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาความหมายแนวคิด และทฤษฎีจิตสาธารณะ (๒) เพื่อศึกษาคำสอนเกี่ยวกับจิตสาธารณะในพระพุทธศาสนาเถรวาท (๓) เพื่อศึกษาการประยุกต์ใช้จิตสาธารณะในสังคมไทยปัจจุบัน

งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยได้รวบรวมข้อมูลจากเอกสาร คือ คัมภีร์พระไตรปิฎก ตลอดจนเอกสาร ตำราวิชาการ ผลงานวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องแล้วประมวลข้อมูลโดยนำมาศึกษาวิเคราะห์เนื้อหา และนำเสนอสรุปการวิจัยด้วยวิธีนำเสนอผลการวิจัยเชิงพรรณนา

ผลการวิจัยพบว่า

จิตสาธารณะ หมายถึง ความรู้สึกนึกคิดหรือจิตสำนึกที่รู้จักเอาใจใส่เป็นธุระเข้าร่วมกิจกรรมในเรื่องที่เป็นประโยชน์ต่อสังคมประเทศชาติ ตลอดจนการรับผิดชอบต่อหน้าที่หรือการทำหน้าที่ของตนเองในฐานะสมาชิกที่ดีของสังคม จิตสาธารณะ เป็นจิตสำนึกที่ดีที่อยู่ภายในจิตใจของบุคคล เป็นจิตใต้สำนึกที่ประกอบด้วยคุณธรรมจริยธรรม ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากสภาพความเป็นอยู่ และสิ่งแวดล้อมทางสังคม โดยการรับรู้ เรียนรู้ จดจำ และลอกเลียนแบบ ก่อให้เกิดพฤติกรรมการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เสียสละเวลา กำลังกาย กำลังทรัพย์ของตนเอง เพื่อทำประโยชน์แก่ผู้อื่นและสังคม

ในทางคำสอนของพระพุทธศาสนาพบว่า หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับข้อปฏิบัติและ สอดคล้องกับแนวคิดจิตสาธารณะ อาทิเช่น พรหมวิหาร ๔ สังคหวัตถุ ๔ ขมรवासธรรม ๔ และหลักทศ ๖ เป็นต้น ซึ่งหลักธรรมเหล่านี้ล้วนเป็นคุณธรรมเพื่อสังคม เพื่อมวลมนุษยชาติ เพราะเป็นหลักธรรมที่ก่อให้เกิดประโยชน์ทั้งแก่ตนเอง ทั้งแก่ผู้อื่น และสังคมโดยรวม

ในการประยุกต์ใช้จิตสาธารณะกับสังคมพบว่า การนำหลักทศ ๖ มาใช้กับสถาบัน ครอบครัว การศึกษา ศาสนา การเมือง และเศรษฐกิจ สามารถจัดระเบียบสังคมได้เป็นอย่างดี เพราะเป็นการสร้างจิตสำนึกความรับผิดชอบ และเป็นแบบอย่างการทำหน้าที่ให้ถูกต้องตาม สถานะของแต่ละบุคคล เช่น หน้าที่สามีต้องยกย่อง ไม่ดูหมิ่นภรรยา หน้าที่ภรรยาต้องจัดการ งานบ้านให้เรียบร้อย หน้าที่บิดามารดาต้องสั่งสอนบุตรให้ละชั่วทำดี หน้าที่ของบุตรต้องเลี้ยงดู บิดามารดา ช่วยทำกรรงาน ในสถานศึกษา ครูอาจารย์มีหน้าที่แนะนำสั่งสอน ยกย่องป้องกัน ศิษย์ ศิษย์ต้องให้ความเคารพเชื่อฟัง ประนียบัตริบใช้ เป็นต้น เมื่อต่างคนต่างทำหน้าที่ให้ถูกต้อง ตามสถานะ ย่อมเอื้อประโยชน์ต่อการพัฒนาสังคมประเทศชาติ และส่งเสริมพัฒนาการทางจิต ของปัจเจกบุคคล ให้ดำเนินชีวิตในสังคมได้อย่างมีสันติสุข

Thesis Title : **A STUDY OF THE PUBLIC MIND FOUND
IN THERAVADA BUDDHISM**

Researcher : Phramaha Chamnan Katadhammo (Boonpae)

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

: Phramaha Warunyu Sonchun, Dr. Pali VII, B.A., M.A., Ph.D.

: Asst. prof. Anond Methcevavachatra Pali VI, B.A., B.Ed., M.Ed.

: Mr. Watthana Kanlayapatthanakul Pali IX, M.Ed.

Date of Graduation : September 10, 2012

ABSTRACT

The objectives of the research were: (1) to study meaning, concept and theory of the public mind, (2) to study teachings concerning the public mind in Theravada Buddhism and (3) to study application of the public mind in Thai society now.

This research applied the documentary research with collecting data from Tipitaka, academic textbooks, related documents and researches. Analysis of the data used the analysis of the content and the summary of the research used presenting the descriptive results of the research.

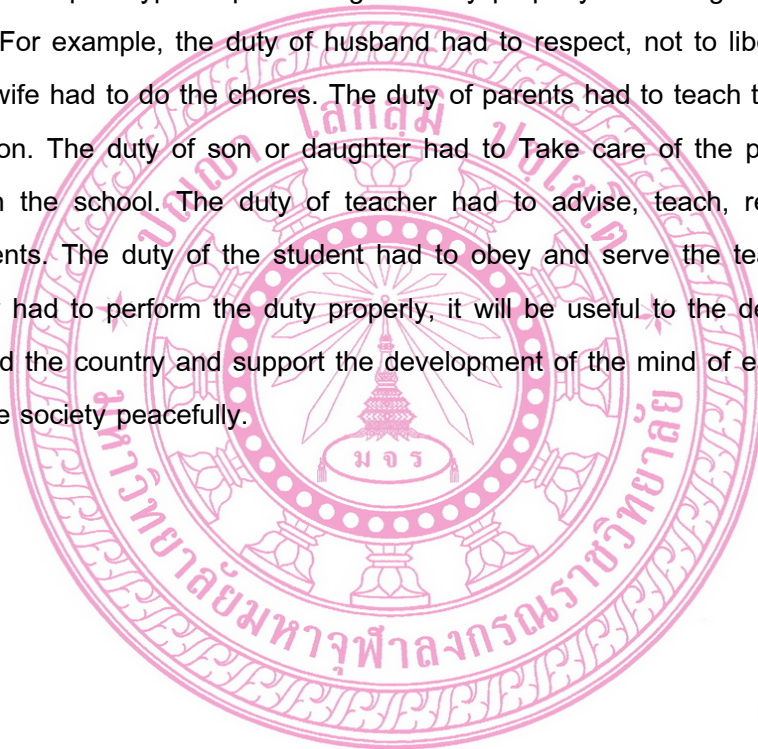
Results of the Research

The public mind was the feeling or the consciousness that paid attention, participated in the useful activities to the society and the country and also the responsibility or performing the duty as the good member of the society. The public mind was the good consciousness being within the mind of person, the consciousness consisting of the virtue and the ethics influenced from the state of the living and the social environment by perceiving, learning, remembering and copying. These made the behavior in helping together, gave the time, power, and property to make the benefit to the others and the society.

In the teaching of Buddhism, there were Dhamma principles relating to the practice and according with the concept of the public mind such as the four Holy Abiding (Brahmavihāra), the four Bases of Social Solidarity (Saṅgahavathu), the four Virtues for

a Good Household Life (Gharāvāsa-dhamma), and the Six Directions (Disā) etc. These Dhamma principles were the virtue for the society, and the human because these lead to the benefit to oneself, others and the society.

The application of the public mind to the society found that applying that the six Disas with the family, educational, religious, political and economic institution can organize the society well because it was cultivating the consciousness and the responsibility and the prototype of performing the duty properly according to the status of each person. For example, the duty of husband had to respect, not to libel the wife. The duty of the wife had to do the chores. The duty of parents had to teach the children to be good person. The duty of son or daughter had to Take care of the parents and help the work in the school. The duty of teacher had to advise, teach, respect and protect the students. The duty of the student had to obey and serve the teachers etc. When everybody had to perform the duty properly, it will be useful to the development of the society and the country and support the development of the mind of each person in the living in the society peacefully.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้ สำเร็จลงได้ด้วยดี เพราะความช่วยเหลือเมตตาจากผู้มีอุปการคุณหลายท่าน คือ (๑) พระมหาวรญาณ วรณฺฑ, ดร. ประธานกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ (๒) ผศ.อานนท์ เมธีวรฉัตร (๓) อาจารย์วัฒน์ กัลยาณพัฒน์กุล กรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ ผู้วิจัยจึงขอระบุนามเพื่อแสดงความขอบคุณเป็นอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

กราบขอบพระคุณ พระมหาดนัยพัชร คมภิรปญโย, ดร. ประธานคณะกรรมการสอบป้องกันวิทยานิพนธ์ ที่ได้เมตตาให้คำแนะนำ ทำให้วิทยานิพนธ์มีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น และขอเจริญพรขอบคุณ รองศาสตราจารย์บุญเรือง อินทวรรนต์ กรรมการผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก ที่กรุณาตรวจสอบและให้คำแนะนำที่ดี ทำให้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ มีความสมบูรณ์ด้านภาษามากยิ่งขึ้น

ขอขอบคุณโยมบิดามารดาที่ได้ให้ทุกสิ่งทุกอย่าง เบื้องต้นแต่ให้กำเนิดชีวิต ให้การอบรมสั่งสอน และให้ความรู้ความสามารถมาโดยลำดับ ทำให้ได้ความเจริญงอกงามในบวรพระพุทธศาสนา ได้ทำคุณประโยชน์แก่พระศาสนาและสังคม

ขออนุโมทนาขอบใจ เจ้าหน้าที่ห้องสมุด เจ้าหน้าที่ศูนย์บัณฑิตวิทยาลัย เพื่อนๆ นิสิต และบุคลากรของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์นครสวรรค์ ทุกท่าน ที่ช่วยเหลืออำนวยความสะดวกในการสืบค้นข้อมูลทำวิทยานิพนธ์ ทำให้วิทยานิพนธ์นี้ เสร็จสมบูรณ์ได้ด้วยดี

ขออนุโมทนาบุญกุศลของญาติโยมที่ได้ถวายความอุปถัมภ์ในด้านปัจจัยสี่ ทำให้ได้รับความสะดวกสบายในการทำงาน

คุณประโยชน์ซึ่งเกิดจากการศึกษาค้นคว้าทำให้วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลง หากจะพึงมี ผู้วิจัยขอน้อมอุทิศบูชาคุณพระพุทธศาสนา บิดามารดา ครูอุปัชฌาย์ อาจารย์ ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ ผู้ให้ชีวิตและปัญญาในการดำเนินชีวิตทุกท่าน

อนึ่ง ท่านผู้มีส่วนช่วยเหลือในงานนี้ จงเป็นผู้มีส่วนในกุศลวิทายาทาน และขอให้อำนาจบารมีคุณพระศรีรัตนตรัย จงปกปักรักษาคุ้มครองให้บิดามารดา ครูอุปัชฌาย์ อาจารย์ และผู้มีพระคุณทุกท่านที่มีส่วนในการทำงานครั้งนี้ ทั้งที่เอ่ยนามและไม่ได้เอ่ยนาม ขอให้มีความสุข ความสำเร็จ เจริญรุ่งเรืองด้วยลาภ ยศ สุข สรรเสริญตลอดไป เทอญ

พระมหาชานาญ กตธมโม (บุญแพ)

สิงหาคม ๒๕๕๕

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
สารบัญแผนภูมิ	ณ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ญ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๔ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๕ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๐
๑.๗ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย	๑๐
บทที่ ๒ ความหมาย แนวคิด และทฤษฎีจิตสาธารณะ	๑๑
๒.๑ ความหมาย แนวคิด และทฤษฎีจิตสาธารณะ	๑๑
๒.๑.๑ ความหมายของจิตสาธารณะ	๑๒
๒.๑.๒ แนวความคิดจิตสาธารณะ	๑๕
๒.๑.๓ ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับจิตสาธารณะ	๑๗
๒.๑.๔ ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของฟรอยด์ (Freud)	๑๙
๒.๑.๕ ทฤษฎีการเรียนรู้ทางสังคมเชิงพุทธิปัญญา	๒๑
๒.๑.๖ จิตอาสา (Volunteer Spirit)	๒๕
๒.๒ ความสำคัญของจิตสาธารณะ	๒๗
๒.๓ องค์ประกอบของการมีจิตสาธารณะ	๓๑
๒.๓.๑ องค์ประกอบจิตสาธารณะ	๓๑
๒.๓.๒ การก่อรูปของจิตสำนึก	๓๒
๒.๓.๓ องค์ประกอบจิตสำนึก	๓๓

๒.๓.๔	ประเภทของจิตสำนึก	๓๓
๒.๓.๕	ระดับของจิตสำนึก	๓๔
๒.๓.๖	การสร้างเสริมจิตสำนึกต่อส่วนรวม	๓๕
๒.๔	ปัจจัยก่อให้เกิดจิตสาธารณะ	๓๗
๒.๕	ลักษณะของบุคคลผู้มีจิตสาธารณะ	๔๑
บทที่ ๓	แนวคิดจิตสาธารณะในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๔๕
๓.๑	แนวคิดเรื่องจิตในพระพุทธศาสนา	๔๖
๓.๑.๑	ความหมายของจิต	๔๖
๓.๑.๒	จิต คืออะไร	๔๗
๓.๑.๓	ลักษณะและการทำงานของจิต	๔๘
๓.๑.๔	อำนาจของจิต	๕๐
๓.๑.๕	จำนวนและประเภทของจิต	๕๒
๓.๑.๖	เจตสิก คืออะไร	๕๔
๓.๑.๗	เจตสิก ๕๒ ดวง	๕๕
๓.๑.๘	การทำงานของจิตและเจตสิก	๕๖
๓.๒	จิตสาธารณะในแนวคิดทางพระพุทธศาสนา	๕๗
๓.๒.๑	ตัวอย่างผู้มีจิตสาธารณะในพระพุทธศาสนา	๕๙
๓.๒.๒	การพัฒนาจิตสาธารณะ	๖๕
๓.๒.๓	ความสำคัญของจิต	๖๗
๓.๓	แนวคิดจิตสาธารณะตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์	๗๐
๓.๓.๑	ความหมายของจิตสาธารณะ	๗๐
๓.๓.๒	การพัฒนาค้นให้มีจิตสาธารณะ	๗๑
๓.๓.๓	การพัฒนาจิตสาธารณะตามหลักไตรสิกขา	๗๔
๓.๓.๔	จุดมุ่งหมายของการพัฒนาค้นให้มีจิตสาธารณะ	๗๙
๓.๓.๕	ประโยชน์ของสมาธิสามารถช่วยพัฒนาจิต	๘๑
๓.๔	แนวคิดจิตสาธารณะตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ	๘๓
๓.๔.๑	จิตสาธารณะในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ	๘๓
๓.๔.๒	การพัฒนาค้นให้มีจิตสาธารณะ	๘๔
๓.๔.๓	จุดมุ่งหมายของพัฒนาค้นให้มีจิตสาธารณะ	๘๙
๓.๕	หลักธรรมเกี่ยวกับจิตสาธารณะในพระพุทธศาสนา	๙๔
๓.๕.๒	พรหมวิหาร ๔	๙๔

	๓.๕.๒ สังคหวัตถุ ๔	๙๕
	๓.๕.๓ ฃราราชาธรรม ๔	๙๖
	๓.๕.๔ ทิศ ๖	๙๗
	๓.๖ ประโยชน์ของการพัฒนาคนให้มีจิตสาธารณะ	๑๐๑
	๓.๖.๑ ประโยชน์ส่วนตน	๑๐๑
	๓.๖.๒ ประโยชน์ต่อผู้อื่น	๑๐๓
	๓.๖.๓ ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย	๑๐๔
	๓.๖.๔ วิธีปฏิบัติเพื่อเข้าถึงประโยชน์	๑๐๕
บทที่ ๔	การประยุกต์ใช้จิตสาธารณะในสังคมไทยปัจจุบัน	๑๐๙
	๔.๑ เสริมสร้างจิตสำนึกการเรียนรู้ทางสังคม	๑๐๙
	๔.๑.๑ การเรียนรู้ลักษณะของตัวแบบ	๑๐๙
	๔.๑.๒ ใช้กระบวนการพัฒนาจิตพิสัย	๑๑๑
	๔.๒ พรหมวิหาร ๔ หลักพัฒนาจิตสาธารณะครบครัน	๑๑๒
	๔.๓ สังคหวัตถุ ๔ หลักธรรมส่งเสริมพัฒนาการจิตสาธารณะ	๑๑๔
	๔.๔ ทิศ ๖ หลักธรรมสำหรับพัฒนาจิตสาธารณะของสถาบันทางสังคม	๑๑๕
	๔.๔.๑ จิตสาธารณะของสถาบันครอบครัว	๑๑๕
	๔.๔.๒ จิตสาธารณะของสถาบันการศึกษา	๑๒๙
	๔.๔.๓ จิตสาธารณะของสถาบันศาสนา	๑๓๗
	๔.๔.๔ จิตสาธารณะของสถาบันการเมืองการปกครอง	๑๔๒
	๔.๔.๕ จิตสาธารณะของสถาบันเศรษฐกิจ	๑๔๖
บทที่ ๕	สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๑๕๐
	๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๕๐
	๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๕๖
บรรณานุกรม		๑๕๙
ประวัติผู้วิจัย		๑๖๖

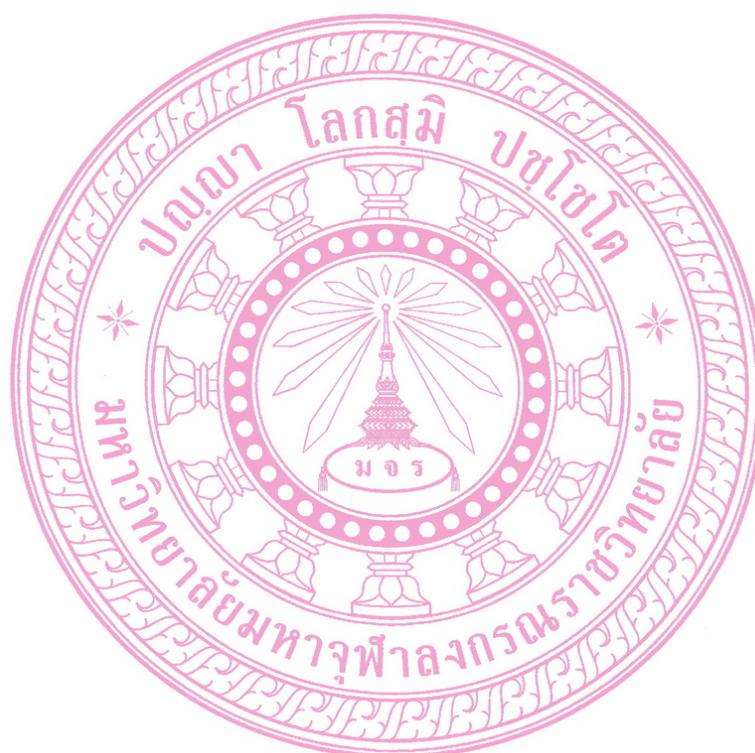
สารบัญแผนภูมิ

แผนภูมิที่

หน้า

๒.๑ ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมและการแสดงออกของคน

๔๐

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

อักษรย่อในวิทยานิพนธ์นี้ ได้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ โดยได้แสดงแหล่งที่มา /เล่ม/ข้อ/และหน้า ตามลำดับ เช่น ที.ปา. (ไทย). ๑๑/๓๑๓/๒๙๕. หมายถึง ที่ฉนิกาย ปาฎีกาวรรค เล่มที่ ๑๑ ข้อที่ ๓๑๓ หน้า ๒๙๕.

๑. พระวินัยปิฎก

วิ. ม. (ไทย) = วินัยปิฎก มหาวรรค (ภาษาไทย)

๒. พระสุตตันตปิฎก

ที. ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก ที่ฉนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)

ที. ปา. (ไทย) = สุตตันตปิฎก ที่ฉนิกาย ปาฎีกาวรรค (ภาษาไทย)

ส. ส. (ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถาวรรค (ภาษาไทย)

อง. จตุกก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต (ภาษาไทย)

อง. ปญจก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปญจกนิบาต (ภาษาไทย)

อง. สตตก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สตตกนิบาต (ภาษาไทย)

อง. อฎฐก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย อฎฐกนิบาต (ภาษาไทย)

ขุ. ฐ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท (ภาษาไทย)

ขุ. อิติ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ (ภาษาไทย)

ขุ. สุ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต (ภาษาไทย)

๓. อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.ปา.อ (ไทย) = ที่ฉนิกาย สุมังคลวิลาสินี ปาฎีกาวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)

อง. เอกก.อ (ไทย) = อังคุตตรนิกาย มโนรทปุรณี เอกกนิบาตอรรถกถา (ภาษาไทย)

ขุ. ฐ.อ. (ไทย) = ขุททกนิกาย ธรรมบทอรรถกถา (ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

คำว่า “จิตสาธารณะ” เป็นคำใหม่ที่น่ามาใช้เมื่อไม่นานมานี้ และเป็นเรื่องใหม่สำหรับคนไทยจิตสาธารณะ เป็นศัพท์ใหม่ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาทศวรรษที่ผ่านมา เป็นคำที่ใช้แปลจากภาษาอังกฤษที่เรียกว่า Public mind, public consciousness, public minds, public service, service mind, ส่วนคำแปลในภาษาไทย นอกจากใช้คำว่าจิตสาธารณะแล้ว มีคำที่ใช้ในความหมายเดียวกับคำอื่น ๆ อีก คือ สำนักสาธารณะ, จิตสำนักสาธารณะ, จิตบริการ, จิตอาสา จิตสำนักทางสังคม เป็นต้น^๑

จิตสาธารณะ เป็นการรู้จักเอาใจใส่เป็นธุระและเข้าร่วมในเรื่องของส่วนรวม ที่เป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติ มีความสำนึกและยึดมั่นในระบบคุณธรรม และจริยธรรมที่ดั่งามละอายต่อสิ่งผิด เน้นความเรียบร้อย ประหยัดและมีความสมดุลระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ^๒ จิตสาธารณะ เป็นสิ่งที่เกิดตามวิถีการดำเนินชีวิตของแต่ละบุคคล ตามสภาพแวดล้อมลักษณะวัฒนธรรมและประเพณี ตั้งแต่ระดับครอบครัว ชุมชน จนถึงระดับสังคมโดยเฉพาะสังคมไทยวิถีการดำเนินชีวิต วัฒนธรรมประเพณีของคนไทยส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลมาจากพิธีกรรมหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาเป็นส่วนมากคนไทยจึงมีจิตใจอ่อนโยน มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ชอบช่วยเหลือกันในยามที่อีกฝ่ายเกิดความทุกข์ยากเดือดร้อน ดังนั้นจิตสาธารณะ (ความมีน้ำใจ) กับคนไทยในอดีตถือเป็นของคู่กันไม่ว่าจะเป็นวิถีการดำรงชีวิตประจำวันที่มีการแบ่งปันกันอย่างเต็มที่ หรือการช่วยเหลือในการประกอบอาชีพ หรือทำกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกันโดยมีต้องมีกฎระเบียบมาบังคับ ความช่วยเหลือทุกอย่างออกมาจาก

^๑นเรศวรวิชาการ, จิตสาธารณะ, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : http://www.academic.nu.ac.th/Content_view.php?n_id=44&img=&action=view [๑๒ เมษายน ๒๕๕๔].

^๒ชัยวัฒน์ สุทธิรัตน์, สอนเด็กให้มีจิตสาธารณะ, (กรุงเทพมหานคร: วี พรินท์ (1991), ๒๕๕๒), หน้า ๑๓.

จิตใจ สังคมไทยในอดีตจึงอยู่กันเหมือนเครือญาติ เกิดความสุข และแม้บางครั้งจะมีปัญหา ก็จะร่วมกันแก้ไขจนทุกอย่างลุล่วงไปได้ด้วยดี^๓

ปัจจุบันสภาพสังคมไทยเป็นสังคมยุคโลกาภิวัตน์ที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว มีความก้าวหน้าทางเทคโนโลยี เศรษฐกิจ และสังคม เกิดสิ่งประดิษฐ์หรือวัตถุ เครื่องมือ เครื่องใช้ในการดำเนินชีวิตที่ทันสมัย รวดเร็วสามารถตอบสนองความต้องการของบุคคลในสังคมปัจจุบันได้เป็นอย่างดี ผลจากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวจึงมีผลกระทบต่อสังคม และประเทศชาติ รวมถึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ซึ่งกระแสความเจริญนี้ ได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิต ทำให้เกิดการปรับตัว มีการแข่งขัน เอาจริงเอาจังเปรียบซึ่งกันและกัน มีค่านิยมทางวัตถุสูงขึ้น เกิดการขาดคุณธรรม จริยธรรม ขาดสมดุลทั้งทางจิตใจและวัตถุ มุ่งแสวงหาผลประโยชน์ให้กับตนเองมากกว่าส่วนรวม ซึ่งเป็นสัญญาณบ่งถึงการขาดจิตสาธารณะของคนในชาติที่สูงขึ้น^๔ ดังนั้น การปลูกฝังจิตใจให้บุคคลเป็นคนดี มีความรับผิดชอบต่อตนเอง และสังคม ถือเป็น การสร้างระบบคุณธรรมจริยธรรมภายในจิตใจของบุคคล

จิตสาธารณะเป็นความรับผิดชอบต่อตนเอง แม้จะได้รับการอบรมสั่งสอนถ้าจิตใจตนเองไม่ยอมรับ การปลูกฝังจิตสาธารณะ ก็ไม่อาจเกิดขึ้นได้ ซึ่งสอดคล้องกับพุทธภาษิตที่ว่า

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่
สำเร็จด้วยใจ ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะทำชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย
เพราะความชั่วนั้น ทุกขย่อมติดตามเขาไป
เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโค ที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น^๕

แต่ จิตสาธารณะ จะเกิดขึ้นแก่บุคคลที่พร้อมเปลี่ยนแปลงและยอมรับการอบรมสั่งสอนด้านจิตใจมาแล้ว ดังพระพุทธภาษิตที่ว่า

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่
สำเร็จด้วยใจ ถ้าคนมีใจดี ก็จะทำดีหรือทำดีตามไปด้วย
เพราะความดีนั้น สุขย่อมติดตามเขาไป
เหมือนเงาติดตามตัวเขาไป ฉะนั้น^๖

^๓ กลิ่น สระทองเนียม, วิธีการสร้างเยาวชนให้เกิดจิตสาธารณะ, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : http://news.sanook.com/education/education_39824.php [๑๒ เมษายน ๒๕๕๔].

^๔ ชัยวัฒน์ สุทธิรัตน์, สอนเด็กให้มีจิตสาธารณะ, หน้า คำนำ.

^๕ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^๖ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒/๒๔.

เมื่อพิจารณาตามพุทธภาษิตข้างต้น จะเห็นว่าการทำ พุศฺ คิถของบุคคลล้วนสำเร็จมาจากจิตใจ ใจจึงเป็นเบื้องต้นของจิตสาธารณะนอกจากใจแล้ว การสร้างความรู้คู่คุณธรรมเป็นประเด็นที่ถูกหยิบยกขึ้นมาถกเถียงกันอย่างกว้างขวางในปัจจุบัน เพราะเป็นหนทางหนึ่งที่เป็นตัวช่วยในการกำหนดพฤติกรรมบุคคลในสังคม ให้สำนึกในความเป็นไทย สำนึกต่อประเทศชาติ และสังคม นอกเหนือจากการเป็นเพียงแค่ “คนเก่ง” แล้ว ต้องเป็น “คนดี” ซึ่งเป็นการแก้ไข ปัญหาที่ต้นเหตุ และเป็นการป้องกันอย่างแท้จริง แนวคิดการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ให้มีคุณภาพและอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสงบสุขได้นั้น ต้องพัฒนาร่างกายให้แข็งแรงควบคู่กับการพัฒนาจิตใจให้เข้มแข็งมั่นคง ไม่หวั่นไหว พร้อมทั้งพัฒนาสมองให้มีวิชาความรู้มีสติปัญญา มีคุณธรรมและจริยธรรมที่ดีงามจึงจะอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข การพัฒนาให้คนเป็นมนุษย์ทั้งกายและใจได้นั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการปลูกฝังตั้งแต่เด็กให้มีการพัฒนาชีวิตในทางที่ดีเป็นคนดี และมีความดีในตน อันได้แก่ ความรู้ดี ความสามารถดี ความคิดดี ความประพฤติดี และความมีจิตใจที่ดีงาม^๗

ผู้วิจัยได้เล็งเห็นคุณค่า ความสำคัญ และประโยชน์ของการมีจิตสาธารณะ จึงทำการศึกษาความหมาย แนวคิด ทฤษฎี หลักคำสอน รูปแบบ และวิธีการ เพื่อพัฒนาจิตใจบุคคลในสังคมไทย ให้มีจิตสาธารณะตามหลักธรรมคำสอนในทางพระพุทธศาสนา แล้วนำไปประยุกต์ใช้ในสังคมไทยปัจจุบัน

๑.๒ วัตถุประสงค์การวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาความหมาย แนวคิด และทฤษฎีจิตสาธารณะ
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาคำสอนเกี่ยวกับจิตสาธารณะในพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาการประยุกต์ใช้จิตสาธารณะในสังคมไทยปัจจุบัน

๑.๓ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ มีลักษณะเป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) จะเน้นศึกษาเรื่องจิตสาธารณะที่เป็นฝ่ายกุศล ตามทัศนะของพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อให้ทราบถึงความหมาย ความสำคัญ ความเกี่ยวข้องของจิตกับหลักธรรมสำหรับการพัฒนาจิตสาธารณะเท่านั้น ข้อมูลที่ใช้ในการวิจัย จะศึกษาจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ทั้งภาษาบาลี และภาคภาษาไทย ทั้งในหนังสือ เอกสาร และงานเขียนต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้

^๗ นวลละออ แสงสุข, จิตสำนึกสาธารณะในเยาวชน : กรณีศึกษา นักศึกษามหาวิทยาลัยรามคำแหง, งานวิจัย, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๒), หน้า ๕.

๑.๔ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๔.๑ **จิตสาธารณะ** หมายถึง สำนึกหรือความคิดที่จะทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ให้แก่สังคมหรือคนทั่วไป เป็นจิตสำนึกเพื่อส่วนรวม เป็นความรับผิดชอบซึ่งเกิดจากภายใน คือความรู้สึกนึกคิด จิตใต้สำนึก ตลอดจนคุณธรรม จริยธรรม ซึ่งอยู่ในจิตใจ และส่งผลสู่การกระทำภายนอก

๑.๔.๒ **จิตสาธารณะในพระพุทธศาสนา** หมายถึง จิตที่ประกอบด้วยกุศล คือ จิตที่โน้มไปในการทำบุญทำกุศล ชอบช่วยเหลือผู้อื่น จิตที่ไม่เห็นแก่ตัว และจิตที่ประกอบด้วยอกุศล คือ จิตที่คิดช่วยเหลือผู้อื่นเหมือนกัน แต่ทำไปเพราะต้องการสิ่งตอบแทน หวังผลประโยชน์ที่ตนกระทำ หรือหวังชื่อเสียงเกียรติยศ ซึ่งเป็นกรกระทำที่ไม่เต็มใจนัก

๑.๕ ทบทวนเอกสารและงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

(ก) เอกสารหนังสือ

๑. วารัณญา ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม ได้กล่าวไว้ในจิตวิทยาพุทธศาสนาว่า คำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมดรวมศูนย์ที่กระบวนการจิตของคนพระพุทธเจ้าทรงใช้ระเบียบวิธีการพิจารณาในจิตของพระองค์ และสังเกตพฤติกรรมของคนอื่นแล้วเอาข้อเท็จจริงมาประกอบเป็นพุทธจิตวิทยา ซึ่งมีลักษณะเป็นจิตวิทยาที่ใช้ได้ทุกยุคทุกสมัยแม้เวลาจะล่วงเลยมาถึง ๒๕๐๐ ปี เศษแล้วก็ตาม พุทธศาสนาเริ่มด้วยการวินิจฉัยว่าคนเป็นอินทรีย์พลวัตรที่ดิ้นรนโลดแล่นไปเพื่อหาวัตถุและเหตุการณ์มาสนองตัณหาและความอยากต่าง ๆ และความอยากนี้เองที่ผลักดันให้คนปรุงแต่งพฤติกรรมไปนานาชนิด พุทธศาสนาสอนให้คนรู้วิธีต่าง ๆ ที่จะปรับปรุงตัณหาให้พอเหมาะพอดีกับเงื่อนไขและสภาวะแห่งสิ่งแวดล้อม และไม่เน้นให้คนเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อมให้เหมาะแก่ตัณหา เพราะตัณหาของคนนั้นยากที่จะจำกัดขอบเขตได้ จิตวิทยาก็เช่นกันคือ พยายามหาแนวทางที่จะให้คน ปรับปรุงพฤติกรรมต่าง ๆ ให้เหมาะสมกับสิ่งแวดล้อม มากกว่าที่จะให้เปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อม ให้เหมาะแก่ธรรมชาติของคนใน ชีวิตประจำวันของคนเรานั้นมีปรากฏการณ์ทางจิตวิทยา ๒ อย่าง ที่ควบคุมพฤติกรรมที่แสดงออกต่อสิ่งเร้า นั่นคืออารมณ์ และเชาวน์ปัญญา การกระทำทั้งทางกาย และวาจา จึงสำเร็จมาจากจิตเป็นใหญ่ในการบงการ การกระทำทุกรูปแบบจึงประทับสั่งสมไว้ในการรับรู้ของจิต เรียกว่าการสั่งสม ด้วยเหตุนี้ทางพุทธศาสนาจึงเน้นในเรื่องกุศลกรรมและอกุศลกรรม อันมีผลสืบเนื่องต่อวิถีชีวิต ทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ซึ่งมีผลส่งถึงกันอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

^๑วารัณญา ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม, จิตวิทยาพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๖๒.

๒. จ่านงค์ อติวัฒน์สิทธิ์ ได้กล่าวไว้ในสังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์ว่า ศิลเป็นบรรทัดฐานทางสังคมอย่างหนึ่ง กล่าวคือ เป็นข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกาย และวาจา ให้ตั้งอยู่ในความดีงาม และการรักษาสังคมให้เป็นปกติ โดยการปฏิบัติตามระเบียบวินัยของสังคม สังคมจะมีความมั่นคง และเจริญก้าวหน้าไปได้ก็โดยอาศัยศิลปะเป็นบรรทัดฐานแรก การพัฒนาพฤติกรรมทางสังคมของบุคคลให้ดีขึ้นจะต้องส่งเสริมให้บุคคลปฏิบัติตามศิลปะ ศิลในระดับบุคคลเป็นการฝึกอบรมบุคคลเกี่ยวกับความประพฤติที่ดี ความมีระเบียบ วินัย ความสุจริตกายวาจา และอาชีพ ซึ่งเป็นพื้นฐานแห่งความสงบสุขในทางจิตใจ ศิลในระดับสังคมมี ๓ ระดับ คือ (๑) ระดับลบ คือ การไม่เบียดเบียนกัน ได้แก่ การไม่ทำร้ายให้คนอื่นได้รับความเดือดร้อนและมีความเจ็บปวด (๒) ระดับบวก คือ การช่วยเหลือรับใช้บริการประโยชน์แก่สังคม (๓) ระดับคุณภาพ คือ ระดับที่แทรกอยู่ตรงกลางระหว่างสองระดับแรก เป็นระดับแห่งระเบียบวินัย เป็นระดับแห่งการพัฒนาความประพฤติที่ดีงาม ระดับการสร้าง ความสุจริต กาย วาจา การสร้างสัมพันธไมตรีที่ดีทางสังคม การไม่เบียดเบียนประทุษร้ายคนอื่น และการฝึกอบรมตนในสัมมาชีพ พุทธศาสตร์พิจารณาว่า สังคมจะมีความมั่นคง และเจริญก้าวหน้าไปได้ก็โดยอาศัยศิลปะเป็นบรรทัดฐานแรก จึงมีความจำเป็นที่จะต้องพัฒนาพฤติกรรมทางสังคมของบุคคลให้ดีขึ้น ข้อนี้จะได้ทำได้โดยการส่งเสริมให้บุคคลปฏิบัติตามศิลปะ กล่าวคือ ส่งเสริมให้บุคคลปฏิบัติตามระเบียบวินัย มีความประพฤติทางกาย และวาจาที่ดีงาม มีความสัมพันธ์ที่ดีกับบุคคลอื่น^๕

๓. ชัยวัฒน์ สุทธิรัตน์ ได้กล่าวถึงความสำคัญของจิตสาธารณะไว้ในหนังสือ สอนเด็กให้มีจิตสาธารณะว่า การสร้างคนให้มีจิตสาธารณะมีความสำคัญต่อบุคคล องค์กร สังคม และประเทศชาติอย่างมาก ถ้าเราสามารถปลูกฝัง ส่งเสริม หรือพัฒนาให้เด็กมีจิตสาธารณะด้วยวิธีการต่าง ๆ จะทำให้เด็กมีจิตใจที่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม ไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน อาสาดูแลรับผิดชอบสมบัติส่วนรวม มีการใช้อย่างทะนุถนอม รู้จักการแบ่งปันโอกาสในการใช้ของส่วนรวมให้ผู้อื่น เมื่อเจริญเติบโตเป็นผู้ใหญ่ ปัญหาที่เกิดการเอารัดเอาเปรียบคนอื่น ปัญหาอาชญากรรม ปัญหายาเสพติด การทำลายสาธารณะสมบัติต่าง ๆ จะลดลง การเห็นประโยชน์ส่วนตน และประโยชน์พวกพ้องก็จะลดน้อยลง และจะนำมาสู่ชุมชนและสังคมที่เข้มแข็ง และพัฒนาทันอารยประเทศ รวมทั้งไม่เกิดความขัดแย้งกันระหว่างประเทศ ซึ่งอาจนำมาซึ่งการล่มสลายของชาติต่าง ๆ ในโลกนี้ได้^๖

^๕จ่านงค์ อติวัฒน์สิทธิ์, สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๖๓-๖๔.

^๖ชัยวัฒน์ สุทธิรัตน์, สอนเด็กให้มีจิตสาธารณะ, หน้า ๑๑.

(ข) วิทยานิพนธ์

๔. ชายโพธิสिता และคณะ ได้ศึกษาจิตสำนึกต่อสาธารณสมบัติ : ศึกษากรณี กรุงเทพมหานคร กลุ่มตัวอย่างเป็นประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตกรุงเทพมหานครผลการศึกษาพบว่า ในด้านความเข้าใจเกี่ยวกับสาธารณะสมบัติ กลุ่มตัวอย่างมีความเข้าใจเกี่ยวกับจิตสำนึกสาธารณะสมบัติเป็นสองระดับ ระดับหนึ่งเป็นจิตสำนึกแบบ “Passive” คือ แบบที่บุคคลไม่ต้องทำอะไรมากเพียงแต่ไม่ทำให้เกิดความเสียหายหรือไม่ทำลายสาธารณสมบัติก็พออีกระดับหนึ่งเป็นจิตสำนึกแบบ “Active” คือบุคคลลงมือกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง อันแสดงว่าเขามีความรับผิดชอบต่อสาธารณสมบัติ ไม่ว่าจะใช้หรือไม่ใช้ก็ตาม ในด้านภาพสะท้อนจิตสำนึกสาธารณะ คนในกรุงเทพมหานคร ส่วนใหญ่ใช้สาธารณสมบัติด้วยความรับผิดชอบน้อยหรือแทบไม่รับผิดชอบเลย^{๑๑}

๕. หฤทัย อัจปรุ ได้ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยส่วนบุคคล ภาวะผู้นำ รูปแบบการดำเนินชีวิต และความสามารถในการเรียนรู้ด้วยตนเองกับการมีจิตสำนึกสาธารณะของนักศึกษาพยาบาล เขตกรุงเทพมหานคร กลุ่มตัวอย่างคือ นักศึกษาพยาบาลชั้นปีที่ ๑, ๒, ๓ และ ๔ สถาบันการศึกษาพยาบาล เขตกรุงเทพมหานคร ผลการศึกษาพบว่าภาวะผู้นำ รูปแบบการดำเนินชีวิตกลุ่มวิชาการ กลุ่มวิชาชีพ กลุ่มก้าวหน้า กลุ่มกิจกรรม กลุ่มสังคมความสามารถในการเรียนรู้ด้วยตนเองและสังกัดสำนักงานตำรวจแห่งชาติ มีความสัมพันธ์ทางบวกกับการมีจิตสำนึกสาธารณะของนักศึกษาพยาบาลสังกัดทบวงมหาวิทยาลัย ภูมิสำเนาในกรุงเทพมหานคร และรูปแบบการดำเนินชีวิตกลุ่มเก็บตัวมีความสัมพันธ์ทางลบกับการมีจิตสำนึกสาธารณะของนักศึกษาพยาบาล อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .๐๕^{๑๒}

๖. โกศล มีความดี ได้ศึกษาวิจัยปัจจัยทางจิตสังคมที่เกี่ยวข้องกับการมีจิตสาธารณะของข้าราชการตำรวจ เพื่อศึกษาและเปรียบเทียบจิตสาธารณะของข้าราชการตำรวจที่มีปัจจัยทางจิตสังคมที่แตกต่างกัน เพื่อศึกษาปฏิสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยจิตลักษณะและสภาพแวดล้อมทางสังคมที่มีผลต่อจิตสาธารณะของข้าราชการตำรวจและเพื่อศึกษาปัจจัยด้านจิตสังคมสามารถทำนายจิตสาธารณะของข้าราชการตำรวจ กลุ่มตัวอย่างในการวิจัย คือ

^{๑๑} ชาย โพธิสिता และคณะ, การศึกษาจิตสำนึกของคนไทยต่อสาธารณสมบัติ : กรณีศึกษา กรุงเทพมหานคร, งานวิจัย, (นครปฐม : สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๓), หน้า บทคัดย่อ.

^{๑๒} หฤทัย อัจปรุ, ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยส่วนบุคคลภาวะผู้นำรูปแบบการดำเนินชีวิต และความสามารถในการเรียนรู้ด้วยตนเองกับการมีจิตสำนึกสาธารณะของนักศึกษาพยาบาล, วิทยานิพนธ์พยาบาลศาสตรมหาบัณฑิต, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๐๓-๑๐๔.

ข้าราชการตำรวจผู้เข้ารับการศึกษาเพื่อพิจารณาบรรจุแต่งตั้งเป็นข้าราชการตำรวจชั้นสัญญาบัตร จำนวน ๑๘๗ นาย เครื่องมือที่ใช้ในงานวิจัยคือ แบบสอบถามลักษณะชีวิตสังคมและแบบวัดจิตสาธาณณะ ผลการศึกษาพบว่า (๑) ข้าราชการตำรวจมีปัจจัยทางชีวิตสังคม ได้แก่ อายุ รายได้เฉลี่ยต่อเดือนแตกต่างกันมีจิตสาธาณณะไม่แตกต่างกัน (๒) ข้าราชการตำรวจที่มีจิตลักษณะแตกต่างกันมีจิตสาธาณณะแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .๐๕ โดยข้าราชการตำรวจที่มีเจตคติต่อจิตสาธาณณะที่ดี มีการรับรู้ความสามารถของตนเอง มีลักษณะมุ่งอนาคตควบคุมตนเองสูง มีจิตสาธาณณะสูง (๓) ข้าราชการตำรวจที่มีสภาพแวดล้อมทางสังคมแตกต่างกันมีจิตสาธาณณะ ที่แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .๐๕ โดยข้าราชการที่มีการรับรู้วัฒนธรรมองค์กรการสูง มีการรับรู้การสนับสนุนทางสังคมจากครอบครัวสูง มีการรับรู้การสนับสนุนจากผู้บังคับบัญชาสูง มีการสนับสนุนทางสังคมจากเพื่อนร่วมงานสูง มีการรับรู้การสนับสนุนสังคมจากประชาชนสูง มีการได้รับแบบอย่างจากผู้บังคับบัญชาสูง มีจิตสาธาณณะสูง (๔) ไม่พบปฏิสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยทางจิตลักษณะและสภาพแวดล้อมทางสังคม ที่ส่งผลต่อการมีจิตสาธาณณะของข้าราชการตำรวจ (๕) ปัจจัยทางจิตสังคมที่เป็นตัวทำนายจิตลักษณะของข้าราชการตำรวจ พบว่าการรับรู้ความสามารถของตนเองและการสนับสนุนจากประชาชนร่วมกันทำนายการมีจิตสาธาณณะของข้าราชการตำรวจได้^{๑๓}

๗. ธรรมนันทิกา แจ็งสว่าง สรุปความได้ว่า ผลของการใช้โปรแกรมพัฒนาจิตสาธาณณะด้วยบทบาทสมมติกับตัวแบบของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๓ เพื่อศึกษาผลของการใช้โปรแกรมพัฒนาจิตสาธาณณะด้วยบทบาทสมมติกับตัวแบบของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๓ และศึกษาปฏิสัมพันธ์ระหว่างการได้รับโปรแกรมพัฒนาจิตสาธาณณะด้วยบทบาทสมมติกับตัวแบบกับเพศของนักเรียนที่มีต่อจิตสาธาณณะ กลุ่มตัวอย่างคือ นักเรียนระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ ๓ ภาคเรียนที่ ๒ ปีการศึกษา ๒๕๔๖ โรงเรียนสาธิตสถาบันราชภัฏสงขลา จังหวัดสงขลา จำนวน ๖๘ คน โดยสุ่มเลือกห้องด้วยวิธีการสุ่มอย่างง่าย เป็นกลุ่มทดลองและกลุ่มควบคุม กลุ่มละ ๑ ห้องเรียน เป็นเพศชาย ๑๗ คน เพศหญิง ๑๗ คน ใช้การทดลอง ๑๒ ครั้ง ครั้งละ ๕๐ นาที เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยเป็นโปรแกรมพัฒนาจิตสาธาณณะด้วยบทบาทสมมติกับตัวแบบ จำนวน ๑๒ เรื่องกับกลุ่มทดลอง แบบแผนการวิจัยเป็นการวิจัยกึ่งทดลองแบบแฟคทอเรียล ๒ องค์ประกอบ สถิติที่ใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูลคือ การวิเคราะห์ความแปรปรวนร่วมแบบสองทาง ผลการวิจัยพบว่า (๑) นักเรียนที่ได้รับโปรแกรมพัฒนาจิตสาธาณณะด้วยบทบาทสมมติกับตัวแบบมีจิตสาธาณณะสูงกว่านักเรียนที่ไม่ได้รับโปรแกรมพัฒนา

^{๑๓}โกศล มีความดี, ปัจจัยทางจิตสังคมที่เกี่ยวข้องกับการมีจิตสาธาณณะของข้าราชการตำรวจ, *ปริญญาานิพนธ์วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต*, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๔๗), หน้า ๖๕-๖๖.

จิตสาธารณะด้วยบทบาทสมมติกับตัวแบบ อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .๐๕ (๒) ไม่พบปฏิสัมพันธ์ระหว่างการใช้โปรแกรมพัฒนาจิตสาธารณะด้วยบทบาทสมมติกับตัวแบบกับเพศที่มีต่อจิตสาธารณะของนักเรียน อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .๐๕^{๑๔}

๘. มุกิตา หวังคิด กล่าวไว้ว่า การฝึกทักษะการแก้ปัญหาโดยการนำเสนอสถานการณ์ผ่านสื่อคอมพิวเตอร์ เพื่อพัฒนาจิตสาธารณะในนักเรียน ระดับประถมศึกษาปีที่ ๖ เพื่อศึกษาการพัฒนาจิตสาธารณะของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๖ โดยการฝึกทักษะการแก้ปัญหาและเพื่อศึกษาปฏิสัมพันธ์ระหว่างการใช้ทักษะการแก้ปัญหากับระดับผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนที่มีต่อการพัฒนาจิตสาธารณะในนักเรียน กลุ่มตัวอย่างเป็นนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๖ ภาคเรียนที่ ๑ ปีการศึกษา ๒๕๕๖ โรงเรียนสาธิต แห่งมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ศูนย์วิจัยและพัฒนาการศึกษา จำนวน ๗๒ คน ด้วยวิธีการสุ่มแบบแบ่งชั้น แบ่งกลุ่มทดลองและกลุ่มควบคุมกลุ่มละ ๓๖ คน แบ่งเป็นระดับผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนสูง ๑๒ คน ระดับผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนปานกลาง ๑๒ คน ระดับผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนต่ำ ๑๒ คน ใช้เวลาในการทดลอง ๑๒ คาบ คาบละ ๕๐ นาที โดยใช้เครื่องมือคือ แผนดำเนินการฝึกทักษะการแก้ปัญหาและแบบวัดจิตสาธารณะ โดยใช้แบบแผนการทดลองแบบ ๓ x ๒ เป็นแบบที่มีการฝึกการแก้ปัญหาโดยการนำเสนอสถานการณ์ผ่านสื่อคอมพิวเตอร์กับการไม่ฝึกทักษะการแก้ปัญหาโดยการนำเสนอสถานการณ์ผ่านสื่อคอมพิวเตอร์และตัวแปรระดับผลสัมฤทธิ์ทางการเรียน สถิติที่ใช้คือ การวิเคราะห์ความแปรปรวนร่วมแบบสองทาง ผลการวิจัยพบว่า (๑) นักเรียนที่ได้รับการฝึกทักษะการแก้ปัญหาโดยการนำเสนอสถานการณ์ผ่านสื่อคอมพิวเตอร์มีจิตสาธารณะสูงกว่านักเรียนที่ไม่ได้รับการฝึกอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .๐๕ (๒) นักเรียนที่มีระดับผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนแตกต่างกันทั้งในกลุ่มทดลองและกลุ่มควบคุมมีจิตสาธารณะไม่แตกต่างกัน มีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .๐๕ (๓) ไม่พบปฏิสัมพันธ์ระหว่างการใช้ทักษะการแก้ปัญหาโดยนำเสนอสถานการณ์ผ่านสื่อคอมพิวเตอร์กับผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนที่มีต่อจิตสาธารณะของนักเรียน มีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .๐๕^{๑๕}

๙. พิรียา นิลมาตราช ได้ศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อการมีจิตสำนึกสาธารณะของนักเรียน ช่วงชั้นที่ ๔ สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาจังหวัดร้อยเอ็ด ประชากรที่ใช้ในการวิจัยเป็นนักเรียน

^{๑๔} ธรรมนันท์กา แจ้งสว่าง, ผลของการใช้โปรแกรมพัฒนาจิตสาธารณะด้วยบทบาทสมมติกับตัวแบบของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๓, *ปริญญาานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต*, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๕๗), หน้า ๔๘.

^{๑๕} มุกิตา หวังคิด, การฝึกทักษะการแก้ปัญหาโดยการนำเสนอสถานการณ์ผ่านสื่อคอมพิวเตอร์เพื่อพัฒนาจิตสาธารณะในนักเรียนระดับประถมศึกษาปีที่ ๖, *ปริญญาานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต*, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๕๗), หน้า ๕๙.

ช่วงชั้นที่ ๔ ภาคเรียนที่ ๒ ปีการศึกษา ๒๕๔๙ จำนวน ๓๘๐ คน ซึ่งได้จากการสุ่มแบบหลาย
ชั้นตอน เครื่องมือที่ใช้มี ๒ ฉบับ ประกอบด้วยแบบวัดจิตสำนึกสาธารณะ ๑ ฉบับ และแบบวัด
ปัจจัยที่ส่งผลต่อการมีจิตสำนึกสาธารณะ ๑ ฉบับ ผลการศึกษาพบว่า (๑) คุณธรรมด้านความ
วินัยความรับผิดชอบ ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความกตัญญูกตเวทีกี่ ความฉลาดทางอารมณ์ พฤติกรรม
การสอนของครู การเลี้ยงดูแบบประชาธิปไตย มีความสัมพันธ์ทางบวกกับจิตสำนึกสาธารณะ
อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .๐๑ (๒) คุณธรรมด้านความวินัย ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความ
กตัญญูกตเวทีกี่ ความฉลาดทางอารมณ์ พฤติกรรมการสอนของครู การเลี้ยงดูแบบประชาธิปไตย
และการเลี้ยงดูแบบปล่อยปละละเลย สามารถพยากรณ์การมีจิตสำนึกสาธารณะอย่างมีนัยสำคัญ
ทางสถิติที่ระดับ .๐๕^{๑๖}

๑๐. พาดอน-โจฮันน์เซน (Padon-Johansen) ได้วิจัยเชิงคุณภาพโดยใช้บทละคร
เชิงสร้างสรรค์ในการพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๕ ศึกษาบท
ละคร โดยมุ่งประเด็นการศึกษาไปว่ารูปแบบต่างๆ ของละครช่วยพัฒนาความคิด ความเห็นอก
เห็นใจผู้อื่น การเคลื่อนไหวสู่ปฏิบัติการทางสังคมหรือไม่ โดยกลุ่มตัวอย่างเป็นนักเรียน ๓๐ คน
จากอาสาสมัคร ๔๗ คน เป็นชาย ๑๘ คน หญิง ๑๒ โดยใช้การสังเกต การสอบถาม การ
สัมภาษณ์ จากการศึกษพบว่า การใช้ละครรูปแบบต่าง ๆ สามารถพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะ
ของนักเรียนในลักษณะของความเห็นอกเห็นใจผู้อื่น การเคลื่อนไหวสู่ปฏิบัติการทางสังคมได้
จริง^{๑๗}

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องที่รวบรวมมาทั้งหมดนี้ ล้วนให้ความสำคัญเกี่ยวกับการ
การมีจิตสาธารณะ คือ ความมีจิตคิดสงเคราะห์อนุเคราะห์บุคคลรอบข้าง และสังคมประเทศชาติ
โดยมีการใช้โปรแกรม มีแบบสอบถาม มีกลุ่มตัวอย่าง เพื่อวัดค่าเฉลี่ยความมีจิตสาธารณะของ
กลุ่มตัวอย่าง ซึ่งทำให้ผู้วิจัยเห็นมุมมองและแนวทางในการทำวิจัยว่า หลักของพระพุทธศาสนา
นั้น สอนเน้นย้ำให้บุคคลพัฒนาตนเองให้บริบูรณ์สมบูรณ์ทั้งทางร่างกายและจิตใจ เพื่อให้บุคคล
มีเมตตากรุณา มีจิตสาธารณะ ดูแลรับผิดชอบสังคมให้มีความเรียบร้อย มีความสงบสุข ผู้วิจัย
เห็นว่าเอกสารและงานวิจัยทั้งหมดนี้ เป็นประโยชน์ในการทำวิทยานิพนธ์เรื่อง การศึกษา
จิตสาธารณะในพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นอย่างยิ่ง

^{๑๖} พิริยา นิลมาต, ปัจจัยที่ส่งผลต่อจิตสำนึกสาธารณะของนักเรียนช่วงชั้นที่ ๔ สำนักงานเขต
พื้นที่การศึกษาจังหวัดร้อยเอ็ด, วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, (มหาสารคาม : มหาวิทยาลัย
มหาสารคาม, ๒๕๕๐), หน้า ๗๐-๗๑.

^{๑๗} Pardun-Johannsen, Kirsten C. **Social Issue Drama and Its Impact on the Social
Consciousness of Preadolescent School Children**, (Dissertation : Abstracts International, 65 (4),
2004), p. 1184.

๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมีวิธีการดำเนินการวิจัย ดังนี้

๑.๖.๑ รวบรวมข้อมูลชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) คือ พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย จำนวน ๔๕ เล่ม คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อรรถฎีกา และปกรณ์วิเสส

๑.๖.๒ รวบรวมข้อมูลชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) ได้แก่ ตำรา เอกสาร และงานวิจัยอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๓ ศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูล

๑.๖.๔ เรียบเรียงสรุป และนำเสนอผลการวิจัย

๑.๗ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย

๑.๗.๑ ได้ทราบถึงความหมาย แนวคิด และทฤษฎีจิตสาธาณะ

๑.๗.๒ ได้ทราบถึงหลักกรรมสำหรับพัฒนาจิตสาธาณะตามหลักพระพุทธศาสนา

๑.๗.๓ ได้ทราบถึงวิธีการนำจิตสาธาณะไปประยุกต์ใช้เพื่อพัฒนาสังคมไทย

บทที่ ๒

ความหมาย แนวคิด และทฤษฎีจิตสาธาธารณะ

ในบทนี้ ผู้วิจัยได้มุ่งศึกษาความหมาย แนวคิด และทฤษฎีจิตสาธาธารณะ เพื่อให้เข้าใจความหมายคำว่าจิตสาธาธารณะอย่างชัดเจนว่า หมายถึงอะไร มีความเป็นมา และความสำคัญอย่างไร ซึ่งนักการศึกษาทั้งในประเทศและต่างประเทศได้ให้คำนิยาม ความหมาย เสนอแนวคิดและทฤษฎีไว้ต่าง ๆ กัน ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้ทำการศึกษาวิธีการและพัฒนาการจิตสาธาธารณะในประเด็นต่อไปนี้

- ๒.๑ ความหมาย แนวคิด และทฤษฎีจิตสาธาธารณะ
- ๒.๒ ความสำคัญของจิตสาธาธารณะ
- ๒.๓ องค์ประกอบของจิตสาธาธารณะ
- ๒.๔ ปัจจัยที่ทำให้เกิดจิตสาธาธารณะ
- ๒.๕ ลักษณะของบุคคลผู้มีจิตสาธาธารณะ

๒.๑ ความหมาย แนวคิด และทฤษฎีจิตสาธาธารณะ

การศึกษาเกี่ยวกับจิตสาธาธารณะ มีการศึกษามาเป็นระยะเวลายาวนาน โดยมีการศึกษาทั้งในเชิงปรัชญา จิตวิทยา และสังคมศาสตร์ ทางด้านจิตวิทยามีการกล่าวถึงจิตสำนึก ในช่วงปี ค.ศ. ๑๙๕๐ (พ.ศ. ๑๙๐๗) นักทฤษฎีจิตวิเคราะห์ ได้กล่าวถึงจิตสำนึกในด้านเกี่ยวกับการแบ่งภาคของจิต (Regions of Mind) โดยกล่าวถึงหน้าที่ของจิตในการก่อให้เกิดพฤติกรรม ทั้งที่รู้ตัวและไม่รู้ตัว ในด้านสังคมศาสตร์เริ่มมีการกล่าวถึงในช่วงศตวรรษที่ ๑๗ โดยใช้ในกลุ่มทฤษฎีแนวของ Maxis และ Fugo ซึ่งกล่าวถึงจิตสำนึกสาธาธารณะด้านการเมือง โดยกล่าวว่าสิ่งที่เกิดขึ้นในสังคมทั้งหมด คือ การเมือง โดยเริ่มมีการกล่าวถึงในซีกโลกตะวันตก

ในประเทศไทยเริ่มต้นมีการกล่าวถึงจิตสำนึกสาธาธารณะช่วงหลังพุทธศักราช ๒๕๐๐ คือ ช่วงเริ่มมีการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ แต่เริ่มเห็นเป็นรูปธรรมมากขึ้น หลังจาก ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ ก่อนหน้านั้นกิจกรรมการช่วยเหลือสังคมซึ่งเสริมงานบำบัตทุกข์ บำรุงสุขของรัฐ กระทำโดยสถาบันทางศาสนามูลนิธิ ซึ่งจัดโดยเอกชนจัดตั้งช่วยเหลือคนในเชื้อชาติ หรือจากภูมิภาคเดียวกัน เป็นลักษณะผู้ให้กับผู้รับ แต่หลังเหตุการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ ประชาชนที่มีฐานะยากจน เริ่มตระหนักถึงพลังของตนเอง และสำนึกต่อสังคมของชนชั้นกลาง

ถูกยกระดับสูงขึ้น ต่อมาการพัฒนามุ่งเน้นคนเป็นศูนย์กลางในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๘ (พ.ศ. ๒๕๔๐-๒๕๔๔) เริ่มส่งเสริมประชาคมในจังหวัดให้เกิดขึ้นในทุกจังหวัด ควบคู่กับการเตรียมขยายประชาคมตำบล เพราะผลจากการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ผ่านมา พบว่าการพัฒนาเศรษฐกิจเพียงด้านเดียวไม่สามารถนำพาประเทศไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนได้ การพัฒนาต้องควบคู่ไปด้วยกันทุกด้าน ซึ่งไม่สามารถเกิดขึ้นได้ถ้าปราศจากความร่วมมือของคนในชาติ^{๑๔}

จิตสำนึกสาธารณะเป็นเรื่องที่กำลังตื่นตัวสำหรับสังคมไทย เป็นองค์ประกอบสำคัญที่ก่อให้เกิดประชาสังคม จึงเป็นส่วนหนึ่งของทฤษฎีประชาสังคม (Civil Society) ซึ่งแตกต่างจากซีกโลกตะวันตกที่มีการกล่าวถึงเรื่องนี้มานาน ทั้งนี้เนื่องจากความแตกต่างของระบบสังคม เศรษฐกิจ การเมือง ประเพณี วัฒนธรรม โลกตะวันตกมีพื้นฐานการปกครองประเทศจากประชาชน เน้นบทบาทของกลุ่มคน องค์กรนอกภาครัฐ แต่ในประเทศไทยเริ่มจากการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองอย่างกะทันหัน โดยไม่มีการเตรียมความพร้อมให้แก่ประชาชน ทำให้ประชาชนยึดติดระบอบเดิม คือต้องการผู้ปกครอง ประกอบกับในหลักสูตรการศึกษามักกล่าวถึงแต่หน้าที่พลเมือง แต่ไม่ได้สอนสิทธิของพลเมือง ทำให้นิสิตนักศึกษาไม่รู้สิทธิของตนซึ่งเป็นสิ่งสำคัญในการพัฒนาประเทศ^{๑๕}

ดังนั้น ประเทศที่ปกครองด้วยชนชั้นผู้นำอย่างประเทศไทย เมื่อเกิดวิกฤตการณ์ ปัญหาต่างๆ ประชาชนจึงคิดว่าเป็นหน้าที่ของผู้นำในการแก้ไขปัญหา เมื่อเป็นเช่นนี้จึงมีแต่ชนชั้นผู้นำกลุ่มเล็ก ๆ เท่านั้นที่เป็นผู้แก้ไขปัญหาของประเทศ ปัญหาทั้งหมดจึงไม่สามารถแก้ไขให้ลุล่วงไปได้ด้วยดีเท่าที่ควร ฉะนั้น การสร้างจิตสำนึกจึงเป็นสิ่งที่มีความสำคัญอย่างมากที่จะทำให้พลเมืองมีจิตสำนึกในสิทธิและหน้าที่ของตน โดยเฉพาะอย่างยิ่งต้องร่วมกันคิดและเข้าไปมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ตามสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วงนั้น ๆ

๒.๑.๑ ความหมายของจิตสำนึกสาธารณะ

คำว่า จิตสำนึกสาธารณะ หรือจิตสำนึกสาธารณะ เป็นคำใหม่ที่นำมาใช้เมื่อไม่นานมานี้ และเป็นเรื่องใหม่สำหรับคนไทย ซึ่งมีผู้ให้ความหมายของจิตสำนึกสาธารณะ หรือจิตสำนึกสาธารณะไว้หลากหลาย และมีการเรียกจิตสำนึกสาธารณะไว้แตกต่างกัน เช่น จิตสำนึกสาธารณะ จิตสำนึกต่อ

^{๑๔} หฤทัย อาจปรั, ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยส่วนบุคคลภาวะผู้นำรูปแบบการดำเนินชีวิต และความสามารถในการเรียนรู้ด้วยตนเองกับการมีจิตสำนึกสาธารณะของนักศึกษาพยาบาล, วิทยานิพนธ์พยาบาลศาสตรมหาบัณฑิต, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๓๐.

^{๑๕} พิริยา นิลมาต, ปัจจัยที่ส่งผลต่อจิตสำนึกสาธารณะของนักเรียนช่วงชั้นที่ ๔ สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาจังหวัดร้อยเอ็ด, วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, (มหาสารคาม : มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๕๐), หน้า ๙.

สังคม จิตสำนึกต่อส่วนรวม จิตสำนึกต่อสาธารณสมบัติ การเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม ความสำนึกทางสังคม เป็นต้น ในภาษาอังกฤษใช้คำว่า Public Mind หรือ Public Consciousness ซึ่งในงานวิจัยนี้ผู้วิจัยใช้คำว่า จิตสาธารณะ (Public Mind) ซึ่งคำเหล่านี้มีผู้ให้ความหมายไว้หลากหลายใกล้เคียงกัน ดังนี้

ราชบัณฑิตยสถาน พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒ ให้ความหมายคำว่า จิตสาธารณะ หมายถึง ภาวะที่จิตตื่นและรู้ตัวสามารถตอบสนองต่อสิ่งเร้าจากประสาทสัมผัสทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสิ่งที่สัมผัสได้ด้วยกาย,^{๒๐} ส่วน สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ กล่าวว่า จิตสาธารณะ คือ การรู้จักเอาใจใส่เป็นธุระและเข้าร่วมในเรื่องของส่วนรวมที่เป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติ มีความสำนึกและยึดมั่นในระบบคุณธรรม และจริยธรรมที่ดีงาม ละอายต่อสิ่งผิด เน้นความเรียบร้อย ประหยัด และมีความสมดุลระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ,^{๒๑} ทำนองเดียวกันกับ โกศล มีความดี ที่กล่าวว่า จิตสาธารณะ คือ การกระทำที่แสดงออกถึงความรับผิดชอบต่อสาธารณะสมบัติด้วยการเอาใจใส่ดูแลเป็นธุระและเข้าร่วมในเรื่องส่วนรวมที่เป็นประโยชน์ร่วมกันของกลุ่ม โดยพิจารณาจากการที่บุคคลหลีกเลี่ยงการใช้หรือกระทำให้เกิดการชำรุดเสียหายต่อของส่วนรวม มุ่งปฏิบัติเพื่อส่วนรวมในการดูแลรักษาของส่วนรวม เช่น การทำตามหน้าที่ที่กำหนด การดูแลความสงบเรียบร้อย การรักษาสาธารณะสมบัติ รับผิดชอบต่อปัญหาที่เกิดขึ้น มีส่วนร่วมในการหาแนวทางป้องกันแก้ไข และติดตามประเมินผล รวมถึงการรับอาสาทำบางอย่างเพื่อส่วนรวม เคารพสิทธิของผู้อื่นในการใช้ของส่วนรวม ไม่ปิดกั้นในการใช้ของบุคคลอื่น มีการแบ่งปันหรือการเปิดโอกาสให้ผู้อื่น ได้ใช้ของส่วนรวม ไม่ยึดครองของส่วนรวมมาเป็นของตนเอง,^{๒๒} ซึ่งตรงกับแนวคิดของ เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ ที่ว่า จิตสาธารณะ หมายถึง ความคิดเห็นที่ไม่เห็นแก่ตัว มีความปรารถนาที่จะช่วยเหลือ ช่วยแก้ปัญหาให้แก่ผู้อื่น หรือสังคม พยายามฉวยโอกาสที่จะช่วยเหลืออย่างจริงจังและมองโลกในแง่ดีบนพื้นฐานของความจริง,^{๒๓} เหมือนกับที่ มนัสสา ชินูปการพงศ์ กล่าวว่า จิตสาธารณะ คือ

^{๒๐} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์นานมีบุ๊คพับลิเคชัน, ๒๕๔๒), หน้า ๓๑๒.

^{๒๑} สำนักงานคณะกรรมการการวิจัยแห่งชาติ, วาระการวิจัยแห่งชาติในภาวะวิกฤติเพื่อฟื้นฟูชาติ, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการการวิจัยแห่งชาติ, ๒๕๔๒), หน้า ๒๕.

^{๒๒} โกศล มีความดี, ปัจจัยทางจิตสังคมที่เกี่ยวข้องกับการมีจิตสาธารณะของข้าราชการตำรวจ, ปริญาพนธ์วิทยาสตรมหาบัณฑิต, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๔๗), หน้า ๔๔.

^{๒๓} เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์, จอมปราชญ์นักการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : ชัดเชสมิเดีย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๗.

การจุดประกายเพื่อให้คนทำประโยชน์เพื่อสังคม ตลอดจนการให้ความเอื้ออาทรลดความขัดแย้ง และการให้ขวัญและกำลังใจต่อกันเพื่อสังคมเป็นสุข^{๒๔}

นอกจากนี้ ยังมีคำอื่นที่มีความหมายเช่นเดียวกับจิตสาธารณะคือ คำว่าจิตสำนึกสาธารณะ และมีผู้ให้ความหมายไว้หลายท่านดังเช่น ศักดิ์ชัย นิรัญทวิ กล่าวไว้ว่า จิตสำนึกสาธารณะ คือ จิตใจที่คำนึงถึงประโยชน์ของส่วนรวม คำนึงถึงความสำคัญของสิ่งอันเป็นของที่ต้องใช้ หรือมีผลกระทบร่วมกันในชุมชน เช่น ป่าไม้ ความสงบสุขของชุมชน,^{๒๕} ซึ่งเป็นการตระหนักรู้และคำนึงถึงส่วนรวมร่วมกันหรือคำนึงถึงผู้อื่น ที่ร่วมความสัมพันธ์เป็นกลุ่มเดียวกับตน,^{๒๖} หรือการที่ชุมชนมีความตระหนักรู้และให้ความสำคัญต่อเรื่องส่วนรวมของสังคม มีสำนึกต่อประเด็นสาธารณะตลอดจนรู้สึก และห่วงหาอาทรสาธารณะสมบัติอันเป็นของส่วนรวม,^{๒๗} ซึ่งหฤทัย อาจปรุ กล่าวไว้ เป็นความตระหนักของบุคคล ถึงปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคม ทำให้เกิดความรู้สึกปรารถนาที่จะช่วยเหลือสังคม ต้องการเข้าไปแก้วิกฤติการณ์โดยรับรู้ถึงสิทธิควบคู่ไปกับหน้าที่และความรับผิดชอบ สำนึกถึงพลังของตนที่สามารถร่วมแก้ไขปัญหานั้นได้ และลงมือกระทำเพื่อให้เกิดการแก้ปัญหาด้วยวิธีการต่าง ๆ โดยการเรียนรู้และแก้ไขปัญหาร่วมกันกับคนในสังคม,^{๒๘} ขณะที่ พระไพศาล วิสาโล ให้ความหมาย จิตสำนึกสาธารณะว่า หมายถึง ความสำนึกใส่ใจและพร้อมจะมีส่วนร่วมในกิจการสาธารณะ รวมถึงความเคารพและห่วงหาอาทรในสมบัติส่วนรวม ทั้งนี้โดยตระหนักถึงประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นทั้งตนเองและส่วนรวม ในจิตสำนึกดังกล่าว มีใช้ครอบครัว ญาติมิตร คนรอบข้าง หรือชุมชนละแวกบ้านตนเองเท่านั้น หากลุกลมไปถึงคนอื่น ๆ อีกมากมายซึ่งอยู่ห่างไกลออกไป แม้ตนจะไม่รู้จักและไม่เคยเห็นก็ตาม แต่ก็รู้ดีว่าเป็นส่วนหนึ่งของสังคมที่ตนสังกัด,^{๒๙} ซึ่งตามความหมายของ ไชยา ยัมวิไล จิตสำนึกสาธารณะ คือ ความ

^{๒๔} มนัสสา ชินูปการพงศ์, ความสัมพันธ์ระหว่างทัศนคติต่อการสื่อสารการตลาดต่อจิตสำนึกสาธารณะกับการตัดสินใจซื้อของผู้บริโภค, งานวิจัย, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต, ๒๕๕๒), หน้า ๗.

^{๒๕} ศักดิ์ชัย นิรัญทวิ, “บทบาทของมหาวิทยาลัยกับการศึกษาเพื่อความเป็นประชาสังคม SAHIL THAILAND JOURNAL”, วารสารวิชาการ, ปีที่ ๕๒ ฉบับที่ ๖๙, (มีนาคม ๒๕๔๑): ๕๗.

^{๒๖} กนิษฐา นิต์นพัฒนา และคณะ, จิตสำนึกทางสังคมของนักศึกษาระดับบัณฑิตศึกษามหาวิทยาลัยมหิดล, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๑), หน้า ๘.

^{๒๗} ประไพพิศ โสภารพัฒนา, กระบวนการเกิดจิตสำนึกสาธารณะของชุมชนบางลำพู, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๒๖.

^{๒๘} หฤทัย อาจปรุ, ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยส่วนบุคคลภาวะผู้นำรูปแบบการดำเนินชีวิต และความสามารถในการเรียนรู้ด้วยตนเองกับการมีจิตสำนึกสาธารณะของนักศึกษาพยาบาล, ๒๕๔๔ หน้า ๓๗.

^{๒๙} พระไพศาล วิสาโล, วิถีสังคมไทย ประชาสังคมและวัฒนธรรมชุมชน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๔๔), หน้า ๑๕.

เป็นสาธารณะที่สื่อนัยถึงความรู้ ความนึกคิด สติปัญญา และความรับผิดชอบของประชาชน ที่มีต่อสังคม การเคารพกฎหมาย กฎเกณฑ์ระเบียบข้อบังคับต่าง ๆ ของสังคมโดยรวมและหน่วยงานองค์กรที่ตนเองเป็นสมาชิกสังกัดอยู่ โดยพยายามยึดมั่นต่อกฎเกณฑ์และกฎหมายอย่างเคร่งครัด พยายามหลีกเลี่ยงการละเมิดให้น้อยที่สุดด้วยการปฏิบัติหน้าที่อย่างมีคุณธรรมและจริยธรรม^{๓๐}

จากความหมายที่มีผู้ให้ไว้ต่าง ๆ กันนั้นล้วนแล้วมีส่วนที่คล้ายคลึงกัน จึงสรุปได้ว่า จิตสาธารณะหรือจิตสำนึกสาธารณะ หมายถึง การมีจิตสำนึกร่วมกันในสาธารณสมบัติ ความรับผิดชอบต่อสังคม การเห็นประโยชน์ต่อส่วนรวม และการเสียสละตนเพื่อสังคม เป็นต้น เมื่อสรุปเป็นความหมายที่ใช้ในการวิจัยนี้ กล่าวได้ว่า จิตสาธารณะ หมายถึง การที่บุคคลแสดงความรู้สึกรู้สึกและการปฏิบัติที่เกี่ยวกับการกระทำตามหน้าที่ที่รับผิดชอบต่อตนเอง โดยการช่วยเหลือดูแลรักษาสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นสิ่งของสาธารณะสมบัติของหน่วยงาน องค์กร และสังคม ด้วยการแสดงความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เสียสละทรัพย์สินหรือแรงงานของตนต่อส่วนรวม และการเข้าร่วมในการทำงานที่เป็นส่วนรวมของหน่วยงาน องค์กร และสังคม โดยไม่หวังผลตอบแทนต่อตนเอง แต่กระทำเพื่อประโยชน์ต่อส่วนรวม งานวิจัยนี้จึงเป็นการวิจัยเพื่อเสนอแนวความคิดการพัฒนาจิตสาธารณะให้กับบุคคลทุกระดับในสังคมไทย ซึ่งจะส่งผลให้บุคคลเหล่านั้นเป็นพลเมืองที่ดีต่อไปในอนาคต

๒.๑.๒ แนวความคิดจิตสาธารณะ

เรื่องของแนวความคิดจิตสำนึกหรือจิตสาธารณะในปัจจุบัน มีพัฒนาการมาจากการศึกษาเรื่องจิตสำนึกของมาร์กซ์ (Marx) ซึ่งมาร์กซ์เองได้แนวความคิดนี้มาจากการวิพากษ์และเอาบางส่วนมาจากแนวความคิดของเฮเกิล (Hegel) และฟอยเออร์บัค (Feuerbach) โดยมาร์กซ์มีพื้นฐานความคิดอยู่ที่สภาพความเป็นอยู่ เป็นตัวกำหนดความรู้สึกนึกคิด เพราะความคิดเกิดในความว่างเปล่าไม่ได้ โดยจิตสำนึกไม่ได้เป็นอิสระจากเงื่อนไขทางวัตถุ และรูปแบบการดำรงชีวิตของมนุษย์ สำหรับมาร์กซ์แล้ว จิตสำนึกหมายถึง ระบบความหมาย ที่มนุษย์ใช้ทำความเข้าใจกับโลกและจักรวาล ตลอดจนจนความคิด ทศนคติและความเชื่อที่มนุษย์ยึดถือ ซึ่งแนวความคิดนี้สามารถอธิบายได้เป็น ๒ ประการ คือ

(๑) แนวความคิดสังคมเพื่อบุคคล

แนวความคิดสังคมเพื่อบุคคล เฮอ์เบิร์ต สเปนเซอร์ (Herbert Spencer) เชื่อว่าการที่ปัจเจกบุคคลเข้าเป็นสมาชิกของสังคม เพราะเขามีเจตจำนงที่จะให้ตัวเองมีความมั่นคงปลอดภัย คนสร้างสังคมขึ้นมากก็เพื่อประโยชน์ของตนเอง จุดมุ่งหมายและหน้าที่ของสังคมไม่ใช่

^{๓๐}ไชยา ยี่มิวิไล, สำนึกสาธารณะ, มติชนสุดสัปดาห์, ปีที่ ๒๗ ฉบับที่ ๑๓๙๓, (๒๕๕๐) : ๑๕.

เพื่อตัวสังคมเอง หากแต่เพื่อปัจเจกบุคคล นั่นคือสังคมรับใช้บุคคล หรือสังคมเพื่อบุคคล บุคคลจะมีสำนึกต่อผู้อื่น トラบเท่าที่เขาประจักษ์ว่า ส่วนรวมหรือสังคมคือแหล่งที่มาแห่งความมั่นคงและปลอดภัยที่สำคัญสำหรับชีวิตส่วนตัวของเขา ตรงกันข้ามเมื่อใดที่ปัจเจกบุคคลประจักษ์ว่าสังคมไม่สามารถให้สิ่งนี้ได้ (เช่น กรณีสังคมไม่มีความยุติธรรม สังคมเต็มไปด้วยการกดขี่ เป็นต้น) จิตสำนึกก็จะมีได้ยาก เป็นจิตสำนึกเพื่อความอยู่รอดปลอดภัยของบุคคล หรือจิตสำนึกที่มีตัวบุคคลเป็นศูนย์กลาง การส่งเสริมให้เกิดจิตสำนึก ทำได้โดยทำให้สังคมเป็นแหล่งที่ให้ความมั่นคงปลอดภัยอย่างแท้จริง เพื่อให้ปัจเจกตระหนักว่า ความมั่นคงปลอดภัยของเขา ไม่สามารถจะดำรงอยู่ได้เลยถ้าปราศจากความมั่นคงปลอดภัยของสังคม สังคมเป็น “เครื่องมือ” ที่มนุษย์ “สร้าง” ขึ้นมาเพื่อความอยู่รอด และมั่นคงปลอดภัยของตน

(๒) แนวความคิดบุคคลเพื่อสังคม

เป็นแนวคิดที่มองกลับด้านกันกับแนวความคิดสังคมเพื่อบุคคล คือ เห็นว่าสังคมเป็นสิ่งที่มียู่ ดำรงอยู่ได้ด้วยตัวของมันเอง ไม่ใช่เครื่องมือที่ปัจเจกสร้างขึ้นเพื่อความอยู่รอด การดำรงอยู่ของสังคมมิได้ขึ้นอยู่กับปัจเจก “บุคคลเป็นฝ่ายที่ต้องยอมให้แก่สังคม หรือขึ้นอยู่กับสังคม บุคคลมีหน้าที่รับใช้เป้าหมายของสังคม” ดาวิด อีมิล เดอร์ไคหม์ (David Emile Durkheim) เชื่อว่า กลุ่มคน เป็นเพียงวัตถุดิบที่สังคมจะเกิด และสิ่งที่จะทำให้เกิดสังคมไม่ใช่ความปรารถนาที่จะมั่นคงปลอดภัยของแต่ละคน หากแต่เป็นความสัมพันธ์ต่อกันอย่างยั่งยืนของคนเหล่านั้น เบื้องหลังความสัมพันธ์นี้ เรียกว่า อารมณ์ (Sentiment) ความรู้สึกผูกพันว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่ม (Sense of Belonging) และระบบความเชื่อร่วมกันของคนในกลุ่ม (Belief System) บุคคลยอมปฏิบัติตามกลุ่มแม้จะขัดใจ เพราะ “สำนึกในกลุ่ม” (Collective Conscience) สำนึกในกลุ่มดำรงอยู่ได้เพราะ ๓ สิ่งข้างต้น บุคคลไม่เพียงสำนึกว่ากลุ่มมีความสำคัญเหนือกว่าตนเท่านั้น แต่ยังสำนึกว่า ตนเป็นส่วนหนึ่งของสังคมนั้นด้วย สังคมสมัยใหม่มีความซับซ้อน ความสัมพันธ์อันเป็นสิ่ง “เชื่อมประสาน” คือ ความผูกพันเชิงพันธะสัญญา (Contractual Relations) ทำให้ “สำนึกกลุ่ม” ดำรงอยู่ได้ โดยที่แต่ละคนแต่ละหน่วยที่แตกต่างกัน ต่างสำนึกว่า ผู้อื่น กลุ่มอื่นเป็นส่วนหนึ่งในสังคมเดียวกัน หน้าที่แต่ละหน่วย ยังผลให้สังคมดำรงอยู่ได้ เจกเซน อวัยวะที่แตกต่างกัน อันประกอบเป็นองค์อินทรีย์ (Organism) เรียกว่า เอกภาพแบบองค์อินทรีย์ (Organic Solidarity) คือ เกิดขึ้นและดำรงอยู่ได้เพราะการทำหน้าที่ของอวัยวะแต่ละส่วนที่แตกต่างกัน “เป็นสำนึกที่มีสังคมเป็นศูนย์กลาง”^{๑๑}

^{๑๑} คีรี แคนสา, การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะนักเรียนชั้นมัธยมศึกษา : กรณีศึกษาโรงเรียนคอนสวรรค์, หน้า ๑๙-๒๐.

สรุปว่า แนวความคิดสังคมเพื่อบุคคล และแนวความคิดบุคคลเพื่อสังคม จิตสาธารณะอาจเกิดขึ้นและดำรงอยู่บนพื้นฐานของความสนใจในผลประโยชน์ที่ตัวเองจะได้รับ จากส่วนรวม หรืออาจเกิดขึ้นและดำรงอยู่โดยอาศัย ความสำนึกในส่วนรวม สำนึกต่อผู้อื่น เป็นที่ตั้ง หรืออาจปราศจากความสนใจในผลประโยชน์ที่ตนจะได้รับโดยสิ้นเชิงก็ได้

๒.๑.๓ ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับจิตสาธารณะ

คำว่า จิตสาธารณะ ได้รับอิทธิพลมาจากทฤษฎีประชาสังคม (Civil Society Theory) ซึ่งคำว่าประชาสังคม มาจากภาษาอังกฤษว่า “Civil Society” และมีใช้ภาษาไทย เทียบเคียงกันหลายคำโดยในการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ได้ใช้ทฤษฎีประชาสังคม เป็นพื้นฐานในการศึกษาจิตสาธารณะ ซึ่งผู้วิจัยได้นำเสนอเนื้อหาสาระ ดังนี้

(๑) ทฤษฎีประชาสังคม (Civil Society Theory)

ทฤษฎีประชาสังคมเกิดขึ้นในโลกตะวันตก ซึ่งให้ความสำคัญเกี่ยวกับกระบวนการช่วยเหลือสังคมโดยไม่ต้องการกำไร ซึ่งตามแนวความคิดของคีน (Keane) กล่าวว่าประชาสังคม เป็นแนวคิดของการมีส่วนร่วมของสมาชิกในองค์กรนอกภาครัฐ เพื่อทำกิจกรรมด้านเศรษฐกิจ และวัฒนธรรม จนเป็นกิจวัตรและด้วยความเต็มใจโดยผู้ที่อยู่ในองค์กรจะร่วมกันปกป้องและเปลี่ยนแปลงบทบาทตนเอง โดยการกดดันสถาบันภาครัฐ แต่ในประเทศไทยให้ความสำคัญกับความร่วมมือของบุคคลในสังคม เพื่อพัฒนาสังคมให้มีความเสมอภาคและเท่าเทียม ให้ความสำคัญต่อความสามัคคี^{๓๒}

ประชาสังคม (Civil society) คือ การให้ความสำคัญเกี่ยวกับกระบวนการช่วยเหลือสังคมโดยองค์กรที่ไม่ต้องการกำไร การมีจิตสำนึกเพื่อส่วนรวม หรือจิตสำนึกสาธารณะเพื่อ ชุมชน (Non Governance Organizations—NGO) เป็นเครื่องมือทางสังคม เช่น แม่บ้าน มูลนิธิ ชมรม ชุมนุม มีจุดมุ่งหมาย ดังนี้

(๑) เน้นความสัมพันธ์เป็นกลุ่มสมาชิกต้องมีอุดมการณ์และหลักการร่วมกัน

(๒) มีจิตสาธารณะ (Public mind) ประกอบด้วยการดูแลผลประโยชน์สาธารณะ (goods, public interest) การตรวจสอบสาธารณะ (public responsibility) การรับผิดชอบต่อสาธารณะ (public accountability)

(๓) ความเป็นธรรมต่อสังคม (Social equity)

(๔) มีความยุติธรรมต่อสังคม (Social justice)

(๕) เป็นเครือข่ายสังคม (Social network)

^{๓๒} ฤทัย อัจจุรงค์, ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยส่วนบุคคล ภาวะผู้นำ รูปแบบการดำเนินชีวิต และความสามารถในการเรียนรู้ด้วยตนเอง กับ การมีจิตสำนึกสาธารณะของนักศึกษาพยาบาล, หน้า ๒๗.

- (๖) การติดต่อสื่อสาร (Communication)
- (๗) มีวิสัยทัศน์ (Vision)
- (๘) เป็นสังคมแห่งการเรียนรู้ (Learning social)
- (๙) ต้องปฏิบัติได้ (Practice)^{๓๓}

จิตสำนึกสาธารณะเป็นคุณธรรมหนึ่งของพลเมือง และเป็นวาทกรรมย่อยในวาทกรรมใหญ่เรื่องประชาสังคม คุณค่าและจิตสำนึกเป็นจิตวิญญาณของสังคม บุคคล องค์กร หรือสังคม สังคมที่ไม่มีจิตสำนึก ทำให้ขาดพลังในการสร้างสรรค์ เมื่อเกิดจิตสำนึกสาธารณะจะทำให้เกิดประชาสังคม ก่อให้เกิดความเข้มแข็งทางสังคม ซึ่งจะทำให้สภาวะการเมือง เศรษฐกิจ มีศีลธรรมดีขึ้น^{๓๔}

สรุปว่า แนวคิดของประชาสังคม คือ กระบวนการที่เกิดขึ้นจากการมีปฏิสัมพันธ์ของคนในชุมชน ทำให้คนในสังคมตื่นตัว มีความรู้สึกนึกคิดและปรารถนาเข้าไปแก้ไขวิกฤตการณ์หรือปัญหาสังคม หรือมีความรู้สึกเป็นเจ้าของส่วนรวมร่วมกัน ซึ่งก่อให้เกิดพฤติกรรมการรวมตัวหรือมีจิตสำนึกร่วมกัน โดยมีวัตถุประสงค์หลัก คือ การสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนและมีความเสียสละเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม

(๒) องค์ประกอบของประชาสังคม

กิจกรรมหรือกระบวนการที่เรียกว่าประชาสังคม ประกอบด้วยองค์ประกอบสำคัญ ๓ ประการ ดังนี้

(๑) จิตสำนึกประชาสังคม (Civic Consciousness) หรือจิตสำนึกสาธารณะ (Public Consciousness) หมายถึง ความคิดและการยอมรับในเรื่องของการรวมตัวกันอย่างอิสระด้วยความรัก ความเอื้ออาทร ความยอมรับในความคิดเห็นของกันและกันในการเรียนรู้ร่วมกันหรือการแก้ปัญหาที่เผชิญอยู่ การรวมตัวเป็นลักษณะของการมีส่วนร่วม มีอิสระมีการเรียนรู้ร่วมกัน

(๒) โครงสร้างองค์ประกอบประชาสังคม (Civic Organization) หมายถึง กลุ่มการรวมตัวซึ่งอาจเป็นองค์กรที่เป็นทางการหรือไม่เป็นทางการก็ได้ เป็นกลุ่มรวมที่รวมตัวกันเฉพาะการเฉพาะเรื่องหรือต่อเนื่อง สมาชิกของกลุ่มอาจจะเป็นบุคคลในภาครัฐ ภาคธุรกิจหรือประชาชนจำนวนไม่จำกัด ประเด็นสำคัญคือ การรวมกลุ่มต้องมีจิตสำนึกประชาสังคมครบถ้วน

^{๓๓} เรียม นมรักษ์, การวิเคราะห์องค์ประกอบของจิตสาธารณะของนักศึกษาในองค์กรนักศึกษา มหาวิทยาลัยรามคำแหง, วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๒), หน้า ๒๓-๒๔.

^{๓๔} ประเวศ วะสี และคณะ, ยุทธศาสตร์แก้วิกฤติชาติ, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, ๒๕๔๒), หน้า ๒๐.

(๓) เครือข่ายประชาสังคม (Civic Network) หมายถึง โครงสร้างและกระบวนการ ซึ่งเชื่อมโยงสมาชิกในกลุ่มหรือเชื่อมโยงองค์กรประชาสังคมต่าง ๆ เข้าด้วยกัน ปัจจัยสำคัญของ เครือข่ายประชาสังคม คือ ระบบการสื่อสารที่มีประสิทธิภาพและการสัมพันธ์ด้วยความ สมานฉันท์

องค์กรประกอบประชาสังคมทั้ง ๓ ประการ ทำให้เกิดประชาสังคมแต่กระบวนการ ประชาสังคมไม่สามารถบรรลุวัตถุประสงค์ได้ ถ้าบุคคลในสังคมขาดจิตสำนึกสาธารณะซึ่งเป็น แหล่งกำเนิดที่มีผลต่อพฤติกรรมกรรมการรวมตัวของบุคคลในสังคม องค์กรประกอบทั้งในด้านความ คิดเห็น ความรู้สึกและการปฏิบัติต้องมีจิตสาธารณะเป็นส่วนประกอบ^{๓๕}

สรุปว่า ประชาคมนั้นเป็นส่วนสำคัญในกระบวนการทางสังคม ซึ่งสิ่งเหล่านี้ เกิดขึ้นจากการมีปฏิสัมพันธ์ของคนในชุมชน สังคมหรือการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ทำให้คนใน สังคมตื่นตัวและมีความรู้สึกนึกคิดอยากเข้าไปแก้ไขปัญหาวิกฤตการณ์ ปัญหาสังคม หรือมี ความรู้สึกเป็นเจ้าของส่วนรวมร่วมกัน ซึ่งก่อให้เกิดพฤติกรรมกรรมการรวมตัวหรือมีจิตสำนึกร่วมกัน และทำในสิ่งที่เกิดประโยชน์ร่วมกัน ไม่หวังสิ่งตอบแทน ซึ่งจะทำให้ชุมชนเกิดความเข้มแข็งและ มีความสงบสุข เพราะสังคมมีความเสียสละเพื่อประโยชน์ส่วนรวม

๒.๑.๔ ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของฟรอยด์ (Freud)

การศึกษาบทบาทและอิทธิพลของสังคมที่มีต่อพฤติกรรมของบุคคล ฟรอยด์ (Freud) เชื่อว่าสังคมมีส่วนในการปั้นมนุษย์ให้มีลักษณะต่าง ๆ กัน ตามแต่ว่ามนุษย์นั้นจะอยู่ กลุ่มสังคมใด การอธิบายตามทฤษฎีทางสังคมวิทยาจะอธิบายที่มาหรือพัฒนาการทางจริยธรรม ของทฤษฎีจิตวิเคราะห์ที่มองเห็นว่าสังคมมีอิทธิพลสำคัญ ในการพัฒนาลักษณะทางจริยธรรม ให้แก่สมาชิกในสังคมนั้น^{๓๖}

ฟรอยด์ (Sigmund Freud) เป็นผู้ก่อตั้งทฤษฎีจิตวิเคราะห์ ซึ่งได้สรุปว่าโครงสร้าง ของบุคลิกภาพของบุคคลมี ๓ องค์กรประกอบ คือ อิด (Id) อีโก้ (Ego) และซูเปอร์อีโก้ (Superego)

(๑) อิด (Id) ตามความคิดของฟรอยด์ มนุษย์เกิดมาพร้อมด้วยสัญชาตญาณ ๒ ชนิด ได้แก่ สัญชาตญาณชีวิต (Life Instinct) เป็นสัญชาตญาณที่ผลักดันให้บุคคลกระทำในสิ่งที่ ทำให้เกิดความสุขสำราญใจ โดยเฉพาะความสุขทางกาย เรียกว่า กามารมณ์ (Sex) และ สัญชาตญาณความตาย (Dead Instinct) รวมทั้งการทำลายชีวิตของตนเองหรือความก้าวร้าว

^{๓๕} วิทยพัฒน์ สี่หา, ปัจจัยที่สัมพันธ์กับจิตสาธารณะของนิสิตระดับปริญญาตรี มหาวิทยาลัย มหาสารคาม, วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, (มหาสารคาม : มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๕๑), หน้า ๑๖-๑๗.

^{๓๖} นีออน พิณประดิษฐ์, จริยธรรมทฤษฎีและการพัฒนา, (ขอนแก่น : คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๒), หน้า ๓๕.

ฟรอยด์เชื่อว่าตั้งแต่แรกเกิดทารกจะมีอิด คือ ต้องการแสวงหาความพึงพอใจในช่วงเวลานั้น ๆ ถ้าความพอใจไม่ได้รับการตอบสนองเด็กจะเกิดความเครียด วิธีการที่อิดใช้ในการลดความเครียดมี ๒ วิธี คือ (๑) ปฏิกริยาสะท้อน คือ การตอบสนองต่อสิ่งแวดล้อมด้วยปฏิกริยาสะท้อน เช่น การดูดของเด็กทารก (๒) กระบวนการปฐมภูมิ คือ การคิดเพื่อผันเกี่ยวกับสิ่งต่าง ๆ ที่จะช่วยลดความเครียดลงได้ เช่น ทารกคิดถึงการดูแลจากแม่ การคิดผันนี้จะช่วยลดความเครียดได้เพียงบางส่วนไม่สามารถลดได้ทั้งหมด

(๒) อีโก้ (Ego) เป็นโครงสร้างสมองที่พัฒนาขึ้นจากการคิดเพื่อผันเป็นการคิดหาเหตุผลและการวางแผนเพื่อให้ได้มายังสิ่งที่ต้องการ ลักษณะสำคัญของอีโก้ คือ พัฒนาขึ้นมาเพื่อช่วยให้อิดได้รับการตอบสนองที่เป็นจริงไม่เพียงแต่คิดเพื่อผันไปเท่านั้น อีโก้จะใช้กระบวนการคิดทุติยภูมิ คือ การคิดที่มีความจริงมากกว่าการเพื่อผันถึงแม้ว่าอีโก้จะอ้างความเป็นจริงมากกว่าอิด แต่พลังของอีโก้ก็จะทำไปเพื่อการตอบสนองความต้องการของอิด

(๓) ซูเปอร์อีโก้ (Super Ego) เป็นลักษณะโครงสร้างที่สำคัญลำดับที่ ๓ ของบุคลิกภาพจะพัฒนาขึ้นเรียกว่า ซูเปอร์อีโก้ หมายถึง หลักเกณฑ์ทางสังคมและค่านิยมต่าง ๆ ที่เด็กได้รับการสั่งสอนและถ่ายทอดปลูกฝังจากพ่อแม่และสังคม ซูเปอร์อีโก้แบ่งได้เป็น ๒ ส่วน ส่วนแรก คือ มโนสำนึกหรือมโนธรรม (The Conscience) ประกอบด้วยข้อห้ามทางสังคมต่าง ๆ การประพฤติปฏิบัติ โดยเฉพาะในเรื่องการแสดงออกของความต้องการทางเพศและความก้าวร้าว ส่วนที่ ๒ คือ ตนในอุดมคติ (The Ego Ideal) ซึ่งเป็นภาพพจน์ของบุคคลที่ควรเป็นและควรประพฤติปฏิบัติอย่างไร จะเห็นได้ว่าในส่วนแรกของซูเปอร์อีโก้เป็นข้อห้ามไม่ให้ประพฤติปฏิบัติ แต่ในส่วนที่สองเป็นข้อกำหนดให้ประพฤติปฏิบัติ อาจเปรียบได้ว่า มโนสำนึกคือ เบญจศีล และตนในอุดมคติ คือ เบญจธรรม ตามหลักของพระพุทธศาสนา

ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของฟรอยด์ (Freud) มีความเชื่อว่า จริยธรรมของบุคคลนั้นเป็นสิ่งที่ได้รับการขัดเกลา และพัฒนาขึ้นจากแรงขับพื้นฐานของบุคคลในส่วนจิตใต้สำนึก หรือส่วนที่เรียกว่า ซูเปอร์อีโก้ (Superego – self with Ethic) และจะคอยควบคุมพฤติกรรมภายนอกของบุคคลให้เป็นไปตามกฎเกณฑ์และค่านิยมของสังคม ในวัยเด็กจะพัฒนาบุคลิกลักษณะค่านิยมมาตรฐานจริยธรรมของสังคมจากบิดามารดาและคนใกล้ชิด โดยกระบวนการเลียนแบบและยอมรับกฎเกณฑ์ของสังคมมาเป็นหลักปฏิบัติ ในวัยผู้ใหญ่ เมื่อจริยธรรมเกิดขึ้นในจิตใจแล้ว ย่อมเปรียบเสมือนมีเครื่องมือคอยควบคุมความประพฤติของบุคคลให้อยู่ในกฎเกณฑ์ของสังคม เมื่อใดที่มีความต้องการที่ไม่สอดคล้องกับค่านิยม กฎเกณฑ์ หรือมาตรฐานจริยธรรมที่ตนเองยึดถืออยู่ จิตใต้สำนึกจะกระตุ้นให้เกิดความรู้สึกขัดแย้งในใจ แม้การกระทำนั้น จะไม่มีผู้รู้เห็น ก็เกิดความละอายใจไม่สบายใจ ซึ่งเป็นลักษณะของการลงโทษตนเอง ทำให้บุคคลนั้นระงับหรือละเว้นการกระทำไม่ถูก ไม่ดี ไม่ควร โดยไม่จำเป็นต้องมีการควบคุมจากบุคคลอื่น ซึ่งหมายถึงบุคคลนั้นได้เกิดคุณธรรมหรือจริยธรรมขึ้นภายในใจตน รู้ว่าพฤติกรรมใดควรทำ และ

พฤติกรรมใดไม่ควรทำ นับได้ว่าบุคคลนั้นมีพัฒนาการทางจริยธรรมเกิดขึ้น การทำงานร่วมกันของพลังทั้ง ๓ โดยลักษณะบุคลิกภาพของคนเกิดจากการทำงานร่วมกันทั้งสามอย่างนี้ ถ้าพลังใดมีอิทธิพลเหนือพลังอื่นย่อมเป็นตัวชี้ลักษณะบุคลิกภาพของคนนั้น^{๓๓}

สรุปว่า ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของ فروยด์ เชื่อว่า สภาพสิ่งแวดล้อมทางสังคมมีส่วนในการกำหนดพฤติกรรมของบุคคลที่พึงประสงค์และไม่พึงประสงค์ของสังคม โดยมีอิทธิพลเป็นแรงขับเคลื่อนพื้นฐานในการแสวงหาความพึงพอใจ และมีอิทธิพลเป็นพลังให้อึดใด้รับการตอบสนองความต้องการนั้น ๆ ส่วนซูเปอร์อีโก้เป็นหลักเกณฑ์ทางสังคมและค่านิยมต่าง ๆ ที่บุคคลได้รับการสั่งสอน และถ่ายทอดปลูกฝังจากพ่อแม่และสังคม ซูเปอร์อีโก้จะคอยควบคุมพฤติกรรมภายนอกของบุคคลให้เป็นไปตามกฎเกณฑ์และค่านิยมของสังคม ถ้าพลังในส่วนนี้มีมากจะทำให้บุคคลมีคุณธรรมจริยธรรมในจิตใจ และรู้ว่าพฤติกรรมใดควรทำ พฤติกรรมใดไม่ควรทำ

๒.๑.๕ ทฤษฎีการเรียนรู้ทางสังคมเชิงพุทธิปัญญา

ทฤษฎีการเรียนรู้ทางสังคมของแบนดูรา (Bandura) แบนดูราเชื่อว่าการเรียนรู้ส่วนมากเป็นการเรียนรู้โดยการสังเกตหรือการเลียนแบบจึงเรียกรู้จากการสังเกตว่า “การเรียนรู้โดยการสังเกต” หรือ “การเลียนแบบ” และเนื่องจากมนุษย์มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคลและสิ่งแวดล้อมในสังคม ซึ่งบุคคลและสิ่งแวดล้อมมีอิทธิพลต่อกันและกัน แบนดูราจึงให้ความสำคัญของการรู้คิด (Cognitive) ในการเรียนรู้จากการสังเกตและการเลียนแบบด้วยและได้เปลี่ยนทฤษฎีของเขาว่า ทฤษฎีการเรียนรู้ด้วยการรู้คิดทางสังคม (Social Cognitive Learning Theory)^{๓๔}

(๑) กระบวนการเรียนรู้โดยการสังเกต

แบนดูรา ได้อธิบายกระบวนการที่สำคัญในการเรียนรู้โดยการสังเกตหรือการเรียนรู้โดยตัวแบบมีทั้งหมด ๔ อย่าง ดังนี้

(๑) กระบวนการความใส่ใจ (Attention) การที่ผู้สังเกตจะต้องรับรู้ส่วนประกอบที่สำคัญของพฤติกรรมของผู้ที่เป็นตัวแบบองค์ประกอบที่สำคัญของตัวแบบที่มีอิทธิพลต่อความสนใจของบุคคลมีหลายอย่าง เช่น เป็นผู้มีเกียรติสูง มีความสามารถสูง หน้าตาดี รวมทั้งการแต่งตัวการมีอำนาจที่จะให้รางวัลหรือลงโทษ

^{๓๓} ศรีเรือน แก้วกังวาน, ทฤษฎีจิตวิทยาบุคลิกภาพ, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์หมอชาวบ้าน, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓-๑๔.

^{๓๔} สุรางค์ ไคว่ตระกูล, จิตวิทยาการศึกษา, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : ด่านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า ๒๓๕-๒๓๖.

(๒) กระบวนการจดจำ (Retention) การที่ผู้สังเกตจะสามารถเลียนแบบให้เหมือนตัวแบบได้ เป็นเพราะผู้สังเกตได้บันทึกสิ่งที่ตนสังเกตเห็นในความจำระยะยาว และถ้าผู้สังเกตอธิบายการกระทำของตัวแบบด้วยคำพูดได้หรือสร้างภาพพจน์ไว้ในใจ ผู้สังเกตจะสามารถเลียนแบบพฤติกรรมของตัวแบบได้แม้ว่าเวลาผ่านไปนาน

(๓) กระบวนการแสดงพฤติกรรมเหมือนกับตัวแบบ (Reproduction) ปัจจัยที่สำคัญของกระบวนการนี้ คือ ความพร้อมทางด้านร่างกายและทักษะที่จำเป็นจะต้องใช้ในการเลียนแบบ ถ้าหากผู้สังเกตไม่มีความพร้อมก็จะไม่สามารถที่จะแสดงพฤติกรรมเลียนแบบได้ การเลียนแบบนี้ไม่ใช่การลอกเลียนแบบอย่างตรงไปตรงมาแต่เป็นการเรียนรู้ที่ประกอบด้วยกระบวนการคิด การรู้จัก และความพร้อมด้านร่างกายของผู้สังเกต ดังนั้น พฤติกรรมของแต่ละบุคคลแม้ว่าจะเป็นการเลียนแบบจากตัวแบบเดียวกันก็มีความแตกต่างกันไป บางคนอาจทำได้ดีกว่าตัวแบบก็ได้ บางคนก็ทำได้เพียงคล้ายคลึงกับตัวแบบ

(๔) กระบวนการจูงใจ (Motivation) การที่ผู้สังเกตมีแรงจูงใจที่จะเลียนแบบพฤติกรรมของตัวแบบ เพราะผู้สังเกตมีความคาดหวังว่า การเลียนแบบจะนำประโยชน์มาให้ เช่น การได้รับแรงเสริมหรือรางวัลหรืออาจจะนำประโยชน์บางสิ่งบางอย่างมาให้หรือทำให้สามารถหลีกเลี่ยงปัญหาได้^{๓๙}

ทฤษฎีการเรียนรู้ทางสังคม เป็นทฤษฎีที่อธิบายวิธีการและกระบวนการที่บุคคลได้รับอิทธิพลจากสังคม ทำให้เกิดการยอมรับลักษณะและกฎเกณฑ์ทางสังคมเป็นลักษณะของตน โดยนำเอาหลักการเสริมแรง และหลักการเชื่อมโยงมาใช้อธิบายปรากฏการณ์ทางสังคม มีความเชื่อว่าพัฒนาการทางจริยธรรมเป็นพัฒนาการของจิตใจและพฤติกรรมของบุคคล ซึ่งเป็นผลจากความสามารถในการปรับตัวให้เข้ากับกฎเกณฑ์ทางศีลธรรมของสังคมโดยมีแรงขับพื้นฐานมาจากความต้องการทางชีวภาพ การสนองตอบต่อรางวัลและการหลีกเลี่ยงการลงโทษจากสังคม โดยมีความเชื่อว่า สิ่งแวดล้อมมีผลต่อพฤติกรรมของมนุษย์และประสบการณ์ที่มนุษย์ได้รับ การแสดงพฤติกรรมนั้น ๆ มีผลต่อการตัดสินใจเลือกแสดงพฤติกรรมใดในครั้งต่อไป ด้วย^{๔๐}

^{๓๙} สุรวงศ์ ไคว่ตระกูล, จิตวิทยาการศึกษา, หน้า ๒๓๖-๒๓๘.

^{๔๐} Benjamin, B. Lahey, **Psychology an Introduction**, 7 thed, (New York : McGraw-Hill Book Company, 2001), p. 474.

กล่าวได้ว่า พฤติกรรมของมนุษย์เกิดจากการเรียนรู้ การเรียนรู้ที่ทำให้เกิดพฤติกรรมนั้นเกิดจากการเรียนรู้จากผลที่สนองต่อการกระทำของบุคคลนั้นโดยตรง และการเรียนรู้จากตัวแบบ คือ การสังเกตพฤติกรรมและผลที่จะเกิดขึ้นภายหลังการกระทำของบุคคลอื่น

(๒) ทฤษฎีต้นไม้จริยธรรม

ทฤษฎีต้นไม้จริยธรรม ดวงเดือน พันธุนานาวิน^{๔๑} ได้ทำการศึกษาและวิจัยเกี่ยวกับจริยธรรมบุคคลแล้วสามารถหาปัจจัยที่ส่งผลของพฤติกรรมของคนดีและคนเก่ง พฤติกรรมการทำดี ละเว้นความชั่ว การทำงานเพื่อส่วนรวม พฤติกรรมของพลเมืองดี พฤติกรรมที่เอื้อต่อการพัฒนาประเทศและพฤติกรรมการทำงานอาชีพอย่างเข้มแข็ง เกิดจากสาเหตุทางจิตใจของบุคคล ต้องประกอบด้วยสติปัญญา ประสบการณ์ทางสังคม และสุขภาพจิต และจิตลักษณะ ๕ ด้าน ได้แก่ เหตุผลเชิงจริยธรรม มุ่งอนาคตและควบคุมตนเอง ความเชื่ออำนาจในตน แรงจูงใจไม่สัมฤทธิ์ เจตคติ คุณธรรมและค่านิยม ซึ่งจะได้อธิบาย ดังนี้

ทฤษฎีต้นไม้จริยธรรมนี้มี ๓ ส่วน คือ ส่วนที่เป็นดอกและผลไม้ของต้นไม้ ส่วนลำต้น และส่วนราก ในส่วนแรกคือ ดอกและผลไม้มันต้น แสดงถึงพฤติกรรมการทำงานดีละเว้นชั่ว และพฤติกรรมการทำงานอย่างขยันขันแข็งเพื่อส่วนรวม ส่วนแรกนี้ เป็นพฤติกรรมประเภทต่าง ๆ ที่รวมเข้าเป็นพฤติกรรมพลเมืองดี พฤติกรรมที่เอื้อต่อการพัฒนาประเทศ

ส่วนที่สอง ได้แก่ ส่วนลำต้นของต้นไม้ แสดงถึงพฤติกรรมการทำงานอาชีพอย่างขยันขันแข็ง ผลที่แสดงออกมาเป็นพฤติกรรมต่าง ๆ ที่น่าปรารถนา มีสาเหตุอยู่ ๒ กลุ่ม กลุ่มแรก คือ สาเหตุทางจิตใจที่เป็นส่วนลำต้นของต้นไม้ อันประกอบด้วยจิตลักษณะ ๕ ด้าน ดังนี้

- (๑) เหตุผลเชิงจริยธรรม
- (๒) ลักษณะมุ่งอนาคตและการควบคุมตนเอง
- (๓) ความเชื่ออำนาจในตน
- (๔) แรงจูงใจไม่สัมฤทธิ์
- (๕) ทศนคติ คุณธรรม ค่านิยม

ลักษณะของจิตลักษณะเหล่านี้ ถ้าต้องการที่จะเข้าใจ อธิบาย ทำนาย และพัฒนาพฤติกรรมใด จะต้องใช้จิตลักษณะบางด้านหรือทั้ง ๕ ด้านนี้ประกอบกันจึงจะได้ผลดีที่สุด

^{๔๑} ดวงเดือน พันธุนานาวิน, ทฤษฎีต้นไม้จริยธรรมการวิจัยและการพัฒนาบุคคล, โครงการส่งเสริมเอกสารวิชาการ, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ๒๕๓๙), หน้า ๓๖-๓๘.

ส่วนที่สามของต้นไม้จริยธรรม คือ รากของต้นไม้ ซึ่งเป็นจิตลักษณะกลุ่มที่สอง มี ๓ ด้าน คือ (๑) สติปัญญา (๒) ประสบการณ์ทางสังคม (๓) สุขภาพจิต

จากทฤษฎีต้นไม้จริยธรรม ผู้วิจัยได้สรุปเพื่อความเข้าใจเกี่ยวกับทฤษฎีนี้ไว้ ดังนี้

(๑) ส่วนราก เปรียบเสมือนลักษณะทางจิตที่เป็นพื้นฐานของจิตใจ ๓ ประการ คือ

๑.๑ สติปัญญา คือ ความเฉลียวฉลาดเหมาะกับอายุ ไม่หยุดชะงักในขั้นการคิดแบบรูปธรรม เมื่อเป็นผู้ใหญ่ก็มีความสามารถทางความคิดที่เป็นนามธรรมขั้นสูงได้

๑.๒ ประสบการณ์ทางสังคม คือ การเข้าใจมนุษย์และสังคม เอาใจเขามาใส่ใจเราเข้าใจสภาพการดำเนินงานชีวิต อุปสรรค และการแก้ปัญหาความอยากความต้องการของตนประเภทต่าง ๆ ในสังคม ตลอดจนสุขภาพแวดล้อมทั้งทางกายภาพและทางสังคมของคนเหล่านั้น เพื่อให้ทราบว่าการกระทำของตนจะส่งผลกระทบต่อทั้งทางดีและทางไม่ดีแก่ผู้อื่นได้

๑.๓ สุขภาพจิตดี คือ การมีความวิตกกังวลน้อย หรือในปริมาณที่เหมาะสมกับเหตุการณ์ สุขภาพจิตของบุคคลส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อม

(๒) ส่วนลำต้น เปรียบเสมือนลักษณะทางจิตใจ ๕ ประการ ที่ส่งเสริมให้บุคคลเป็นคนดีและคนเก่ง ถ้ามีมากในบุคคลใด บุคคลนั้นจะมีพฤติกรรมของคนดีคนเก่งอย่างสม่ำเสมอ แต่ถ้าขาดลักษณะหลายประการมากเท่าใด บุคคลนั้นก็จะเป็นผู้ที่ไม่สามารถเป็นคนดีคนเก่งได้แก่

๒.๑ เจตคติ ค่านิยม คุณธรรม ที่เกี่ยวข้องกับพฤติกรรมของคนดีที่สังคมปรารถนามองเห็นคุณประโยชน์ของพฤติกรรมนั้นเกิดความพอใจ และพร้อมที่จะกระทำหรือยึดคุณธรรมเป็นหลัก

๒.๒ เหตุผลเชิงจริยธรรม เป็นการเลือกกระทำหรือไม่กระทำให้ได้ด้วยเหตุผลของการเห็นแก่ผู้อื่น ส่วนรวม และหลักสากลมากกว่ากระทำหรือไม่กระทำให้ได้ด้วยเหตุผลเพื่อตัวเองหรือกลุ่มพรรคพวกของตน

๒.๓ ลักษณะการมุ่งอนาคต สามารถคาดการณ์ไกลถึงผลที่จะเกิดจากการกระทำในอนาคต และสามารถควบคุมตนให้อดใต้อดได้อย่างเหมาะสม

๒.๔ ความเชื่ออำนาจในตน คือ ความเชื่อว่าผลที่เกิดกับตนเป็นเพราะการกระทำของตนมากกว่าความบังเอิญ โชคเคราะห์ หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เมื่อทำความดีย่อมได้รับสิ่งที่ดีตอบแทน ถ้าทำชั่วจะได้รับการลงโทษตอบแทน

๒.๕ แรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ หรือความมุ่งมั่นบากบั่น ฝ่าฟันอุปสรรคจนประสบความสำเร็จตามเป้าหมายที่วางไว้ได้อย่างเหมาะสมกับความสามารถของตน ลักษณะของจิตลักษณะทั้งสามนี้อาจใช้เป็นสาเหตุของการพัฒนาจิตลักษณะทั้ง ๕ ประการที่ลำต้นของต้นไม้ก็ได้ กล่าวคือ บุคคลที่มีลักษณะพื้นฐานทางจิตใจ ๓ ด้านในปริมาณที่สูงเหมาะสมกับอายุจึงนับว่าเป็นผู้ที่มีความพร้อมที่จะพัฒนาจิตลักษณะทั้ง ๕ ประการของลำต้น โดยที่จิตลักษณะทั้ง

๕ จะพัฒนาไปเองโดยอัตโนมัติ ถ้าบุคคลมีความพร้อมทางจิตใจ ๓ ด้านดังกล่าว และอยู่ในสภาพแวดล้อมทางบ้าน ทางโรงเรียนและทางสังคมที่เหมาะสม นอกจากนี้บุคคลยังมีความพร้อมที่จะรับการพัฒนาจิตลักษณะบางประการใน ๕ ด้านนี้โดยวิธีการอื่น ๆ ด้วย ฉะนั้นจิตลักษณะพื้นฐาน ๓ ประการ จึงเป็นสาเหตุของพฤติกรรมของพลเมืองดีในการช่วยเหลือสังคม นอกจากนี้จิตลักษณะพื้นฐาน ๓ ประการที่รากนี้ อาจเป็นสาเหตุร่วมกับจิตลักษณะ ๕ ประการที่ลำดับ เพื่อใช้อธิบาย ทำนาย และพัฒนาพฤติกรรมด้วย

๒.๑.๖ จิตอาสา (Volunteer Spirit)

คำว่า “จิตอาสา” มีการนำมาใช้และรู้จักกันมากในประเทศไทยจากเหตุการณ์ประสพภัยคลื่นสึนามิ เมื่อวันที่ ๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๗ ที่ก่อให้เกิดการร่วมมือกันระหว่างองค์กรภาครัฐ ภาคเอกชน และภาคประชาสังคมต่าง ๆ ที่ได้เข้ามาช่วยเหลือผู้ประสบภัย ทำให้เป็นจุดเริ่มต้นของกระแสการเป็นอาสาสมัคร ที่เป็นการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน และเป็นประโยชน์ร่วมกันทั้งต่อผู้กระทำและผู้อื่น โดยเน้นที่คุณค่าของความสามัคคี การมีส่วนร่วม และการสร้างสรรค์ประโยชน์สุขในสังคม^{๔๒} โดยมีผู้ให้ความหมายและลักษณะพฤติกรรมของจิตอาสาไว้ ดังนี้

(๑) ความหมายจิตอาสา

ณัฐนิชากร ศรีบริบูรณ์ ได้ให้ความหมายของจิตอาสา คือ ความสำนึกของบุคคลที่มีต่อสังคมส่วนรวม โดยการเอาใจใส่และการช่วยเหลือ ผู้ที่มีจิตอาสาจะแสดงออกซึ่งพฤติกรรมที่อาสาทำประโยชน์เพื่อส่วนรวม เช่น การเสียสละเงิน สิ่งของ เวลา แรงกาย และสติปัญญาเพื่อช่วยเหลือผู้อื่นและสังคม โดยไม่หวังผลตอบแทน^{๔๓}

ศูนย์คุณธรรม ให้ความหมาย จิตอาสาว่า หมายถึง จิตที่พร้อมจะสละเวลา แรงกาย สติปัญญาเพื่อสาธารณประโยชน์ เป็นจิตที่มีความสุขเมื่อได้ทำความดี อันเกิดจากพื้นฐานความคิด ๔ ประการ ได้แก่

- (๑) เป็นการบำเพ็ญประโยชน์ต่อส่วนรวมมิใช่เพื่อส่วนตัว
- (๒) เป็นการกระทำที่เป็นไปโดยความสมัครใจ
- (๓) เป็นการกระทำที่ไม่มุ่งหวังผลตอบแทนในรูปสินจ้างรางวัล

^{๔๒} วรรณิกา มาโน, ความหมายของชีวิตกับจิตอาสา, วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๕๓), หน้า ๕-๖.

^{๔๓} ณัฐนิชากร ศรีบริบูรณ์, การพัฒนาโมเดลเชิงสาเหตุของจิตอาสาของนักเรียนมัธยมศึกษาตอนปลายในโรงเรียนสังกัดสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, วิทยานิพนธ์ปริญญาครุศาสตรมหาบัณฑิต, (สถาบันวิทยบริการ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๒๒.

(๔) เป็นการอุทิศกำลังกาย กำลังใจให้ส่วนรวม ไม่ใช่อุทิศกำลังทรัพย์แต่เพียงอย่างเดียว^{๔๔}

โดยสรุป จิตอาสา หมายถึง ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละเวลา สิ่งของเงินทอง แรงกายสติปัญญา เพื่อสาธารณะประโยชน์ มีความสุขในการทำความดี การช่วยเหลือผู้อื่นและสังคม หวังให้ผู้อื่นมีความสุข ด้วยความสมัครใจและไม่หวังผลตอบแทนใด ๆ

(๒) ลักษณะพฤติกรรมจิตอาสา

พฤติกรรมจิตอาสา หมายถึง การกระทำของบุคคลที่แสดงออกถึงลักษณะพฤติกรรมที่สามารถสังเกตได้ ได้แก่ พฤติกรรมการช่วยเหลือผู้อื่น พฤติกรรมการเสียสละเพื่อสังคม พฤติกรรมมุ่งมั่นพัฒนาสังคม แสดงออกถึงลักษณะพฤติกรรมความรับผิดชอบ และพฤติกรรมมีระเบียบวินัย พฤติกรรมจิตสำนึกสาธารณะ แสดงออกถึงลักษณะพฤติกรรมบำเพ็ญประโยชน์ และพฤติกรรมดูแลรักษาสาธารณะสมบัติ โดยแต่ละพฤติกรรมมีลักษณะ ดังนี้^{๔๕}

(๑) การช่วยเหลือผู้อื่น หมายถึง การแสดงลักษณะโดยมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เมื่อเกิดสถานการณ์ที่ทำให้เกิดความรู้สึกต้องการช่วยเหลือ หรือทำประโยชน์ให้ผู้อื่นได้รับความสุข ได้แก่ การอำนวยความสะดวก แบ่งปันสิ่งของ ให้คำแนะนำและชักจูงไปในทางที่ถูกต้องแก่ผู้อื่นหรือการให้กำลังใจ ปลอบใจ เป็นการกระทำที่ไม่หวังผลตอบแทน

(๒) การเสียสละเพื่อสังคม หมายถึง การแสดงลักษณะถึงความมีน้ำใจ การสละเวลา เงิน สิ่งของ แรงกายเพื่อช่วยเหลือผู้อื่น และการใช้เวลาว่างให้เกิดประโยชน์แก่สังคม เป็นการทำความดีด้วยความเต็มใจไม่มีใครบังคับ

(๓) มุ่งมั่นพัฒนาสังคม ในที่นี้หมายถึงพฤติกรรมที่แสดงถึงความตั้งใจในการที่จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ดีขึ้นต่อสังคม ประกอบด้วยพฤติกรรมที่แสดงลักษณะ ดังนี้

- ความรับผิดชอบต่อสังคม คือ ตั้งใจศึกษาเล่าเรียน กล้าเสนอความคิดเห็นในทางที่สร้างสรรค์สังคม ได้แก่ การตั้งใจทำงานที่ได้รับมอบหมายจนสำเร็จ โดยไม่ละทิ้งหรือหลีกเลี่ยงการทำงาน มีความเพียรพยายาม ช่วยเหลือผู้อื่น สนใจปัญหาของสังคมและเสนอความคิดเห็นในการแก้ไขปัญหา

^{๔๔} ศูนย์คุณธรรม, ร่วมแรงแข็งขัน ร่วมกันทำดี สมัชชาคุณธรรมแห่งชาติและตลาดนัดคุณธรรม, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทแปลน โมทีฟ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๔๑.

^{๔๕} นันทรัตน์ ปรวิติธรรม, การศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อพฤติกรรมจิตอาสาของเด็กและเยาวชนที่รับการศึกษาศึกษาสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, วิทยานิพนธ์สังคมสงเคราะห์ศาสตรมหาบัณฑิต, (คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๓), หน้า ๓๓-๓๔.

- มีระเบียบวินัย คือ ประพฤติโดยไม่ขัดกับกฎข้อบังคับของสังคมทั่วไป ไม่ประพฤติก้าวก่าหรือล่วงล้ำสิทธิของผู้อื่น การกระทำสิ่งต่าง ๆ อย่างถูกต้องและใช้เหตุผล มีความเป็นผู้นำ โดยมีความสามารถในการชักจูง แก้ไขปัญหา และดำเนินกิจกรรมได้ตามเป้าหมาย

(๔) จิตสำนึกสาธารณะ ในที่นี้หมายถึง พฤติกรรมที่มีผลจากการตระหนักถึงคุณค่าในการใช้สิ่งของที่เป็นของส่วนรวมร่วมกัน และการเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม ได้แก่

- การบำเพ็ญประโยชน์ คือ การประพฤติตนที่ทำความดีก่อให้เกิดประโยชน์ต่อผู้อื่น และสังคม การให้ความร่วมมือในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ในสังคมหรือชุมชน

- การดูแลรักษาสาธารณะสมบัติ คือ การหลีกเลี่ยงการใช้หรือการกระทำที่จะทำให้เกิดความเสียหายต่อของส่วนรวมที่ใช้ประโยชน์ร่วมกันของกลุ่ม การถือเป็นหน้าที่ที่จะมีส่วนร่วมในการดูแลรักษาสมบัติของส่วนรวมในวิสัยที่ตนสามารถทำได้ และการเคารพสิทธิในการใช้ของส่วนรวมที่ใช้ประโยชน์ร่วมกันของกลุ่ม โดยไม่ยึดครองของส่วนรวมนั้นมาเป็นของตนเอง ตลอดจนไม่ปิดกั้นโอกาสของบุคคลอื่นที่จะใช้ของส่วนรวม

สรุปว่า พฤติกรรมจิตอาสา คือ ความคิดที่ต้องการช่วยเหลือผู้อื่น โดยการเสียสละเงิน สิ่งของ จนกระทั่งเสียสละแรงงานแรงสมอง และรวมถึงการดูแลรักษาสาธารณะสมบัติให้อยู่ตามวิสัยที่ตนสามารถทำได้ เพื่อช่วยให้ผู้อื่นและสังคมมีความสุขมากขึ้น

๒.๒ ความสำคัญของจิตสาธารณะ

จิตสาธารณะ หรือจิตสำนึกเป็นความรู้สึกนึกคิดภายในบุคคล และเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้โดยการเรียนรู้ จิตสำนึกเมื่อเกิดขึ้นแล้วยากนักที่จะหยุดหรือหมดหายไปคนที่มีจิตสำนึกที่ดีจะประพฤติปฏิบัติอย่างเหมาะสมกับจิตสำนึกนั้น และใช้จิตสำนึกของตนเพื่อประโยชน์ต่อสิ่งต่าง ๆ ตามมา เช่น บุคคลที่มีจิตสำนึกด้านระเบียบวินัย จะไม่ขับรถผิดกฎจราจร บุคคลที่มีจิตสำนึกสาธารณะจะไม่ขีดเขียนในสถานที่สาธารณะ^{๔๖} ซึ่งดวงเดือน พันธุมนาวิน ได้กล่าวถึงการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมว่า เด็กช่วงแรกเกิดจนถึงก่อน ๑๐ ขวบ เป็นช่วงที่เด็กมีความไวต่อการรับการปลูกฝัง และส่งเสริมจริยธรรม และวัฒนธรรมเป็นอย่างยิ่งเพราะเด็กยังเป็น “ไม้อ่อนที่ตัดง่าย” ฉะนั้น การปฏิบัติต่อเด็กอย่างเหมาะสมกับพัฒนาการทางร่างกาย และโดยเฉพาะ

^{๔๖} สมพงษ์ สิงหะพล, ต้องสอนให้เกิดจิตสำนึกใหม่, สีมาจารย์, ปีที่ ๑๓ ฉบับที่ ๒๗ (มิถุนายน-ตุลาคม ๒๕๔๒) : ๑๖.

เหมาะสมกับพัฒนาการทางจิตใจของเด็กจะเป็นการป้องกันปัญหาที่จะเกิดขึ้น เมื่อเข้าสู่วัยรุ่น และวัยผู้ใหญ่ได้มาก^{๔๗}

จิตสาธารณะ เป็นความรับผิดชอบซึ่งเกิดจากภายใน คือ ความรู้สึกนึกคิด จิตใจสำนึก ตลอดจนคุณธรรม จริยธรรม และส่งผลออกสู่การกระทำภายนอก ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากการขาดจิตสำนึกของคนส่วนรวมในสังคม เช่น

(๑) ปัญหายาเสพติด ซึ่งเกิดจากความเห็นแก่ตัวของผู้ชาย ไม่นึกถึงปัญหาที่จะเกิดขึ้นต่อไปกับสังคม

(๒) ปัญหามลพิษต่าง ๆ ที่เกิดจากความไม่รับผิดชอบต่อ ขาดจิตสำนึก เช่น การทิ้งขยะลงคลอง การทิ้งขยะตามทางเท้า การปล่อยน้ำเสียออกจากโรงงานโดยไม่ผ่านการบำบัด เป็นต้น

จิตสาธารณะเป็นสิ่งสำคัญในสังคม เยาวชนจึงต้องให้ความสำคัญ และตระหนักเรื่องความรับผิดชอบต่อตนเอง เพราะจะเป็นพื้นฐานให้เยาวชนมีความรับผิดชอบต่อสังคม ดังนี้

- (๑) ตั้งใจศึกษาหาความรู้
- (๒) มีความรับผิดชอบต่อ สามารถพึ่งตนเอง
- (๓) มีความประหยัด รู้จักพอดี
- (๔) ประพฤติตัวเหมาะสม ละเว้นการกระทำที่ก่อให้เกิดความเสียหาย
- (๕) ทำงานที่ได้รับมอบหมายให้สำเร็จ
- (๖) มีความรับผิดชอบต่อ ตรงต่อเวลา สามารถพึ่งตนเองได้

ความรับผิดชอบต่อสังคม เป็นการช่วยเหลือสังคม ไม่ทำให้ผู้อื่นหรือสังคมเดือดร้อนได้รับความเสียหาย เช่น (๑) มีความรับผิดชอบต่อครอบครัว เชื่อฟัง พ่อแม่ ช่วยเหลืองานบ้าน ไม่ทำให้พ่อแม่เสียใจ (๒) มีความรับผิดชอบต่อโรงเรียน ครู อาจารย์ เช่น ตั้งใจเล่าเรียน เชื่อฟังคำสั่งสอนของครู อาจารย์ ปฏิบัติตามกฎระเบียบวินัยของโรงเรียน (๓) มีความรับผิดชอบต่อเพื่อน หรือบุคคลอื่น เช่น ให้ความช่วยเหลือ ให้คำแนะนำ เคารพสิทธิผู้อื่น และ (๔) มีความรับผิดชอบต่อในฐานะเป็นพลเมืองดี เช่น ปฏิบัติตามกฎหมายของสังคมกฎหมาย รักษาสมบัติของส่วนรวม เป็นต้น^{๔๘} การที่คนเรามาอยู่รวมกันเป็นสังคม ย่อมต้องมีความสัมพันธ์ในรูปแบบการพึ่งพาอาศัยกัน คนในสังคมซึ่งมีบทบาทหน้าที่แตกต่างกันไป ถ้าคนในสังคมขาด

^{๔๗} ดวงเดือน พันธมนาวิน, ทฤษฎีต้นไม้อัจฉริยะ : การวิจัยและการพัฒนาบุคคล, หน้า ๗๗.

^{๔๘} เวชพล อ่อนละมัย, ชีวิตและวัฒนธรรมไทย : จิตสาธารณะ, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://www.kasetyaso.ac.th/thai%20culture/09.pdf> [๒๐ ก.ค. ๒๕๕๔].

จิตสำนึกสาธารณะ ซึ่งนอกจากจะมีผลกระทบต่อบุคคล ครอบครัว องค์กรแล้ว การขาดจิตสำนึกสาธารณะยังมีผลกระทบต่อชุมชนระดับประเทศ และระดับโลก ดังนี้

ผลกระทบต่อบุคคล ทำให้เกิดปัญหา คือ

- (๑) สร้างความเดือดร้อนให้กับตนเอง
- (๒) สร้างความเดือดร้อนให้กับคนอื่น

ผลกระทบระดับครอบครัว ทำให้เกิดปัญหา คือ

- (๑) ความสามัคคีในครอบครัวลดน้อยลง
- (๒) การแก่งแย่ง ทะเลาะเบาะแว้งภายในครอบครัว

ผลกระทบระดับองค์กร ทำให้เกิดปัญหา

- (๑) การแบ่งพรรคแบ่งพวกภายในองค์กร
- (๒) ความเห็นแก่ตัว แก่งแย่งชิงดีชิงเด่น
- (๓) การเบียดเบียนสมบัติขององค์กรเป็นสมบัติส่วนตัว
- (๔) องค์กรไม่ก้าวหน้า ประสิทธิภาพและคุณภาพของงานลดลง^{๔๙}

นอกจากนั้นในระดับองค์กร วิรุณ ตั้งเจริญ กล่าวว่าการเป็นผู้บริหารต้องมีคุณสมบัติหลายประการ คุณสมบัติที่สำคัญประการหนึ่งคือ การมีจิตสำนึกสาธารณะผู้บริหารควรเป็นผู้ที่เสียสละเพื่อผู้อื่น เพื่อสังคม เอาสังคมเป็นตัวตั้ง เสียสละทั้งกำลังกายกำลังใจ กำลังศรัทธาหรือแม้แต่การเสียสละในเชิงวัตถุระดับหนึ่ง ถ้าผู้บริหารขาดจิตสำนึกสาธารณะจนกลายเป็นคนเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัว จะเกิดการเอาเปรียบองค์กร เห็นแก่ประโยชน์ของกลุ่มและพวกพ้อง องค์กรคงมีปัญหาอื่น ๆ ตามมา คือ

ในระดับชุมชน ทำให้เกิดปัญหา คือ

- (๑) ชุมชนอ่อนแอ ขาดการพัฒนา เพราะต่างคนต่างอยู่ สภาพชุมชน มีสภาพเช่นไรก็ยังคงเป็นเช่นนั้น ไม่เกิดการพัฒนา และยิ่งนานไปก็มีแต่เสื่อมทรุดลง
- (๒) อาชญากรรมในชุมชนอยู่ในระดับสูง
- (๓) ขาดศูนย์รวมจิตใจ ขาดผู้นำที่นำไปสู่การแก้ปัญหา เพราะคนในชุมชนมองปัญหาของตัวเองเป็นเรื่องใหญ่ ขาดคนอาสาพัฒนา เพราะกลัวเสียทรัพย์กลัวเสียเวลาหรือกลัวเป็นที่ครหาจากบุคคลอื่น

^{๔๙}ไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม และสังคม สัจจกร, สำนึกไทยที่พึงปรารถนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เดือนตุลาคม, ๒๕๔๓), หน้า ๒๒-๒๙.

ในระดับชาติ ถ้าบุคคลในชาติขาดจิตสำนึกสาธารณะจะทำให้เกิด

- (๑) วิกฤตการณ์ภายในประเทศบ่อยครั้ง และแก้ปัญหาไม่ได้ เกิดการเบียดเบียนทำลายทรัพยากรและสมบัติที่เป็นของส่วนรวม
- (๒) ประเทศชาติอยู่ในสภาพล้าหลัง เนื่องจากขาดพลังของคนในสังคม เมื่อนำประเทศนำมาตราการได้ออกมาใช้ ก็จะไม่ได้ผลเพราะไม่ได้รับความร่วมมือจากประชาชน
- (๓) เกิดการแบ่งพรรคแบ่งพวก เกิดการแก่งแย่งแข่งขัน เห็นแก่ประโยชน์กลุ่มของตนและพวกพ้อง เกิดการทุจริตคอร์รัปชัน

ในระดับโลก ถ้าบุคคลขาดจิตสำนึก จะทำให้เกิดการเอารัดเอาเปรียบระหว่างประเทศทำให้เกิดปัญหาในระดับต่าง ๆ ดังนี้

- (๑) เกิดการสะสมอาวุธกันระหว่างประเทศ เพราะขาดความไว้วางใจซึ่งกันและกัน กลัวประเทศอื่นจะโจมตี จึงต้องมีอาวุธที่รุนแรง มีอำนาจภาพในการทำลายสูงไว้ในครอบครองเพื่อข่มขู่ประเทศอื่น และเมื่อมีปัญหาเกิดขึ้นก็มักมีแนวโน้มในการใช้ความรุนแรงของแสนยานุภาพทางการสงคราม ในการตัดสินปัญหา
- (๒) เกิดการก่อกวนแก่งแย่ง แข่งขันหรือครอบงำทางการค้าระหว่างประเทศพยายามทุกวิถีทาง เพื่อให้เกิดการได้เปรียบทางการค้าทำให้ประเทศด้อยกว่าขาดโอกาสในการพัฒนาประเทศของตน
- (๓) เกิดการรังเกียจเหยียดหยามคนต่างเชื้อชาติ ต่างเผ่าพันธุ์ หรือต่างท้องถิ่นมองชนชาติอื่น ๆ เผ่าพันธุ์อื่นว่ามีความเจริญหรือมีศักดิ์ศรีด้อยกว่าเชื้อชาติและเผ่าพันธุ์ของตนเอง ดูถูกหรือเป็นปฏิปักษ์ต่อชาติอื่น^{๕๐}

จากความสำคัญของการมีจิตสาธารณะ สรุปได้ว่า ถ้าบุคคลสามารถปลูกฝัง ส่งเสริมหรือพัฒนาให้เด็กมีจิตสำนึกด้านสาธารณะ ด้วยวิธีการต่าง ๆ จะทำให้เด็กมีจิตใจที่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน อาสาดูแลรับผิดชอบสมบัติส่วนรวม มีการใช้สมบัติของส่วนรวมอย่างเห็นคุณค่า ใช้อย่างทะนุถนอม รู้จักการแบ่งปันโอกาสในการใช้ของส่วนรวมให้ผู้อื่น เมื่อเจริญเติบโตเป็นผู้ใหญ่ ปัญหาที่เกิดการเอารัดเอาเปรียบคนอื่น ปัญหาการทำลายสาธารณะสมบัติต่าง ๆ จะลดลง การเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน และประโยชน์พวกพ้องก็จะลดน้อยลง และจะนำมาสู่สังคมที่พัฒนาขึ้น จิตสาธารณะจึงมีความสำคัญอย่างมาก เพราะถ้าบุคคลขาดจิตสาธารณะจะทำให้เกิดปัญหาตามมา มีผลกระทบต่อระดับบุคคล ครอบครัว องค์กร ชาติ และระดับโลกตามลำดับ

^{๕๐} วิจารณ์ ตั้งเจริญ, มศว พลวัต, จดหมายข่าวธรรมาภิบาลมหาวิทยาลัย, ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๑ (พฤศจิกายน-ธันวาคม ๒๕๔๗) : ๒-๓.

๒.๓ องค์ประกอบของการมีจิตสาธารณะ

๒.๓.๑ องค์ประกอบจิตสาธารณะ

องค์ประกอบของจิตสาธารณะหรือจิตสำนึกสาธารณะนั้น ท่านผู้รู้หลาย ๆ ท่านได้แบ่งองค์ประกอบของจิตสาธารณะไว้แตกต่างกัน ตามระดับอายุของกลุ่มตัวอย่างที่ทำการศึกษาดังที่ สมพงษ์ สิงหะพล ได้กล่าวถึงจิตสำนึกว่า มีอยู่ ๓ ด้านหลัก ๆ คือ

(๑) จิตสำนึกเกี่ยวกับตนเอง (Self Consciousness) เป็นจิตสำนึกเพื่อพัฒนาตนเอง ทำให้ตนเองเป็นบุคคลที่สมบูรณ์ยิ่งขึ้น จิตสำนึกด้านนี้การศึกษาไทยมุ่งมั่นปลูกฝังมานาน เกิดบ้าง ไม่เกิดบ้างไปตามสภาพการณ์ เป็นจิตสำนึกแบบคลาสสิกที่ทุกสังคมพยายามเหมือนกันที่จะสร้างให้เกิดขึ้นให้ได้ เช่น ความขยัน ความรับผิดชอบ ความมานะอดทน เป็นต้น เป็นจิตสำนึกที่ถูกปลูกฝังและมีมานานตามสภาพสังคมไทย

(๒) จิตสำนึกเกี่ยวกับผู้อื่น (Others Oriented Consciousness) เป็นจิตสำนึกของความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลของคนในกลุ่มชนหนึ่ง สังคมหนึ่ง เช่น ความเห็นอกเห็นใจ ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความสามัคคี เป็นต้น เป็นจิตสำนึกที่คนไทยส่วนใหญ่ถูกหล่อหลอมมาจากพื้นฐานดั้งเดิมของวัฒนธรรมไทยอยู่แล้ว สร้างได้ไม่ยากนัก

(๓) จิตสำนึกเกี่ยวกับสังคม หรือจิตสำนึกสาธารณะ (Social or Public Consciousness) เป็นจิตสำนึกที่ตระหนักถึงความสำคัญในการอยู่ร่วมกัน หรือคำนึงถึงผู้อื่นที่ร่วมความสัมพันธ์เป็นกลุ่มเดียวกัน เป็นจิตสำนึกที่คนไทยยังไม่ค่อยมี และขาดกันอยู่มาก เพราะพื้นฐานความเป็นมาของสังคมไทย สมควรที่จะรีบพัฒนาขึ้นโดยเร็ว เช่น จิตสำนึกด้านเศรษฐกิจ จิตสำนึกด้านการเมือง จิตสำนึกด้านสิ่งแวดล้อม จิตสำนึกด้านสุขภาพ เป็นต้น^{๕๐}

ลักษณะของบุคคลที่มีจิตสาธารณะสูงอีกอย่างหนึ่ง ต้องมีองค์ประกอบ ดังนี้

(๑) P = Positive Thinking and Participation หมายถึง (๑) การมีความคิดเชิงบวก และการมีส่วนร่วมในการอยู่ร่วมกับผู้อื่น รู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของสังคม ตลอดจนการอยู่ร่วมกันอย่างเกื้อกูล เป็นธรรมชาติ เช่น การช่วยเหลือคนและสัตว์ และ (๒) การมีส่วนร่วมกับกิจกรรมด้านสังคม ด้านสิ่งแวดล้อม ด้านพลังงาน และด้านอื่น ๆ

(๒) U = Useful, Unselfish and Understand หมายถึง (๑) ความเป็นประโยชน์ต่อผู้อื่น ต่อสาธารณะ และต่อสังคม การไม่ทิ้งดูตาย (useful) (๒) ความไม่เห็นแก่ตัว (เห็นแก่ส่วนรวม) ไม่มีผลประโยชน์ทับซ้อน ไม่ฉ้อราษฎร์บังหลวง ไม่เอาเปรียบผู้อื่น การเคารพสิทธิเสรีภาพของผู้อื่น การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การให้ทาน (unselfish) และ (๓) ความเข้าใจผู้อื่น และไม่ซ้ำเติมผู้อื่น (understand)

^{๕๐} สมพงษ์ สิงหะพล, “ต้องสอนให้เกิดจิตสำนึกใหม่”, สยามจารย์, ปีที่ ๑๓ ฉบับที่ ๒๗ (มิถุนายน-ตุลาคม ๒๕๔๒) : ๑๕-๑๖.

(๓) B = Broad Mind หมายถึง ความมีใจกว้าง รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น รับฟังข้อมูลข่าวสารใหม่ ๆ ที่แตกต่างจากที่เคยรู้มา รวมถึงแสวงหาความรู้ใหม่อยู่เสมอ

(๔) L = Love หมายถึง (๑) มีความรักในมนุษยชาติตามหลักพรหมวิหาร ๔ คือ เมตตา (ความรัก ความปรารถนาดีให้ผู้อื่นมีความสุข) กรุณา (ความสงสาร เห็นใจ ปรารถนาให้ผู้อื่นพ้นทุกข์) มุทิตา (ยินดีเมื่อผู้อื่นมีความสุข) และอุเบกขา (วางเฉยไม่ลำเอียง) และ (๒) มีสังคหวัตถุ ๔ คือ ทาน (การให้ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่) ปิยวาจา (กล่าวด้วยวาจาสุภาพ อ่อนหวาน) อัตถจริยา (ประพฤติดีเป็นประโยชน์ต่อตนเองและผู้อื่น) และสมานัตตตา (ทำตัวเสมอต้น เสมอปลาย)

(๕) I = In trend หมายถึง ความเข้าใจและไม่ตามกระแสโดยปราศจากเหตุผล และการช่วยเหลือคนสติให้สังคม

(๖) C = Communication หมายถึง มีการสื่อสารที่ดี คิดดี คิดทางบวก (มโนกรรม) มีการขอบคุณ แสดงความยินดี ให้กำลังใจ และชื่นชมผู้ที่มีจิตสาธารณะ (วจีกรรม) และเล่าการทำประโยชน์แก่ผู้อื่น แก่สังคม และแก่สาธารณะโดยไม่ได้รับค่าตอบแทนใด ๆ (ปิติสันทนา)^{๕๒}

สรุปว่า องค์ประกอบของจิตสาธารณะ นอกจากต้องมีจิตสำนึกเกี่ยวกับตนเอง ผู้อื่นและสังคมแล้ว ยังต้องมีลักษณะของความคิดในเชิงบวก มีจิตใจกว้างขวาง ตระหนักถึงความสำคัญของการอยู่ร่วมกันในสังคม มีความเห็นอกเห็นใจ ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ และความสามัคคี รวมถึงความเสียสละเวลา กำลังกาย กำลังทรัพย์ เพื่อทำกิจกรรมที่เป็นสาธารณะ ประโยชน์ต่อสังคมด้วย

๒.๓.๒ การก่อรูปของจิตสำนึก

นักจิตวิทยาการศึกษา มีความเห็นพ้องต้องกันว่าจิตสำนึกเป็นคุณลักษณะทางจิตพิสัยที่ปรากฏหรือก่อรูปขึ้นในจิตใจของมนุษย์แต่ละคนภายหลังได้รับรู้ปรากฏการณ์หรือได้รับสิ่งเร้าจากภายนอกในเชิงสะสม การก่อรูปที่มีความต่อเนื่องกันจึงยากที่จะกำหนดแยกแยะหรือทำการจัดลำดับชั้น เพื่อป้องกันว่าบุคคลมีความรู้สึกอยู่ที่ใดได้ชัดเจนแน่นอน การก่อรูปของจิตสำนึกยังเกี่ยวข้องกับคุณลักษณะทางด้านสติปัญญาและการกระทำของมนุษย์อีกด้วย หรืออาจกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่าจิตสำนึกเป็นผลลัพธ์เชิงคุณลักษณะทางจิตใจของมนุษย์ที่ก่อรูปขึ้นผ่านกระบวนการเรียนรู้ของบุคคล ซึ่งกระบวนการเรียนรู้นี้มีองค์ประกอบสำคัญ ๓ ส่วน ได้แก่

^{๕๒} มหาวิทยาลัยนเรศวร, ทักษะชีวิต : จิตสาธารณะ, อ่างใน นวลละออ แสงสุข, จิตสำนึกสาธารณะในเยาวชน : การนิเทศศึกษานักศึกษามหาวิทยาลัยรามคำแหง, งานวิจัย, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๒), หน้า ๔๐-๔๑.

(๑) คุณลักษณะด้านพุทธรพัสัย หมายถึง การได้รับรู้ (Cognition) หรือการมีประสบการณ์ตรงกับสิ่งต่าง ๆ ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมผ่านประสาทสัมผัสต่าง ๆ ทำให้บุคคลรู้จักหรือระลึกถึงมีความเข้าใจสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้ สามารถวิเคราะห์ สังเคราะห์ และประเมินคุณค่าของสิ่งดังกล่าวได้ และนำไปสู่การก่อรูปของจิตสำนึก

(๒) คุณลักษณะด้านจิตพิสัย หมายถึง ความรู้สึกทางจิตใจ (Affection) อันได้แก่ การมีความสนใจ หรือใฝ่ใจในสิ่งดังกล่าว โดยมีปฏิริยาสนองตอบการเห็นหรือให้คุณค่า การจัดระบบของคุณค่าและสร้างเป็นคุณลักษณะนิสัยที่นำไปสู่จิตสำนึก

(๓) คุณลักษณะทางด้านทักษะพิสัย ที่หมายถึง พฤติกรรม (Behavior) หรือการแสดงออกที่สามารถจะสังเกตรูปแบบความประพฤติได้อย่างชัดเจนที่เรียกว่า บุคลิกภาพ^{๕๓}

๒.๓.๓ องค์ประกอบจิตสำนึก

(๑) องค์ประกอบด้านความคิด (Cognition) เป็นส่วนที่เกี่ยวข้องกับความคิดที่เป็นส่วนของการรับรู้หรือเกิดความรู้ของความเป็นหลัก เช่น การรับรู้ (Perception) ความทรงจำ (Memory) ความมีเหตุผล (Reasoning) และการใช้ปัญญา (Intellect) เป็นต้น

(๒) องค์ประกอบด้านความรู้สึก (Affection) เป็นส่วนประกอบทางด้านอารมณ์ความรู้สึก ซึ่งจะเป็นสิ่งกระตุ้นความคิดอีกต่อหนึ่ง เป็นส่วนของการรู้สึกทางใจของความเป็นที่รวมเอาความรู้สึกของบุคคลในด้านบวกหรือด้านลบ

(๓) องค์ประกอบทางด้านการปฏิบัติหรือการกระทำ (Behavior) เป็นองค์ประกอบที่ก่อให้เกิดแนวโน้มในทางปฏิบัติหรือปฏิริยาตอบสนองเมื่อมีสิ่งเร้าที่เหมาะสม ซึ่งส่วนนี้ต้องอาศัยความเข้าใจหรือความคิดรวบยอด (Concept) เกี่ยวกับสิ่งนั้นเป็นพื้นฐาน^{๕๔}

๒.๓.๔ ประเภทของจิตสำนึก

ลูกาส (Lukasc) จำแนกประเภทของจิตสำนึกเป็น ๒ ประเภท คือ

(๑) จิตสำนึกแบบจิตวิทยา (Psychological Consciousness) เป็นจิตสำนึกที่เกิดขึ้นในตัวบุคคลที่เกิดจากการรับรู้โดยประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ทำให้เกิดการรับรู้และตอบสนอง เป็นจิตสำนึกที่เกิดขึ้นได้เองอย่างอัตโนมัติ และเป็นไปตามธรรมชาติ

^{๕๓} บุญทัน ภูบาล, การใช้ชีวิตที่ศรัทธาและศรัทธาเป็นต้นแบบเพื่อพัฒนาจิตสาธารณะของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๒, *ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต*, (สำนักหอสมุดกลาง : มหาวิทยาลัยศรี นครินทรวิโรฒ, ๒๕๕๙), หน้า ๑๕.

^{๕๔} หฤทัย อาจปรี, ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยส่วนบุคคล ภาวะผู้นำ รูปแบบการดำเนินชีวิต และความสามารถในการเรียนรู้ด้วยตนเอง กับ การมีจิตสำนึกสาธารณะของนักศึกษาพยาบาล, หน้า ๔๑-๔๒.

(๒) จิตสำนึกทางชนชั้นหรือทางการเมือง (Imputed, Political, Class Consciousness) จิตสำนึกประเภทนี้เกิดขึ้นได้ด้วยการปฏิบัติการที่มีความตั้งใจของมนุษย์เท่านั้น ซึ่งจิตสำนึกประเภทนี้สามารถแบ่งย่อยได้อีก ๓ ประเภท คือ

๒.๑ จิตสำนึกเฉพาะหน้า (Immediate Consciousness) เป็นจิตสำนึกเกี่ยวกับความต้องการที่เกิดขึ้นในสภาพปัจจุบัน เช่น ความต้องการทางเศรษฐกิจ

๒.๒ จิตสำนึกในชนชั้น (Class Consciousness) เป็นจิตสำนึกทางการเมือง การมองเห็นภารกิจทางประวัติศาสตร์ของชนชั้นตน

๒.๓ จิตสำนึกทางทฤษฎี (Theoretical Consciousness) เป็นจิตสำนึกที่ทำให้เกิดความเข้าใจว่า การเปลี่ยนแปลงทั่วทั้งสังคมทำเพื่อผลประโยชน์ของมนุษย์ทุกกลุ่มและจิตสำนึกประเภทนี้จะนำไปสู่การพัฒนาเป็นอุดมการณ์ ซึ่งเป็นความรู้สึกร่วมและความพร้อมที่จะลงมือปฏิบัติการมีส่วนร่วมกับสังคม^{๕๕}

๒.๓.๕ ระดับของจิตสำนึก

ฟรายนเอรีอ (Friere) นักปรัชญาการศึกษาและทำงานด้วยวิธีการให้การศึกษแบบปลุกกระตมจิตสำนึกของคนยากจนให้ลุกขึ้นต่อสู้เพื่อความยุติธรรมในสังคม ได้แบ่งจิตสำนึกของมนุษย์ออกเป็น ๔ ระดับ

(๑) จิตสำนึกที่ยังไม่เปลี่ยนแปลง (Intransitive Consciousness) หมายถึง การที่ประชาชนมีความเชื่อในเรื่องโชคลาง สิ่งศักดิ์สิทธิ์ และโชคชะตา

(๒) จิตสำนึกกึ่งเปลี่ยนแปลง (Semi-Intransitive Consciousness) หมายถึง การที่ประชาชนยอมลดค่าตนเอง มีความคิดที่เชื่อมั่นตนเอง รับค่านิยมที่มีการถ่ายทอดมาอย่างเต็มที่จะมีการใช้ความรุนแรง และอารมณ์ในการตัดสินปัญหา

(๓) จิตสำนึกเปลี่ยนแปลงที่ไร้เดียงสา (Naive-Intransitive Consciousness) หมายถึง การที่ประชาชนเริ่มมีการเปลี่ยนแปลง เริ่มตระหนักเห็นปัญหาสังคมของตน เริ่มมีการประท้วงวิพากษ์วิจารณ์ แต่มักจะถูกปลุกกระตมให้เป็นเครื่องมือของกลุ่มผลประโยชน์ที่เป็นเช่นนี้ เพราะบุคคลยังไม่เข้าใจในปรากฏการณ์ต่าง ๆ ของสังคมและยังไม่ชัดเจนในการวิเคราะห์สังเคราะห์ปรากฏการณ์นั้น

^{๕๕} หฤทัย อัจจุรงค์, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

(๔) จิตสำนึกขั้นวิพากษ์วิจารณ์ (Critical Consciousness) หมายถึง การที่ประชาชนมีความคิดใคร่ครวญ วิพากษ์วิจารณ์ปัญหาต่าง ๆ ในสังคมอย่างลึกซึ้ง มีความเชื่อมั่นในตนเองยอมรับฟังผู้อื่นและไม่หลีกเลี่ยงภาวะหน้าที่ของตนเอง^{๕๖}

สรุปว่า จิตสำนึกเป็นลักษณะทางจิตพิสัยที่เกิดขึ้นในจิตใจของมนุษย์ จากการรับรู้ปรากฏการณ์ มีความสนใจใฝ่ใจในสิ่งต่าง ๆ ผ่านประสาทสัมผัสที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ซึ่งอาจมีคุณลักษณะเกี่ยวกับด้านสติปัญญาการกระทำของมนุษย์ก่อให้เกิดพฤติกรรมหรือบุคลิกภาพ ทั้งด้านดีและไม่ดีตามระดับจิตสำนึกของแต่ละบุคคล

๒.๓.๖ การเสริมสร้างจิตสำนึกต่อส่วนรวม

รัฐจวน อินทรกำแหง ได้ชี้ถึงแนวทางในการเสริมสร้างจิตสำนึกของคน ในสังคมว่าจะต้องเกิดขึ้นได้จากการคลุกคลีอยู่กับความถูกต้อง การปลุกฝัง อบรม การฝึกปฏิบัติ การได้เห็นตัวอย่างที่ชวนให้ประทับใจ ปัจจัยเหล่านี้จะค่อย ๆ โน้มนำใจของบุคคลให้เกิดจิตสำนึกที่ถูกต้องและการสร้างจิตสำนึกต่อส่วนรวมให้เกิดขึ้นจำต้องอาศัยสถาบันทางสังคมหลายส่วนเข้ามาร่วมมือกัน อาทิเช่น

(๑) สถาบันการศึกษา การศึกษาเป็นรากฐานของการพัฒนาเป็นสิ่งที่ปฏิเสธกันไม่ได้ไม่ว่าจะเป็นการพัฒนาในรูปแบบใดจำต้องเริ่มต้นด้วยการศึกษาจนมีการศึกษามากพอแก่สถานะแห่งตนที่จะสามารถปฏิบัติงานหรือดำเนินชีวิตไปสู่ทิศทางที่ประสงค์ การกำหนดเป้าหมายของการศึกษาให้ถูกต้องโดยธรรมชาติเพื่อนำไปสู่การพัฒนาที่แท้จริง จึงเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุดที่มีผู้มีอำนาจในการบริหารการศึกษาพึงพิจารณาให้ลึกซึ้ง ให้ถ่องแท้ ให้รอบคอบ ให้ถูกต้องด้วยทัศนะที่กว้างไกล โดยมีจุดหมายรวบยอดว่า ต้องจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาคนให้มีจิตสำนึกเป็นมนุษย์ที่เต็มที การจัดการศึกษาควรมุ่งเน้นที่การสร้างจิตสำนึกภายใน คือ การพัฒนาจิตสำนึกภายใน คือ การพัฒนาจิตใจที่เป็นรากฐานของความเป็นมนุษย์ไม่ควรเน้นที่การพัฒนาเพื่อความสำเร็จในวิชาชีพที่ปราศจากพื้นฐานทางจริยธรรม เพราะอาจจะเป็นการส่งเสริมให้บุคคลออกไปประกอบวิชาชีพด้วยจิตสำนึกผิดผลาดแล้วก็ไปสร้างระบบการทำงานที่ผิดมีการเอาเปรียบผู้อื่น กอบโกยความหลงตัวเอง ความมัวเมาวนเวียนแต่ในวังวนวัตถุ ที่อาจก่อให้เกิดการประหัตประหารกันในทุกวงการ การให้การศึกษากับเยาวชน ควรหยุดสร้างจิตสำนึกที่นิยมในวัตถุ แต่เน้นการสร้างจิตสำนึกในทางจริยธรรมให้หนักแน่นเข้มแข็งยิ่งขึ้นทุกระดับการศึกษา ตั้งแต่อนุบาลศึกษาจนถึงอุดมศึกษา เพื่อให้เป็นจิตที่สามารถช่วยสร้างระบบถูกต้อง เพื่อการ

^{๕๖} Friere, P. **Society in transition : Education for critical consciousness**, (London : Sheed and Ward, 1973), pp. 18-19, อ้างใน หลุฑย อัจปรุ, ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยส่วนบุคคล ภาวะผู้นำ รูปแบบการดำเนินชีวิตและความสามารถในการเรียนรู้ด้วยตนเอง กับการมีจิตสำนึกสาธารณะของนักศึกษาพยาบาล, หน้า ๓๘.

ดำรงอยู่ของสังคมโดยธรรม โดยเฉพาะการดำรง เน้นการฝึกอบรมให้รู้จักทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ อย่างดีที่สุดในทุกหน้าที่ในฐานะที่เกิดมาเป็นมนุษย์ด้วยความสำนึกว่าทุกหน้าที่มีคุณค่า และความสำคัญเท่าเทียมกัน

(๒) สถาบันศาสนา สถาบันทางศาสนาต้องเป็นผู้นำในการสร้างจิตสำนึกต่อ ส่วนรวมให้เกิดขึ้น ต้องนำประชาชนกลับไปสู่คำสอนของพระพุทธองค์ที่ทรงเน้นให้เห็นแก่ ประโยชน์สุขของสังคมเป็นใหญ่ ไม่บริโภคนิยมความจำเป็น หรือเพราะความอยาก มีความ สันโดษ พอใจที่จะมีกินมีอยู่ มีใช้เท่าที่จำเป็นรู้จักเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เจือจานแก่ผู้อื่น มีความเมตตา อาหารต่อกัน เห็นแก่ผู้อื่นเสมือนเห็นแก่ตนเอง รู้จักหน้าที่ ปฏิบัติหน้าที่ให้ถูกต้อง สถาบันทาง ศาสนาจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเป็นสถาบันที่ได้รับการเคารพบูชาแต่โบราณกาลจวบจน ปัจจุบัน เป็นสถาบันที่มีอิทธิพลอย่างสูงต่อจิตใจของประชาชน เพราะต่างได้ยึดถือสถาบันนี้เป็น ที่พึ่งทางใจมาอย่างเนิ่นนาน ฉะนั้น สถาบันทางศาสนาจึงอยู่ในฐานะที่จะช่วยสร้างสรรค์และ พัฒนาจิตใจของคนในสังคมให้หันเข้ามาอยู่กับความถูกต้องตามทำนองคลองธรรม และวิธีการ พัฒนาจิตสำนึกให้เกิดขึ้นได้อย่างดีที่สุด ก็คือการสอนด้วยตัวเอง อันหมายถึง การที่ผู้อยู่ใน สถาบัน องค์การทางศาสนา พึงต้องประพฤติปฏิบัติตนให้เป็นตัวอย่างแก่คนในสังคมในด้านการ ช่วยเหลือส่วนรวม

(๓) สถาบันครอบครัว ความอบอุ่นของสถาบันครอบครัวมีความสำคัญเป็นอันดับ แรกเพราะเป็นจุดเริ่มต้นที่ช่วยให้ทารกเกิดจิตสำนึกเห็นความสำคัญของส่วนรวม ความใกล้ชิด ระหว่างพ่อแม่กับลูกจึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งในการเลี้ยงดูอบรมลูก เพราะความใกล้ชิดจะเป็น สื่อที่ทำให้เกิดความเข้าใจซึ่งกันและกัน และเกิดกลายเป็นความเห็นใจซึ่งกันและกัน สถาบัน ครอบครัวจึงเป็นพื้นฐานของสังคม ถ้าครอบครัวมีแต่ความคลอนแคลนสังคมก็พลอยคลอน แคลนไปด้วย และเด็กที่เติบโตจากครอบครัวที่คลอนแคลนจะมีจิตสำนึกที่คลาดเคลื่อน การสอน และการอบรมของสถาบันครอบครัวควรดำเนินการให้สอดคล้องประสานไปในจุดหมายเดียวกัน กับการสอนการอบรมของสถาบันการศึกษาและสถาบันทางศาสนา เพื่อปูพื้นฐาน หรือฝังรากให้ เด็กมีจิตสำนึกที่เป็นสัมมาทิฐิเสียตั้งแต่ยังเด็ก เพื่อที่เด็กจะได้เป็นกำลังในการสร้างสรรค์สังคมที่ มีความร่มเย็นเป็นสุข

(๔) สื่อมวลชน สื่อมวลชนเป็นสถาบันที่ทรงอิทธิพลอย่างยิ่งในการกระจายความคิด ความรู้ หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งสู่การรับรู้ของประชาชน ความร่วมมือจากสื่อมวลชนจะช่วยสร้างความ เข้าใจช่วยสร้างจิตสำนึกที่ถูกต้องให้แก่คนในสังคม เนื่องจากสื่อมวลชนนั้นมีบทบาทและ อิทธิพลอย่างยิ่งต่อการเสริมสร้างการรับรู้ที่จะสั่งสมกลายเป็นจิตสำนึกของคนในสังคม การ จัดการศึกษาเพื่อความเป็นพลเมือง จึงเป็นเงื่อนไขเบื้องต้นที่จะช่วยให้คนในสังคมมีจิตสำนึกต่อ ส่วนรวม ที่จะนำไปสู่การก่อตัวของประชาสังคม การจัดการศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองนี้มิได้ หมายถึงกระบวนการจัดการเรียนการสอนในห้องเรียนสำหรับประชากรวัยเรียนหรือการจัดการ การศึกษาแบบเป็นทางการในรูปแบบอื่น ๆ แต่ยังมีหมายถึงกระบวนการเสริมสร้างการเรียนรู้

ทางตรงอย่างไม่เป็นทางการในชีวิตประจำวัน ซึ่งจำเป็นต้องเกี่ยวข้องกับเครือข่ายสถาบัน และกระบวนการทางสังคมที่หลากหลายและต่อเนื่องทั้งในส่วนของสถาบันการศึกษา สถาบันครอบครัว องค์กรเอกชน และองค์กรประชาสังคม ฯลฯ^{๕๗}

สรุปว่า การสร้างจิตสำนึกต่อส่วนรวมให้เกิดขึ้นกับบุคคล ต้องอาศัยการปลูกฝังอบรม ฝึกฝนปฏิบัติ และทำให้เห็นเป็นตัวอย่าง สิ่งเหล่านี้สามารถโน้มน้าวจิตใจบุคคลให้มีจิตสำนึกที่ถูกต้องได้ และการสร้างสำนึกที่ดีต้องอาศัยสถาบันต่าง ๆ ในสังคมไม่ว่าจะเป็นสถาบันการศึกษา ศาสนา ครอบครัว และสื่อมวลชนเป็นตัวขับเคลื่อนจิตสำนึกของบุคคล

๒.๔ ปัจจัยก่อให้เกิดจิตสาธารณะ

การมีจิตสาธารณะ เป็นสิ่งที่เกิดจากจิตใจตามธรรมชาติ ไม่สามารถที่จะบังคับให้เกิดได้ แต่สภาพแวดล้อมต่าง ๆ ในสังคมก็ย่อมที่จะส่งผลกระทบต่อ การเกิดการพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมของพลเมือง โดยปัจจัยที่ก่อให้เกิดจิตสาธารณะประกอบด้วย

(๑) สถานภาพทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ส่งผลกระทบต่อจิตสำนึกของบุคคล

(๒) กระบวนการเรียนรู้ที่เป็นการเรียนรู้ร่วมกับผู้อื่น กระบวนการศึกษา กระบวนการทางสังคมและการมีส่วนร่วมในกิจกรรม พลเมืองจึงต้องมีองค์ความรู้และความสามารถในการแสวงหาความรู้ ต้องใช้กระบวนการเรียนรู้ซึ่งสมมุติในสังคมอย่างรอบด้านและต่อเนื่อง โดยมีขั้นตอน คือ การรับรู้ สนใจ ไตร่ตรอง ทดลอง การสร้างสำนึกจึงต้องอาศัยศาสตร์และศิลป์ในการประยุกต์ให้เหมาะสมกับสภาพการณ์เงื่อนไขและขั้นตอนต่าง ๆ จินตนาการเป็นพลังของมนุษย์ที่จะดำรงอยู่ในสังคมอย่างมีศักดิ์ศรี แต่จินตนาการอย่างเดียวอาจไม่เพียงพอ ต้องอาศัยสติปัญญาความรู้ในการแก้ปัญหาและกำหนดทิศทางข้างหน้า ดังนั้นผู้ที่มีความสามารถในการเรียนรู้ด้วยตนเองจึงสามารถไตร่ตรอง หาเหตุผลและทำความเข้าใจเมื่อเข้าใจแล้วก็จะเห็นความสำคัญเกี่ยวกับเรื่องนั้นต่อไปและอาจนำไปสัมพันธ์กับเรื่องอื่น ๆ

(๓) การที่บุคคลในสังคมเห็นวิกฤตการณ์หรือสภาพปัญหาในสังคมที่สลับซับซ้อนยากแก่การแก้ไข มีวัตถุประสงค์ร่วมกันซึ่งนำไปสู่การก่อจิตสำนึกร่วมกัน^{๕๘}

^{๕๗} รัญจวน อินทรกำแหง, “ประชาธิปไตยแบบธรรมิกสังคมนิยม”, ปาจารย์สาร, ปีที่ ๑๖ ฉบับที่ ๖ (พฤศจิกายน-ธันวาคม ๒๕๒๘) : ๑๑๐-๑๑๙.

^{๕๘} วิทยพัฒน์ สี่หา, ปัจจัยที่สัมพันธ์กับจิตสาธารณะของนิสิตระดับปริญญาตรี มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, หน้า ๑๒-๑๓.

เหตุนี้ อาจสรุปอธิบายว่า จิตสาธารณะเป็นสิ่งที่ต้องใช้เวลาในการสร้างและต้องมีการกระทำอย่างสม่ำเสมอเป็นกิจวัตร จากการอภิปรายกลุ่มย่อยในการสัมมนาเกี่ยวกับสำนักของพลเมือง ณ มหาวิทยาลัยมหิดล ได้สรุปปัจจัยที่เป็นรูปธรรม อันนำไปสู่การพัฒนาจิตวิญญาณสาธารณะ คือ

- (๑) การสร้างองค์กร ผู้นำ สื่อ วัฒนธรรมใหม่ การสร้างประโยชน์ร่วมกัน
- (๒) การทำให้เกิดกลุ่ม ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ มีการเข้าร่วมกับกลุ่มมีกิจกรรมสาธารณะและมีกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง
- (๓) มีทุนประชาคม ได้แก่ ความรู้ ภูมิปัญญา ทรัพยากร
- (๔) การได้รับข้อมูลข่าวสาร ความรู้ต่าง ๆ ทั้งในระบบและนอกระบบการศึกษา
- (๕) การสร้างเครือข่ายทุกเพศ ทุกวัย
- (๖) การปรับเปลี่ยนโครงสร้างโดยเริ่มจากตนเอง ให้มีระบบคิดที่ยอมรับความคิดเห็นผู้อื่น
- (๗) การสร้างกฎระเบียบร่วมกัน สร้างความตระหนัก มีการปลูกฝังตั้งแต่เด็ก สร้างให้เกิดวัฒนธรรมใหม่
- (๘) ความรู้สึกเป็นเจ้าของ ฐานะพลเมืองไทย การสร้างจิตสำนึกในความเป็นเจ้าของร่วมกัน การมีสิทธิทั้งส่วนบุคคลและส่วนรวม
- (๙) การมีส่วนร่วมในด้านต่าง ๆ มีการเปิดโอกาสให้แสดงออก มีประเด็นที่จะเคลื่อนไหวร่วมกัน มีการเสียสละทุ่มเทและการกระทำอย่างต่อเนื่อง ไม่ติดรูปแบบ มีการสร้างเครือข่ายและมีมาตรการหรือกฎหมายบังคับ
- (๑๐) ทุนทางวัฒนธรรม ได้แก่ ศาสนา ประเพณี ความเชื่อ จริยธรรม ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความเอื้ออาทรต่อกัน โดยเริ่มต้นจากสถาบันครอบครัวโดยการให้การศึกษาและสื่อจะมีส่วนร่วมสร้างให้เกิดความคิดหลากหลายที่ชี้ให้เห็นคุณโทษต่าง ๆ รวมทั้งการเรียนรู้อย่างมีส่วนร่วมมีชุมชนแห่งการเรียนรู้
- (๑๑) การมีผู้นำหรือบุคคลสาธารณะที่เป็นแบบอย่าง มีจิตสำนึกต่อสังคมมีคุณธรรมและสามารถสร้างระบบผู้นำร่วมได้^{๕๙}

การมีจิตสาธารณะ หรือจิตสำนึกทางสังคมนั้น เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตามวิถีการดำเนินชีวิตของแต่ละบุคคล โดยสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ตั้งแต่ระดับครอบครัว ชุมชน ล้วนมีผลต่อการพัฒนาคุณธรรม จริยธรรมของบุคคล ดังที่ไพบูลย์ วัฒนศิริธรรม และสังคม สัจจกร ได้กล่าว

^{๕๙} เหตุนี้ อาจสรุป, ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยส่วนบุคคล ภาวะผู้นำ รูปแบบการดำเนินชีวิตและความสามารถในการเรียนรู้ด้วยตนเอง กับการมีจิตสำนึกสาธารณะของนักศึกษาพยาบาล, หน้า ๔๗.

สรุปว่า จิตสาธารณะหรือจิตสำนึกทางสังคม อยู่ภายใต้อิทธิพลสิ่งแวดล้อมทั้งปัจจัยภายนอกและภายใน ดังนี้^{๖๐}

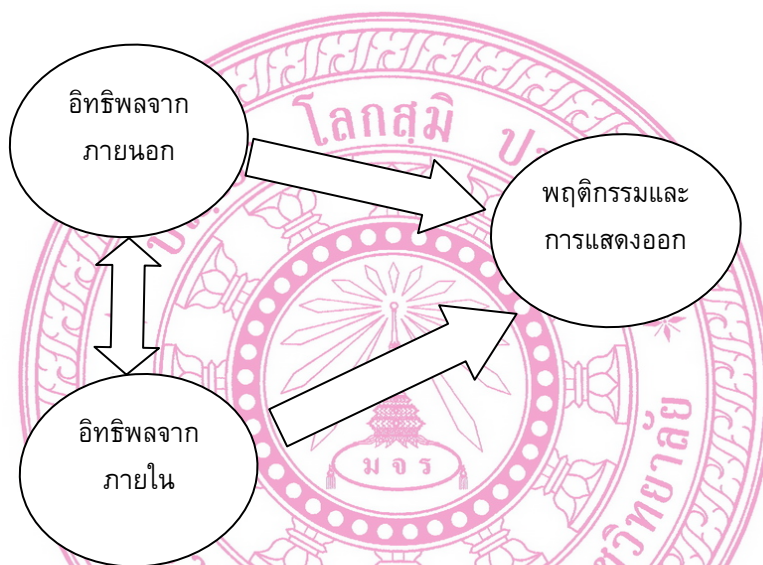
(๑) ปัจจัยภายนอก เป็นปัจจัยที่เกี่ยวกับภาวะทางสัมพันธภาพของมนุษย์ ภาวะทางสังคม เป็นภาวะที่ลึกซึ้งกว่าภาวะทางกายภาพเพียงประการเดียว เป็นภาวะที่ได้อบรมกล่อมเกลา และสะสมอยู่ในส่วนของการรับรู้ที่ละเอียดละน้อย ทำให้เกิดจิตสำนึกที่มีรูปแบบหลากหลาย ภาวะแวดล้อมทางสังคมนี้เริ่มตั้งแต่ พ่อ แม่ ญาติพี่น้อง เพื่อนครู สื่อมวลชน บุคคลทั่วไป ตลอดจนระดับ องค์กร วัฒนธรรมประเพณี ความเชื่อ กฎหมาย ศาสนา รวมทั้งภาวะแวดล้อมด้านการสื่อสารมวลชน และส่วนที่กำกับสำนึกของบุคคล คือ การได้สัมผัสจากการใช้ชีวิตที่มีพลังต่อการเกิดสำนึก อาทิ การไปโรงเรียนไปทำงาน ดูละคร ฟังผู้คนสนทนา รับรู้เหตุบ้านการเมือง

(๒) ปัจจัยภายใน หรือสำนึกที่เกิดจากปัจจัยภายใน หมายถึง การวิเคราะห์ของแต่ละบุคคล ในการพิจารณาตัดสินคุณค่าและความดีงาม ซึ่งส่งผลต่อพฤติกรรมและการประพฤติปฏิบัติโดยเฉพาะการปฏิบัติทางจิตใจ เพื่อขัดเกลาตนเองให้เป็นไปทางใดทางหนึ่ง โดยเกิดจากการรับรู้ จากการเรียนรู้ การมองเห็น การคิด แล้วนำมาเพื่อตัดสินใจว่าต้องการสร้างสำนึกแบบใด ก็จะมีการฝึกฝนและสร้างสำนึกเหล่านั้น การเกิดจิตสำนึก ไม่สามารถแยกแยะและสรุปได้ว่าเกิดจากปัจจัยภายนอกหรือภายในเพียงอย่างเดียว เพราะทุกปัจจัยมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน จิตสำนึกที่มาจากภายนอกเป็นสิ่งที่เข้ามาโดยธรรมชาติ กระทบต่อความรู้สึกของบุคคลแล้วกลายเป็นจิตสำนึกโดยธรรมชาติ และมักไม่รู้ตัว แต่จิตสำนึกที่เกิดจากปัจจัยภายใน เป็นความจงใจเลือกสรรให้บุคคลระลึกตนเองเป็นอย่างดี เป็นสำนึกที่สร้างขึ้นเอง ระหว่างปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก เป็นปฏิสัมพันธ์ที่มีความต่อเนื่องกัน การพัฒนาจิตสำนึกต้องกระทำควบคู่กันไป ทั้งปัจจัยภายในและภายนอก จากการศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้อง มีการกล่าวถึงจิตสำนึกสาธารณะโดยภาพรวมของพลเมือง ในด้านการทำสังคมให้เข้มแข็ง เพื่อนำไปใช้ในการพัฒนาประเทศ ส่วนใหญ่มีการนำไปใช้ในสังคมชนบท แต่การมีจิตสำนึกไม่เพียงแต่มีความสำคัญต่อชนบทเท่านั้น แต่มีความสำคัญต่อทุกสังคม นอกจากสามารถนำแนวคิดทฤษฎีเชิงสังคมศาสตร์มาอธิบายการมีจิตสำนึกสาธารณะแล้วสามารถอธิบายได้ในเชิงคุณธรรม จริยธรรมของบุคคลได้อีกทางหนึ่ง

การเกิดจิตสำนึก สรุปได้ว่า เกิดจากปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกเพียงอย่างเดียวอย่างหนึ่งหรือเกิดควบคู่กัน เพราะทุกปัจจัยมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน จิตสำนึกที่มาจากภายนอกเกิดขึ้นจากธรรมชาติกระทบต่อความรู้สึกของบุคคล แล้วกลายเป็นจิตสำนึกโดยธรรมชาติและมักไม่รู้ตัวแต่จิตสำนึกที่เกิดจากปัจจัยภายในเป็นความจงใจเลือกสรร บุคคลระลึก

^{๖๐}ไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม และสังคม สัจจกร, สำนึกไทยที่พึงปรารถนา, หน้า ๑๓.

รู้ตนเองเป็นอย่างดีเป็นสิ่งสำคัญที่สร้างเองระหว่างปัจจัยภายนอกและปัจจัยภายใน เป็นปฏิสัมพันธ์ที่มีความต่อเนื่องกัน การพัฒนาจิตสำนึกต้องกระทำควบคู่กันไปทั้งปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก โดยการกระทำต้องเชื่อมโยงกับเนื้อหาที่มีความเหมาะสมและเป็นประโยชน์ต่อส่วนรวมซึ่งการมีสำนึกของบุคคลมีความสัมพันธ์กับการแสดงพฤติกรรมของบุคคล แต่การแสดงพฤติกรรมของคน ๆ หนึ่งที่แสดงออกมานั้นได้รับอิทธิพลทั้งจากปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก จนทำให้พฤติกรรมที่แสดงออกมานั้นอาจไม่ตรงกับความต้องการในจิตใจที่แท้จริงก็ได้ ซึ่งอธิบายได้ดังภาพต่อไปนี้^{๖๑}

แผนภาพที่ ๒.๑ ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมและการแสดงออกของคน

โดยที่มัลลิกา มดีโก ได้กล่าวไว้เช่นกันว่า จิตสาธารณะเมื่อเกิดขึ้นมาแล้วจะต้องกระทำซ้ำเสมอเพื่อป้องกันการเลือนหายหรือเปลี่ยนแปลงให้จิตสำนึกมีความคงทน โดยต้องได้รับการเสริมแรงจากสถาบันหรือทางสังคมจิตสำนึกจำนวนหนึ่งยังคงอยู่ในตัวเราเนื่องจากการได้รับการปลูกฝังขัดเกลามาตั้งแต่เยาว์วัย โดยการปลูกฝังของสถาบันครอบครัว ชุมชน โรงเรียน และสังคมโดยรวม^{๖๒}

สรุปได้ว่า กระบวนการเกิดจิตสาธารณะจึงไม่สามารถแยกแยะได้ว่าเกิดจากปัจจัยภายในหรือภายนอกเพียงอย่างเดียวอย่างหนึ่ง เพราะทั้งสองอย่างมีส่วนช่วยและสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน จิตสาธารณะที่มาจากภายนอกเป็นการเข้ามาโดยธรรมชาติ กระทบต่อความรู้สึกของบุคคล แล้วกลายเป็นจิตสาธารณะโดยธรรมชาติ และมักไม่รู้ตัว แต่จิตสาธารณะที่เกิดจากปัจจัยภายใน

^{๖๑}ไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม และสังคม สัจจร, หน้า ๑๗.

^{๖๒}มัลลิกา มดีโก, จิตสำนึกทางสังคมของนักศึกษาระดับบัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล, (กรุงเทพมหานคร : เจริญดีการพิมพ์, ๒๕๔๑), หน้า ๒๘-๒๙.

เป็นความจงใจเลือกสรรให้บุคคลระลึกถึงตนเอง เป็นสำนึกที่สร้างขึ้นเอง ระหว่างปัจจัยภายในและภายนอก เป็นปฏิสัมพันธ์ที่มีความต่อเนื่องกัน ฉะนั้น การพัฒนาจิตสาธารณะจึงต้องการทำความเข้าใจกันไปทั้งปัจจัยภายในและภายนอก

๒.๕ ลักษณะของบุคคลผู้มีจิตสาธารณะ

การมีจิตสาธารณะซึ่งเรียกอีกคำหนึ่งว่า จิตสำนึกเพื่อส่วนรวม ว่าเป็นคุณลักษณะที่สำคัญและมีความหมายอย่างยิ่งในสังคม ทำให้เกิดประชาสังคม คือ เป็นชุมชนที่มีความเข้มแข็งซึ่งหมายถึงชุมชนแห่งสำนึก (Consciousness Community) ที่สมาชิกของชุมชนต่างเป็นส่วนหนึ่งของระบบโดยรวมที่มีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น ซึ่งมีองค์ประกอบ ดังนี้

(๑) มีวิสัยทัศน์ร่วมกัน คนในชุมชนต้องมองอนาคตร่วมกัน เรียนรู้และทำความเข้าใจร่วมกันโดยอาศัยการคิด วิเคราะห์ สังเคราะห์ให้เห็นถึงสถานการณ์แนวโน้มความเปลี่ยนแปลงพร้อมควบคู่ไปกับการปฏิบัติ

(๒) ประชาชนสำนึกถึงพลังของตนเองว่าจะสามารถรวมแก้ไขเปลี่ยนแปลงสังคมได้ คือ การทำให้เกิดกลุ่มที่ให้ความสนใจต่อสาธารณะจำนวนมาก ทำให้เกิดความเข้มแข็งเป็นพลังทางสังคม ไม่รอคอยให้ผู้อื่นแก้ปัญหาให้กับตนเอง ซึ่งการที่บุคคลจะสำนึกถึงพลังของตน ต้องให้ความสำคัญกับกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของสังคม (Civic Education)

(๓) ความรัก เอื้ออาทร สามัคคี การรวมกลุ่มของบุคคลในสังคมมีความหลากหลาย จึงจำเป็นต้องสร้างขึ้นบนฐานแห่งความรัก ความเมตตา ความเอื้ออาทรและสามัคคี ความแตกต่างระหว่างบุคคลย่อมเกิดขึ้นได้ ซึ่งความแตกต่างนี้เป็นสิ่งดีและไม่จำเป็นต้องนำไปสู่ความแตกแยกเสมอไป ดังนั้น เงื่อนไขแห่งความรักสมานฉันท์จะเป็นส่วนเชื่อมโยงให้เกิดความร่วมมืออย่างมีพลัง

(๔) การเรียนรู้ที่มีการปฏิบัติร่วมกัน (Interactive Learning Through Action) สำนึกสาธารณะนั้นเป็นนามธรรมไม่สามารถบังคับให้เกิดได้ ดังนั้น ต้องสร้างเงื่อนไขหรือกิจกรรมร่วมกันที่จะก่อให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกัน ตลอดจนการพัฒนาให้เกิดความต่อเนื่อง

(๕) การมีเครือข่ายและการติดต่อสื่อสาร การแลกเปลี่ยน เรียนรู้ สื่อสารและเครือข่ายเป็นส่วนที่ทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ ซึ่งเป็นทางซึ่งทำให้เกิดจิตสาธารณะ^{๖๓}

^{๖๓} อนุชาติ พวงสำลี และวีรบุรณ วิสารทสกุล, ประชาสังคม : คำ ความคิดและความหมาย, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, ๒๕๕๐), หน้า ๔๒-๔๔.

ไชยา ยัมวิไล^{๖๔} กล่าวถึงผู้ที่มีจิตสำนึกสาธารณะนั้นจะมีความรับผิดชอบต่อสังคม เคารพกฎหมาย กฎเกณฑ์ระเบียบข้อบังคับต่าง ๆ ของสังคมโดยรวมและหน่วยงานองค์กรที่ตนเองเป็นสมาชิกสังกัดอยู่ โดยพยายามยึดมั่นต่อกฎเกณฑ์และกฎหมายอย่างเคร่งครัด พยายามหลีกเลี่ยงการละเมิดให้น้อยที่สุดด้วยการปฏิบัติหน้าที่อย่างมีคุณธรรมและจริยธรรม บุคคลที่มีจิตสำนึกสาธารณะสูงนั้น แม้แต่การทิ้งเศษขยะหรือขับรถผิดกฎจราจรยังไม่กล้าที่จะกระทำเพราะรู้สึกละอายแก่ใจ นอกเหนือจากนั้นเมื่อประสบพบเจออะไรที่ ผิดปกติ ผิดระเบียบ ผิดกฎหมายก็จะแจ้งความทันที ส่วนบุคคลที่ไร้จิตสำนึกสาธารณะจะมีวิถีชีวิตดำรงชีพไปวัน ๆ มั่งง่าย สะเพร่าเอาตัวรอด โดยไม่ได้คิดถึงความเสี่ยงที่จะเกิดขึ้นแก่ผู้คน

เช่นเดียวกับยุทธนา วรุณปิติกุล^{๖๕} ได้กล่าวถึงบุคคลที่มีจิตสาธารณะว่าต้องมีคุณลักษณะ ดังนี้

(๑) การทุ่มเทและอุทิศตน สิทธิของพลเมืองจะต้องสอดคล้องกับความรับผิดชอบต่อสังคม บุคคลไม่เพียงแต่ปฏิบัติตามสิทธิเท่านั้น แต่ต้องปฏิบัติเพื่อช่วยเหลือให้บริการแก่บุคคลอื่นเพื่อพัฒนาสังคมด้วย อาทิ ถ้าต้องการให้ผู้แทนราษฎรมีความรับผิดชอบต่อความต้องการและประโยชน์ของประชาชน ประชาชนก็ต้องให้ความใส่ใจและติดตาม ไม่เพียงทำการหย่อนบัตรเลือกตั้งเท่านั้น ต้องเสียสละเวลาให้ในการเข้าไปมีส่วนร่วมกับการเมืองระดับท้องถิ่นและในสถาบันต่าง ๆ

(๒) เคารพความแตกต่างระหว่างบุคคล จากกระแสปัจเจกชนนิยม ส่งผลให้คนในสังคมมีลักษณะปิดกั้นตนเอง ไม่ไว้วางใจผู้อื่น เลือกคบเฉพาะกลุ่มที่มีความเหมือนกัน ไม่สนใจการเมือง ทำให้ไม่สามารถปฏิบัติภารกิจของสังคมเพื่อผลประโยชน์ของส่วนรวม เกิดข้อขัดแย้ง การยุติข้อขัดแย้งโดยการฟังเสียงข้างมาก ไม่นำไปสู่ประโยชน์ของส่วนรวม ดังนั้น ผู้มีจิตสาธารณะต้องเป็นพลเมืองในฐานะที่เป็นเอกลักษณ์ทางการเมืองสมัยใหม่ มีความอดทน ตระหนักว่าการมีส่วนร่วมไม่ทำให้ได้อย่างที่ต้องการเสมอไป ต้องเคารพและยอมรับความแตกต่างที่หลากหลาย และหาวิธีอยู่ร่วมกับความขัดแย้งโดยการแสวงหาทางออกร่วมกัน การจำแนกประเด็นปัญหา การใช้เหตุผลในการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น การตัดสินใจต้องมีการพูดแลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างกันให้มากที่สุด เพื่อหาข้อยุติ (Dialogue and Debates) สร้างการเข้าร่วมรับรู้ ตัดสินใจและฉันทก่าลัง (Political Dialogue) เพื่อให้เกิดการยอมรับจากทุกฝ่าย

^{๖๔}ไชยา ยัมวิไล, สำนักสาธารณะ, มติชนสุดสัปดาห์, ปีที่ ๒๗ ฉบับที่ ๑๓๙๓ : (๑๕ มิถุนายน, ๒๕๕๐) : ๑๕.

^{๖๕}ยุทธนา วรุณปิติกุล, สำนักพลเมือง : ความเรียงว่าด้วยประชาชนบนเส้นทางประชาคม, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิการเรียนรู้และพัฒนาประชาสังคม, ๒๕๕๒), หน้า ๑๘๑-๑๘๓.

(๓) คำนึงถึงผลประโยชน์ส่วนตนและส่วนรวม คนในสังคมต้องคิดถึงการเมืองในฐานะกิจการเพื่อส่วนรวมและเพื่อคุณธรรมมากขึ้น

(๔) การลงมือกระทำ การวิพากษ์วิจารณ์ปัญหาที่เกิดขึ้นเพียงอย่างเดียวไม่สามารถทำให้สถานการณ์ดีขึ้นต้องลงมือกระทำ โดยเริ่มจากครอบครัวในการวางพื้นฐานให้การอบรมด้านจริยธรรมของพลเมือง สถาบันการศึกษาไม่เพียงเป็นสถานที่ฝึกทักษะและให้ความรู้รับช่วงต่อในการสร้างค่านิยมที่เหมาะสมต่อจากครอบครัว รวมทั้งเครือข่ายสังคมที่เกิดขึ้น ระหว่างเพื่อนบ้าน ที่ทำงานสโมสร สมาคมต่าง ๆ เชื่อมโยงบุคคลที่สนใจเรื่องของตนเข้าเป็นกลุ่มที่ใส่ใจผู้อื่น ช่วยดำรงรักษาประชาคม สังคม และกฎจริยธรรม รวมทั้งสถาบันที่มีอิทธิพลสูงต่อสังคมคือ สถาบันศาสนาและสื่อมวลชน นับว่ามีบทบาทสำคัญในการร่วมสร้างให้สังคมเข้มแข็ง

นอกจากนี้ วิรัตน์ คำศรีจันทร์ ได้ทำการศึกษาจิตสำนึกสาธารณะในบริบทประชาสังคมไทยเป็นการวิจัยเชิงพัฒนาและสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วมในชุมชนเมือง และชุมชนชนบท พบว่าคุณลักษณะของการมีจิตสาธารณะประกอบด้วย

- (๑) ความรัก ความเอื้ออาทร
- (๒) ความเชื่อใจ
- (๓) การเรียนรู้ร่วมกันอย่างต่อเนื่อง
- (๔) การยอมรับความแตกต่างระหว่างบุคคล
- (๕) การมีปฏิสัมพันธ์กันโดยใช้ความสามารถ เครือข่ายและการมีส่วนร่วม^{๖๖}

นอกจากนี้ เดวิด ไรส์แมน (David Riesman) ได้จำแนกจิตสำนึกสาธารณะของบุคคลไว้เป็น ๓ แบบ คือ (๑) จิตสำนึกแบบประเพณี นำ หมายถึงจิตสำนึกที่ยึดถือเอาขนบธรรมเนียมประเพณีความเชื่อเป็นเครื่องยึดเหนี่ยว ความอาวุโส เป็นเครื่องชี้นำวิถีปฏิบัติ จิตสำนึกแบบนี้มีอยู่ทั่วไป โดยเฉพาะในสังคมชนบทของไทย (๒) จิตสำนึกแบบหลักการนำเป็นจิตสำนึกที่ยึดถือหลักปฏิบัติงานให้บรรลุจุดหมายปลายทาง โดยละทิ้งความอาวุโสและขนบประเพณีที่เห็นว่าเป็นเครื่องกีดขวางการบรรลุเป้าหมายของชีวิต และ (๓) จิตสำนึกแบบผู้อื่นนำเป็นจิตสำนึกแบบฟุ้งฟิงโดยบุคคลจะต้องประพฤติปฏิบัติตามกลุ่มหรือตามผู้นำของกลุ่มด้วยมุ่งหวังจะให้ตนเองได้รับการยอมรับจากกลุ่ม จิตสำนึกสาธารณะของบุคคลมีพื้นฐานมาจากอัตมโนทัศน์ (Self-concept) ซึ่งหมายถึง การมองเห็นคุณค่าในตนเองประกอบกับความเชื่อ (Belief) ค่านิยม (Values) และเจตคติ (Attitude) ซึ่งมีความหมายรวมกันว่า คือ ทำที่หรือความรู้สึกของบุคคลที่มีต่อสิ่งต่าง ๆ รอบตัว เกิดเป็นปรากฏการณ์ที่บุคคลแสดงออกในลักษณะของอารมณ์

^{๖๖} วิรัตน์ คำศรีจันทร์, จิตสำนึกพลเมืองในบริบทสังคมไทย, (นครปฐม : โครงการวิจัยและพัฒนาประชาคมพุทธมณฑล, ๒๕๔๔), หน้า ๘.

ความรู้สึก (Affective) สติปัญญา (Cognitive) และพฤติกรรม (Behavior) ซึ่งมีทั้งผลดี และผลเสียต่อตนเองและสังคมที่ตนเองเป็นสมาชิกอยู่^{๖๗}

จะเห็นได้ว่าลักษณะบุคคลที่มีจิตสาธารณะนั้น มักจะมีวิสัยทัศน์เชิงบวก มองโลกในแง่ดี เคารพความคิดที่แตกต่างระหว่างบุคคล มีความรับผิดชอบต่อตนเองและสังคม ยอมอุทิศตนช่วยเหลือชุมชน และสังคมที่ตนอยู่อาศัย ให้ความเคารพขนบธรรมเนียมประเพณี ระเบียบข้อบังคับกฎเกณฑ์ต่าง ๆ พยายามหลีกเลี่ยงการละเมิดกฎระเบียบของสังคมให้น้อยที่สุด ผู้ที่มีจิตสาธารณะสูงจะปฏิบัติหน้าที่ของตนอย่างมีคุณธรรมจริยธรรม อะไรที่เป็นความเสียหายต่อสังคม เช่น การทิ้งเศษขยะ ขับรถผิดกฎจราจร เป็นต้น อันจะทำให้เกิดความละอายใจ จะพยายามไม่ล่วงละเมิดให้เป็นปัญหาสังคมในฐานะพลเมืองที่ดีที่ต้องรับผิดชอบต่อสังคมร่วมกัน

จากการศึกษาในบทนี้ จะเห็นได้ว่า จิตสาธารณะหรือการมีจิตสำนึกความรับผิดชอบต่อบุคคลและสังคมนั้น เป็นการเสียสละตนเพื่อทำประโยชน์แก่ส่วนรวม ซึ่งความมีสำนึกต่อสังคมนี้ มีพื้นฐานมาจากหลาย ๆ แนวคิดทฤษฎี ที่เป็นตัวกำหนดจิตสำนึกและพฤติกรรมของแต่ละบุคคล แนวความคิดสังคมเพื่อบุคคล ที่มีแนวคิดที่ว่าตัวเองจะได้ประโยชน์อะไรจากสังคม และแนวคิดบุคคลเพื่อสังคม ซึ่งเป็นจิตสำนึกที่เกิดขึ้นเอง จากสภาพความเป็นอยู่ ล้วนก่อให้เกิดจิตสำนึกสาธารณะทั้งสิ้น นอกจากนี้ ทฤษฎีประชาสังคม ที่เป็นกระบวนการช่วยเหลือสังคมโดยไม่ต้องการผลกำไร ที่เกิดจากปฏิสัมพันธ์ของคนในชุมชน ทำให้บุคคลตื่นตัว มีพฤติกรรมจิตสำนึกความรู้สึกเป็นเจ้าของสังคมร่วมกัน และรวมตัวกันเป็นองค์กรช่วยเหลือสังคม ซึ่งเป็นพฤติกรรมของจิตสาธารณะ และตรงกับทฤษฎีของพรอยด์ที่เชื่อว่า สังคมมีส่วนป้อนมนุษย์ให้มีลักษณะต่าง ๆ กัน ตามแต่ว่ามนุษย์นั้นจะอยู่ในสังคมใด

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า จิตสาธารณะ มีลักษณะแนวคิดมาจากหลาย ๆ ทฤษฎี ซึ่งมีพื้นฐานการเรียนรู้จากสภาพสังคมที่มนุษย์อาศัยอยู่ และแสดงพฤติกรรมจิตสาธารณะออกมาในรูปแบบของการช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์และทำประโยชน์แก่สังคม ซึ่งแนวคิดการทำประโยชน์เพื่อสังคมนี ในทางพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นภารกิจหลัก ซึ่งจะได้กล่าวในบทต่อไป

^{๖๗} ณรงค์ อ้วนทอง, รายงานการวิจัยเรื่องการศึกษาสำนึกสาธารณะของชุมชน ศึกษารณิ การจัดการศึกษาในโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดน, (กรุงเทพมหานคร : โครงการวิจัยการศึกษา กับชุมชน สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓.

บทที่ ๓

แนวคิดจิตสาธารณะในพระพุทธศาสนาเถรวาท

แนวคิดเรื่องจิตสาธารณะเป็นแนวคิดที่มีการกล่าวถึงอย่างกว้างขวางในสังคมปัจจุบันเพราะเหตุที่สภาพสังคมปัจจุบันเต็มไปด้วยปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดจากความเห็นแก่ตัวของมนุษย์ จิตสาธารณะ จึงเป็นเหมือนยารักษาโรคที่เกิดจากความเห็นแก่ตัวของมนุษย์ เมื่อพิจารณาถึงคำว่า จิตสาธารณะ ในมิติของคำสอนทางพระพุทธศาสนาทำให้เห็นได้ว่า คำนี้ได้สะท้อนถึงภาพที่ชัดเจนของ “ความเป็นพระพุทธศาสนา” เพราะเป็นภารกิจหลักของพระพุทธศาสนา กล่าวคือ เป็นภารกิจที่จะต้องช่วยเหลือมนุษย์และสังคม ดังพุทธดำรัสที่ตรัสไว้กับพระสาวกตอนหนึ่งว่า

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงจาริกไป เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์ อย่าไปโดยทางเดียวกันสองรูป จงแสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน สัตว์ทั้งหลายที่มีรูปสี ในตาน้อย มีอยู่ ย่อมเสื่อมเพราะไม่ได้ฟังธรรม จักมีผู้รู้ธรรม ภิกษุทั้งหลาย แม้เราก็จักไปยังตำบลอุรุเวลาเสนานิคมเพื่อแสดงธรรม^{๖๘}

พระพุทธดำรัสข้างต้นนี้ เป็นปฐมโอวาทที่ได้ตรัสกับพระอรหันต์ชุดแรก ๖๐ องค์ที่ทรงเริ่มส่งออกไปเพื่อบำเพ็ญประโยชน์ตามแนวจิตสาธารณะแก่ชาวโลก หลังจากที่พระอรหันต์เหล่านั้นพัฒนาตนถึงความสมบูรณ์พร้อมแล้ว ถือได้ว่าเป็นพระดำรัสอย่างเป็นทางการในการทรงรับสั่งให้พระอรหันต์ชุดดังกล่าวออกไปบำเพ็ญประโยชน์บนฐานแนวคิดเรื่องจิตสาธารณะ และสะท้อนให้เห็นถึงแนวทางการดำเนินชีวิตของชาวพุทธที่เป็นไปเพื่อผู้อื่นอย่างแท้จริง

^{๖๘}วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

เมื่อพระองค์ได้ส่งพระสาวกไปทำหน้าที่บำเพ็ญประโยชน์แก่สังคมแล้ว พระองค์ก็ทรงเริ่มโปรดสัตว์โลกด้วยหลักธรรมคำสอนที่เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่สัตว์โลก ภารกิจบนฐานแนวคิดจิตสาธารณะ นี้ถือได้ว่าเป็นพันธสัญญาของพระองค์ก็ว่าได้

ดังนั้น ในบทนี้ผู้วิจัยจะได้ทำการศึกษาวิจัยถึงหลักธรรมคำสอนในทางพระพุทธศาสนา อันมีนัยเกี่ยวกับการส่งเสริม และมีส่วนช่วยในการพัฒนาจิตสาธารณะหรือจิตสำนึกของบุคคลในสังคมไทย ในประเด็นต่อไปนี้

- ๓.๑ แนวคิดเรื่องจิตในพระพุทธศาสนา
- ๓.๒ จิตสาธารณะในแนวคิดทางพระพุทธศาสนา
- ๓.๓ แนวคิดจิตสาธารณะตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์
- ๓.๔ แนวคิดจิตสาธารณะตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ
- ๓.๕ หลักธรรมเกี่ยวกับจิตสาธารณะในพระพุทธศาสนา
- ๓.๖ ประโยชน์ของการพัฒนาคนให้มีจิตสาธารณะ

๓.๑ แนวคิดเรื่องจิตในพระพุทธศาสนา

๓.๑.๑ ความหมายของจิต

คำว่า จิต เป็นคำนามที่แสดงความหมายเชิงนามธรรม เป็นคำที่มาจากภาษาบาลีว่า จิตฺตํ ซึ่งมาจาก จิต ชาติ แปลว่า คิด หมายถึง ธรรมชาติที่รู้อารมณ์, สภาพที่นึกคิด, ความคิด, ใจ, วิญญาณ^{๖๕} นอกจากนี้ ตามนัยพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ท่านได้แสดงความหมายของจิตไว้ อีกหลายนัย คือ

- (๑) อารมมณฺ จินฺเตตฺติ จิตฺตํ ธรรมชาติโดย้อมคิดซึ่งอารมณ์ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า จิต
- (๒) จินฺเตนฺหฺติ สมฺปยุตฺตชฺมฺมา เอเตนาติ จิตฺตํ สัมประยุตฺตธรรม (เจตสิก) ทั้งหลายรู้ อารมณฺเพราะอาศัยธรรมชาติใด ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการรู้อารมณ์ของสัมปยุตธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า จิต
- (๓) จินฺตนมตฺตํ จิตฺตํ ธรรมชาติที่รับรู้อารมณ์นั้นแหละ ชื่อว่า จิต

^{๖๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร : เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๒๘๐.

(๔) จิตต์ กโรตีติ จิตต์ ธรรมชาติใดทำความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลายให้จิตร ธรรมชาตินั้นชื่อว่า จิต^{๑๐}

๓.๑.๒ จิต คืออะไร

จิตเป็นธรรมชาติรู้อารมณ์ คือ ได้รับความอยู่สบาย จึงเรียกว่า รู้อารมณ์ ดังพระ บาลีที่ว่า อารมฺมณฺ จินฺเตตฺติ = จิตต์ ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณ์อยู่สบาย ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า “จิต”

อารมณ์ เป็นธรรมชาติที่ถูกจิตรู้ มี ๖ อย่าง คือ

(๑) รูปารมณ์	ได้แก่	รูปสี	ถูกจิตรู้ด้วยการ เห็น
(๒) สัทธารมณ์	ได้แก่	เสียง	ถูกจิตรู้ด้วยการ ได้ยิน
(๓) คันธารมณ์	ได้แก่	กลิ่น	ถูกจิตรู้ด้วยการ รู้กลิ่น
(๔) รสธารมณ์	ได้แก่	รส	ถูกจิตรู้ด้วยการ รู้รส
(๕) โผฏฐัพพารมณ์	ได้แก่	แข็ง – อ่อน
เย็น – ร้อน
หยาบ – ตึง	ถูกจิตรู้ด้วยการ รู้สัมผัส
(๖) ธรรมารมณ์	ได้แก่	จิต, เจตสิก
ปสาทรูป, สุขุมรูป
นิพพาน, บัญญัติ	ถูกจิตรู้ด้วยการ คิดนึก

การรู้อารมณ์ มี ๓ แบบ คือ

(๑) การรู้แบบสามัญรู้ คือ การรู้โดยอาศัยการกำหนดจดจำเอาไว้ เช่น จำได้ว่า สี ขาว สีดำ ผู้หญิง ผู้ชาย เป็นต้น

(๒) การรู้แบบปัญญารู้ คือ การรู้เหตุผลตามความเป็นจริง เช่น รู้บาป บุญ คุณ โทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ หรือรู้รูปนามตามความเป็นจริง เป็นการศึกษาเพื่อทำลายกิเลส มีความเห็นผิด เป็นต้น เรียกว่า ปัญญารู้

(๓) การรู้แบบวิญญูณรู้ คือ รู้ว่า ได้มีการรับอารมณ์อยู่สบายตามทวารต่าง ๆ ได้แก่ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สึกถูกต้อง และรู้คิดนึก

^{๑๐} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑, ๒, ๖, จิต เจตสิก รูป นิพพาน, (กรุงเทพมหานคร : ยูนิตีพับลิเคชั่น, ๒๕๒๖), หน้า ๕.

การรู้อารมณ์ของจิต จึงเป็นการรู้แบบวิญญาณรู้ นั่นเอง เพราะคำว่า “จิต” หรือ “วิญญาณ” มีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน ในปฏิสัมภิทาพระบาลีมหาวรรคได้แสดงไว้ว่า จิตมีชื่อต่าง ๆ ที่ใช้เรียกขานกันถึง ๑๐ ชื่อ ดังแสดงว่า

ยํ จิตตํ มโน หทยํ มานสํ ปณฺฑรํ มนายตนะ มนินฺทริยํ วิญญาณํ วิญญาณกฺขนฺโฆ
ตชฺชา มโนวิญญาณธตฺถํ อิทํ จิตตํ อฏฺฐสาลินีอรรถกถาธิบายไว้ว่า

ธรรมชาติใดย่อมคิด ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า	“จิต”
ธรรมชาติใดย่อมโน้มไปหาอารมณ์ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า	“มโน”
จิตที่รวบรวมไว้ภายในนั้นแหละ ชื่อว่า	“หทัย”
ธรรมชาติจันทะ คือ ความพอใจที่มีอยู่ในใจนั้น ชื่อว่า	“มานัส”
จิตเป็นธรรมชาติที่ผ่องใส จึงชื่อว่า	“ปัทมระ”
มณะที่เป็นอายตนะ คือ เครื่องต่อ จึงชื่อว่า	“มนายตนะ”
มณะที่เป็นอินทริย์ คือ ครองความเป็นใหญ่ จึงชื่อว่า	“มนินทริย์”
ธรรมชาติใต้อารมณ์ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า	“วิญญาณ”
วิญญาณที่เป็นขั้นบันได จึงชื่อว่า	“วิญญาณขั้นบันได”
มณะที่เป็นธาตุชนิดหนึ่ง ซึ่งรู้อารมณ์จึงชื่อว่า	“มโนวิญญาณธตฺถ” ^{๗๑}

๓.๑.๓ ลักษณะและการทำงานของจิต

จิต เป็นสังขตธรรม คือ เป็นธรรมชาติที่ถูกปรุงแต่งโดยอำนาจแห่งปัจจัยมีอารมณ์ ปัจจัย อนันตรปัจจัย เป็นต้น จิตจึงมีสภาวะที่เป็นสามัญลักษณะ หรือไตรลักษณะ คือ

- (๑) อนิจจลักษณะ คือ สภาพความไม่เที่ยง แปรปรวน
- (๒) ทุกขลักษณะ คือ สภาพความทนอยู่ไม่ได้ เพราะถูกบีบคั้นเบียดเบียน
- (๓) อนัตตลักษณะ คือ สภาพความไม่ใช่ตัวตน ไม่เป็นแก่นสารที่เหนืออำนาจการบังคับบัญชาให้เป็นไปอย่างไร ๆ ได้

เพราะจิตมีสภาพที่เป็นไตรลักษณะดังกล่าวนี้ จิตจึงมีอาการเกิด-ดับ สืบต่อเนื่องกันไปเป็นสาย และการเกิด-ดับสืบต่อนี้รวดเร็วมาก มีอนุมาณว่า ชั่วลัดนิ้วมือเดียว จิตเกิด-ดับถึงแสนโกฏิจณะ

^{๗๑}วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑ จิตปรมัตถ์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (นครปฐม : มูลนิธิแนบมหารานันท์, ๒๕๕๑), หน้า ๒๐-๒๑.

สังขตธรรมอื่น คือ เจตสิกและรูป ก็มีสามัญญลักษณะเช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น การที่จะเข้าใจสภาวะลักษณะอันแท้จริงของจิตนั้นได้จะต้องพิจารณาจากวิเสสลักษณะ คือ ลักษณะพิเศษประจำตัวของจิต ๔ ประการ ที่เรียกว่า ลักษณะทิจตุกะของจิต คือ

วิชานนลกฺขณฺ	มีการรู้อารมณ์	เป็นลักษณะ
ปุพฺพํคฺมรฺสํ	มีการเป็นประธานในกรรมทั้งปวง	เป็นกิจ
สนฺธานํปจฺจุปฺภูจฺจํ	มีการเกิดสืบเนื่องกันไม่ขาดสาย	เป็นอาการปรากฏ
นามรูปปทฺภูจฺจํ	มีนามรูป	เป็นเหตุไกล่ให้เกิด

การทำงานของจิตจะเกิดดับสลับตอกันไปอย่างไม่ขาดสาย ในพระสูตรตอนหนึ่ง พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้มีใจความว่า “ยากที่จะนำสิ่งอื่น ๆ ทั้งหลายในโลก มาเปรียบเทียบกับความเกิดดับอันรวดเร็วของจิต เพราะจิตเกิดดับ ๆ รวดเร็วกว่าสิ่งใด ๆ ในโลก เพียงชั่วลัดนิ้วมือเดียว จิตจะเกิดดับถึงแสนโกฏิขณฺะ หรือ ๑๐,๐๐๐,๐๐๐,๐๐๐,๐๐๐ ดวง (หนึ่งล้านล้านดวง)”^{๗๒}

ในอรรถกถา ธรรมบท ได้แสดงถึงสภาพของจิตไว้ ดังนี้

ทฺุรฺงคฺมํ เอกจฺรํ อสรีรํ คฺุหาสยํ
เย จิตฺตํ สณฺณเมสฺสนฺติ โมกฺขนฺติ มารพฺนฺธนา

แปลว่า ชนทั้งหลายใดจักระวางจิต ซึ่งไปไกล ไปเดี่ยว ไม่มีสรีระ มีคู้หาเป็นที่อาศัยไว้ได้ ชนทั้งหลายนั้นจะพ้นจากเครื่องผูกแห่งมาร^{๗๓}

จากคาถาธรรมบทนี้ แสดงสภาพของจิตให้ได้ทราบไว้หลายนัย คือ

จิต เป็นธรรมรู้อารมณ์ ไปได้ไกล (ทฺุรฺงคฺมํ) หมายถึง จิตสามารถน้อมเอาอารมณ์ที่อยู่ไกลแสนไกล ที่เราพบเห็นมาแล้ว เอามาคิดนึกได้ ไม่ใช่จิตออกจากร่างกายไปท่องเที่ยวได้ไกล

จิต เป็นธรรมชาติไปเดี่ยว หรือไปดวงเดียว (เอกจฺรํ) หมายถึง จิตรู้อารมณ์ได้ที่ละอย่าง จิตขณะหนึ่งจะรู้อารมณ์หลายอย่างพร้อมกันไม่ได้ จิตขณะหนึ่งรู้อารมณ์ได้เพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่เนื่องจากจิตเกิด-ดับรวดเร็วมาก จึงเหมือนกับสามารถรู้อารมณ์ได้หลายอย่างในคราวเดียวกันได้ จิตขณะหนึ่ง ๆ ย่อมรู้อารมณ์ได้อย่างเดียวเท่านั้น

^{๗๒} วิชาญชฺ์ ชัยสุวรรณ, อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิเผยแผ่พระพุทธธรรม, ๒๕๕๐), หน้า ๖.

^{๗๓} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๓๐๕.

จิต เป็นธรรมชาติที่ต้องมีวัตถุเป็นที่เกิดและที่อาศัย (กุหาสย) สำหรับสัตว์ที่เกิดในปัญจโวการภูมิ คือ ภูมิที่มีรูปนามขั้น ๕ วัตถุที่อาศัยของจิตมี ๖ แห่ง ได้แก่ จักขุวัตถุ, โสตวัตถุ, ฆานวัตถุ, ชิวหาวัตถุ, กายวัตถุ, และหทัยวัตถุ โดยสภาวะปรมัตถธรรม ได้แก่ ปสาทรูป ๕ และหทัยวัตถุรูป ๑ จิตจะล่องลอยออกไปนอกวัตถุที่อาศัยไม่ได้ แม้เวลาตาย จิตก็พับลงพร้อมกับความดับของหทัยวัตถุรูป นั้นเอง

จิตของสัตว์ทั้งหลาย นอกจากจิตของพระอรหันต์ ย่อมถูกอัสวกิเลสผูกพันอยู่เป็นประจำ ทำให้ไม่รู้จักความจริงของรูปนาม คือ ทุกขสังขะ จึงเกิดความสำคัญผิดว่า รูปนามขั้น ๕ เป็นอัตตาตัวเรา ปรารถนาความสุข ความสุข ความเที่ยง วิปลาสไปจากความเป็นจริงอยู่เสมอ เพราะเหตุนี้พระพุทธรองค์จึงให้ระวังรักษาจิตให้พ้นจากเครื่องผูกของมาร (กิเลส) โดยจะต้องเจริญสติปัฏฐาน ซึ่งเป็นทางเดียว ที่จะทำให้หมดจดจากกิเลส, แจ้งพระนิพพาน และพ้นจากสังสารทุกข์ได้^{๗๔}

ฉะนั้น จึงไม่มีจิตของใครที่เกิดมาพร้อมความบริสุทธิ์ได้ ต้องถูกกิเลสมารผูกพันไว้ อยู่ทั่วหน้ากัน จำเป็นต้องฟังธรรม และปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธรองค์เท่านั้น จึงจะสามารถหลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกของมารได้

๓.๑.๔ อำนาจของจิต

จิต นอกจากจะมีความรู้อารมณ์เป็นลักษณะแล้ว ยังมีกิจหรือหน้าที่เป็นประธานในธรรมทั้งปวง คือ ทำให้สำเร็จการงานทั้งหลาย ทางกาย วาจา ใจ ดังในธรรมบท กล่าวว่า

มโนปุพฺพคฺมา	ชมฺมา	มโนเสฏฺฐา	มโนมยา
มนสา	เจ ปทฺฐเจน	ภาสติ	วา กโรติ
ตโต	นํ	ทุกฺขมนฺเวติ	จกฺกัว
			วหโต
			ปทํ

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ
ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะทำชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย เพราะความชั่วนั้น ทุกข์
ย่อมติดตามเขาไป เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโค ที่ลากเกวียนไป
ฉะนั้น^{๗๕}

^{๗๔} วรรณสิทธิ ไวยะเสวี, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑ จิตปรมัตถ์, หน้า ๒๑-๒๓.

^{๗๕} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓. ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๔.

มโนปุพฺพวงคมา ฌมมา	มโนเสฏฺฐจา มโนมยา
มนสา เจ ปสนฺเนน	ภาสตี วา กโรตี วา
ตโต นํ สุขมเนวติ	ฉายา ว อนุปายินี

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ
ถ้าคนมีใจดี ก็จะทำดีหรือทำดีตามไปด้วย เพราะความดีนั้น สุขย่อม
ตามเขาไป เหมือนเงาติดตามตัวเขาไป ฉะนั้น^{๗๖}

แสดงว่า การงานต่าง ๆ ของสัตว์ทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นการทำบาป ทำบุญ อย่างไร
ก็ตาม ล้วนสำเร็จได้ด้วยจิตใจทั้งสิ้น ถ้าไม่มีจิตแล้วก็ไม่อาจทำกรรมอะไรได้เลย จิตจึงมีอำนาจ
กระทำความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลายให้วิจิตรต่าง ๆ ดังจะเห็นว่า

จิตดี กโรตีดี จิตดี แปลความว่า ธรรมชาติใด ทำความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายให้
วิจิตร ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า จิต

ฉะนั้น จิตจึงมีอำนาจทำให้ธรรมชาติทั้งหลายเป็นไปโดยวิจิตร ประมวลความวิจิตร
ของจิตไว้ ๖ ประการ คือ

(๑) วิจิตรโดยการกระทำ หมายความว่า วัตถุประสงค์ของทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในโลกและ
ความประพจน์เป็นไปของสรรพสัตว์ทั้งหลายนั้น ย่อมมีทั้งงดงามแปลกประหลาด น่าพิศวง และ
น่าสยดสยองนั้น ล้วนสำเร็จได้ด้วย จิต

(๒) วิจิตรด้วยตนเอง หมายถึง สภาพของจิตนั่นเอง มีความเป็นไปอย่างน่าพิศวง
นานาประการ มีทั้งจิตที่เป็นอกุศล, กุศล, วิบาก, อภิญญาและกิริยา เช่น จิตที่มีราคะ, จิตมีโทสะ
และจิตที่มีศรัทธา, อภิญญา ปัญญา และจิตที่สงบ เป็นต้น

(๓) วิจิตรในการสั่งสมกรรม และกิเลส หมายถึง กรรม คือ การกระทำและกิเลส
เครื่องทำให้จิตใจเศร้าหมอง ที่ปรากฏขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลายอยู่เป็นประจำนั้น เพราะมีการสั่งสมไว้
ในจิตมาแล้วแต่อดีต ครั้นมาได้รับอารมณ์ใหม่ในปัจจุบัน ก็สนับสนุนกรรมและกิเลสให้ปรากฏ
ขึ้นมาใหม่ และจะเก็บสั่งสมต่อไปอีก

(๔) วิจิตรในการรักษาวิบากที่กรรมและกิเลสได้สั่งสมไว้ หมายถึง กรรมทั้งหลายที่
เป็นกุศลกรรมและอกุศลกรรมที่จิตก่อให้เกิดขึ้น ผลของกรรมคือวิบาก ย่อมไม่สูญหายไปไหน
แม้กรรมนั้นจะเล็กน้อย หรือได้กระทำมาแล้วช้านานปานใดก็ตาม ผลแห่งกรรม คือ วิบากนั้น
จะติดตามไปให้ต้องได้รับผล เมื่อถึงโอกาส

^{๗๖} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒/๒๔. ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒/๑๔.

(๕) วิจิตรในการสั่งสมสันดานตนเอง หมายถึง จิตที่ก่อให้เกิดการกระทำอย่างใดขึ้น ก็ตามเมื่อได้กระทำอยู่เสมอ ๆ เป็นนิสัยแล้วย่อมจะติดเป็นนิสัยเป็นสันดานทำให้เกิดความชำนาญในการกระทำอย่างนั้นเรื่อย ๆ ไป ทั้งนี้ เพราะเมื่อจิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป และทำให้จิตดวงใหม่เกิดสืบต่ออยู่เรื่อย ๆ ไป จิตดวงเก่าที่ดับไปนั้น ย่อมส่งมอบกิจการงานให้จิตดวงใหม่โดยไม่ขาดสาย ในลักษณะที่เป็นอนันตรปัจจัย และอาเสวนปัจจัย เป็นต้น

(๖) วิจิตรด้วยอารมณ์ต่าง ๆ หมายถึง จิตย่อมรับอารมณ์ต่าง ๆ อยู่เสมอ คือ ประเดี้ยวเห็น, ประเดี้ยวได้ยิน, ได้กลิ่น, รู้รส เป็นต้น สับเปลี่ยนเวียนวนอยู่ในอารมณ์ทั้ง ๖ มีรูปอารมณ์บ้าง สัทอารมณ์บ้าง คันธอารมณ์บ้าง เป็นต้น

ฉะนั้น จึงเห็นได้ว่า สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหมดที่วิจิตรพิสดารนั้น เพราะอำนาจแห่งจิต คือ มีจิตเป็นผู้กระทำให้วิจิตร ในสิ่งที่ไม่มีชีวิต ก็ได้แก่วัตถุสิ่งของทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในโลก และในสิ่งที่มีความมีชีวิต ก็ได้แก่สัตว์ทั้งหลาย

สัตว์ทั้งหลายที่วิจิตรนั้น เพราะกำเนิดวิจิตร, กำเนิดวิจิตร เพราะการกระทำ (อกุศล กุศล) วิจิตร, การกระทำวิจิตร เพราะค้นหา คือ ความยินดีติดใจวิจิตร, ค้นหาวิจิตร เพราะสัญญาวิจิตร, สัญญาวิจิตร เพราะจิตสั่งสมวิจิตร ดังบาลีใน ปรมัตถที่ปณีฎีกา แสดงว่า

จิตตวิจิตตตาย สมญาวิจิตตตาย, สมญาวิจิตตตาย ตณหาวิจิตตตาย,
ตณหาวิจิตตตาย กมฺมานิ วิจิตตานิ กมฺมวิจิตตตาย โยนิโย วิจิตตตาย,
โยนิวิจิตตตาย เตสํ ตีรจฺฉานคตฺตานํ วิจิตตตฺตา เวทิตพฺพา

แปลว่า ความวิจิตรของสัตว์ทั้งหลายนั้น เพราะกำเนิดวิจิตร, กำเนิดวิจิตร เพราะการกระทำทางกาย วาจา ใจ วิจิตร, การกระทำทางกาย วาจา ใจ วิจิตร เพราะค้นหา คือ ความพอใจวิจิตร, ค้นหาวิจิตรก็เพราะสัญญา คือ ความจำเรื่องราวต่าง ๆ วิจิตร, สัญญาวิจิตรก็เพราะจิตวิจิตร

รวมความแล้ว จิต ทำให้วิจิตรทั้งภายในและภายนอกสันดานของตน คือ ทำให้สัตว์ทั้งหลายวิจิตร และทำให้วัตถุภายนอกวิจิตร^{๗๗}

๓.๑.๕ จำนวนและประเภทของจิต

เมื่อนับโดยสภาวะลักษณะ มี ๑ เป็นธรรมชาติรู้อารมณ์

เมื่อนับโดยทวารแห่งการรับอารมณ์ มี ๖ ได้แก่ วิญญาณ ๖

^{๗๗} วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑ จิตปรมัตถ์, หน้า ๒๓-๒๕.

เมื่อนับโดยประเภทของจิต ตามนัยแห่งชาติ, ภูมิ, โสภณ, โลก, เหตุ, ฌาน, เวทนา, สัมปโยค และสังขารแล้ว มีจำนวนโดยย่อ ๘๘ โดยพิสดาร ๑๒๑

ถึงแม้ว่า จิต โดยสภาพดั้งเดิม จะมีเพียงหนึ่งเดียวที่เป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ผ่องใส แต่เพราะมีส่วนประกอบ (เจตสิก) ที่มีคุณสมบัติแตกต่างกันเข้าร่วมในจิต จึงทำให้คุณภาพของจิตแปรไปตามส่วนประกอบ เช่น ถ้าจิตประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายไม่ดี (อกุศล) จิตก็จะแปรสภาพเป็นอกุศลจิตไป หรือในทางตรงกันข้ามถ้าประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายดี (กุศล) จิตก็จะกลายเป็นกุศลจิตขึ้นมาทันที การที่จิตแปรสภาพไปตามชนิดของส่วนประกอบอย่างนี้ จึงทำให้เราสามารถแยกประเภทของจิตออกมาได้เป็น ๔ ประการ คือ

(๑) อกุศลจิต หมายความว่า จิตที่มีโทษและให้ผลตรงกันข้ามกับกุศลจิต หรือเป็นที่ประกอบกับอกุศลเจตสิก

(๒) กุศลจิต หรือ มหากุศลจิต หมายความว่า จิตที่ไม่มีโทษและให้ผลเป็นความสุข ฉะนั้น จึงชื่อว่า กุศล และสามารถให้ผลเกิดขึ้นมากกว่าตนทั้งเบื้องต้นของ ฌาน อภิญญา มรรคผล ฉะนั้น จึงชื่อว่า มหา เมื่อรวบรวมทั้งสองนี้แล้วชื่อว่า มหากุศลจิต

(๓) วิปากจิต หมายความว่า จิตที่เป็นผลของอกุศลจิต และกุศลจิตที่เป็นอเหตุกจิต (จิตอันไม่สัมปยุตตเหตุ คือไม่ประกอบด้วยเหตุ ๖ ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ หมายถึง จิตที่ไม่ประกอบด้วยทั้งกุศลและอกุศล) หรือจิตที่เป็นผลของ มหากุศลจิต เพราะว่าเมื่อว่าโดยเวทนา สัมปโยคะ สังขาร แล้วก็เหมือนกัน กับอกุศล หรือ กุศล ที่เป็นอเหตุกจิต และก็เหมือนกันกับ มหากุศลทุกประการ ฉะนั้น ชื่อว่า วิปากจิต

(๔) กิริยาจิต หรือ มหากิริยาจิต หมายความว่า จิตที่ชื่อว่า มหากุศลนั้นแหละเกิดขึ้นในจิตของพระอรหันต์ รวมทั้ง อเหตุกกิริยาจิต ๓ ฉะนั้น ชื่อว่า มหากิริยาจิต^{๑๘}

สรุปได้ว่า จิต คือ ธรรมชาติที่รับรู้อารมณ์จากการเห็น ได้ยิน รับกลิ่น รับรส รู้สัมผัส ถูกต้อง ตลอดจนเป็นธรรมชาติที่ทำให้เกิดการคิด นี้ สภาพะของจิตมีทั้งหมด ๘๘ หรือ ๑๒๑ อย่าง แต่เมื่อกกล่าวโดยลักษณะแล้วมีเพียง ๑ เท่านั้น คือ รู้อารมณ์ อารมณ์ในที่นี้ก็คือ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งต่าง ๆ และเรื่องราวต่าง ๆ ที่จิตไปรับรู้มา จิตเป็นนามธรรม และมีชื่อเรียกมากมายหลายชื่อ เช่น วิญญูณ มโน มนัส มนินทรีย์ มโนธาตุ มโนวิญญูณธาตุ และ มนายตนะ เป็นต้น อย่างที่กล่าวแล้วว่า จิตทำหน้าที่รับรู้อารมณ์เท่านั้น สิ่งที่จะปรุงแต่งจิต ทำให้จิตเกิดความรู้สึก นี้ก คิต ที่แตกต่างกันไป ทั้งทางที่ดีและไม่ดี คือ เจตสิก มีทั้งหมด ๕๒ ลักษณะ เป็นธรรมชาติที่ประกอบกับจิต เจตสิกเป็นนามธรรม ที่เกิดร่วมกับจิต เกิดพร้อมกับจิต

^{๑๘} พระสังฆมณฑลสังคายนะ ธรรมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑, ๒, ๖ จิต เจตสิก รูป นิตยพาน, หน้า ๑๘-๑๙.

ดับพร้อมกับจิต และเป็นประธานในภาวรู้อารมณ์ เช่น จิตโภท จิตโลก จิตมีเมตตา กรุณา เป็น เพราะมีเจตสิกเข้าประกอบปรุงแต่งให้เกิดความโภท ความโลภ ความมีเมตตา กรุณานั้นเอง ถ้า จะเปรียบก็คือ จิตเปรียบเสมือนเม็ดยา เจตสิกเปรียบเสมือนตัวยาที่อยู่ในเม็ดยา จิตจะเกิดโดย ไม่มีเจตสิกไม่ได้ และเจตสิกจะเกิดโดยไม่มีจิตก็ไม่ได้เช่นกัน

๓.๑.๖ เจตสิก คืออะไร

เจตสิก เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง ที่เกิดขึ้นในจิตใจของคนเรา ที่ช่วยตัดสินใจ หรือ ปรุงแต่งจิตใจ ในการทำบุญและทำบาป หรือทำดีและทำชั่ว ซึ่งธรรมชาตินี้ เกิดพร้อมกับจิต ดับ พร้อมกับจิต มีอารมณ์เดียวกันกับจิต อาศัยวัตถุ เดียวกันกับจิต เหมือนกระแสไฟและแสงสว่าง ที่ต้องอาศัยหลอดไฟเกิดขึ้น

เจตสิก เป็นธรรมชาติที่ประกอบกับจิต ด้วยลักษณะ ๔ ประการ เรียกว่า เจตยุดตุลक्षण ได้แก่

เอกุปบาท	เกิดพร้อมกับจิต
เอกนิโรธ	ดับพร้อมกับจิต
เอกาลมฺพน	มีอารมณ์อันเดียวกับจิต
เอกวตฺตูก	มีที่อาศัยแห่งเดียวกับจิต

จิตและเจตสิก ต่างก็เป็นนามธรรมเดียวกัน จึงประกอบเข้ากันได้สนิท จิตนั้นทำหน้าที่รู้อารมณ์ ส่วนเจตสิกทำหน้าที่ปรุงแต่งจิตให้รู้อารมณ์ เป็นไปกับสภาพของเจตสิก เช่น ขณะที่จิตกำลังเห็นรูป ถ้ามีโลภเจตสิกประกอบ ก็จะทำให้เกิดความยินดีพอใจในรูปที่เห็นนั้น หรือในขณะที่ได้ยินเสียง มีโทสเจตสิกประกอบ ก็จะทำให้เกิดความไม่พอใจในเสียงที่ได้ยิน เป็นความโกรธนั้นขึ้นมาทันที แสดงว่า เจตสิกที่ประกอบกับจิต ย่อมปรุงแต่งจิตให้รู้อารมณ์ เป็นไปตามสภาพแห่งตน^{๗๘}

จิต กับ เจตสิก เป็นนามธรรมเหมือนกัน จึงเข้าประกอบกันได้สนิท เหมือนน้ำกับน้ำตาล หรือน้ำกับสีพลาสติก โดยจิตเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ และเจตสิกเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต ให้รู้อารมณ์เป็นไปต่าง ๆ ตามลักษณะของเจตสิก เช่น จิตเห็นพระกำลังเดินบิณฑบาต เจตสิกจะปรุงแต่งจิตให้อยากทำบุญใส่บาตร กับพระองค์นั้น เป็นต้น ในการนี้จึงนับว่าจิต (เห็น) เป็นใหญ่เป็นประธาน เจตสิกที่คิดจะทำบุญใส่บาตร จึงได้อิงอาศัยจิตเกิดขึ้น

^{๗๘} วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระพุทธศาสนาพื้นฐาน, (นครปฐม : มูลนิธิแบบ มหานิรันดร, ๒๕๔๙), หน้า ๓๕-๔๐.

๓.๑.๗ เจตสิก ๕๒ ดวง

เจตสิกมีจำนวน ๕๒ ดวง แบ่งเป็น ๓ กลุ่ม คือ

(๑) เจตสิกที่เข้าปรุงแต่งจิตได้ทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล เรียกว่า อัญญาสมานเจตสิก มี ๑๓ ดวง

(๒) เจตสิกที่เข้าปรุงแต่งจิตที่เป็นอกุศล เรียกว่า อกุศลเจตสิก มี ๑๔ ดวง

(๓) เจตสิกที่เข้าปรุงแต่งจิตที่เป็นกุศล เรียกว่า โสภณเจตสิก มี ๒๕ ดวง

เจตสิกกลุ่มที่ ๑

อัญญาสมานเจตสิก มี ๑๓ ดวง แบ่งออกเป็น ๒ กลุ่ม คือ

(๑) สัพพจิตตสาธารณเจตสิก มี ๗ ดวง

(๒) ปกิณณกเจตสิก มี ๖ ดวง

(๑) สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง เข้าปรุงแต่งจิตได้ทั่วไป ได้แก่ (๑) ผัสสะ (๒) เวทนา (๓) สัญญา (๔) เจตนา (๕) เอกัคคตา (๖) ชีวีตินทรีย์ (๗) มนสิการ แต่ละดวงมีลักษณะ ดังนี้

(๑) ผัสสเจตสิก เป็นธรรมชาติที่รับการกระทบสิ่งที่มาปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ กล่าวคือ กระทบที่มากกระทบกับตา กระทบที่มากกระทบกับหู กระทบที่มากกระทบกับจมูก กระทบที่มากกระทบกับลิ้น กระทบที่มากกระทบกับกาย และรับเรื่องราวต่าง ๆ ที่มากกระทบใจ

(๒) เวทนาเจตสิก คือ ธรรมชาติที่รับรู้รสแห่งอารมณ์ ว่าเป็นสุข (สุขเวทนา) เป็นทุกข์ (ทุกข์เวทนา) เฉย ๆ (อุเบกขาเวทนา) เวทนาที่จัดไว้เป็น ๓ คือ สุข ทุก อุเบกขา และเวทนาที่จัดไว้เป็น ๕ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา อุเบกขาเวทนา

(๓) สัญญาเจตสิก คือ ธรรมชาติที่จำ เช่น เด็กเล็กจำ ก.ไก่ – อ.นกฮูกได้ จำ A-Z ได้ ผู้ใหญ่จำเรื่องราวต่าง ๆ ได้ ฯ

(๔) เจตนาเจตสิก เป็นธรรมชาติที่ตั้งใจ หรือการประมวลกุศลกรรมและอกุศลกรรมเอาไว้แล้วกระทำออกมาทางกาย วาจา ใจ สำเร็จเป็นบุญบาป เจตนาที่ได้กระทำสำเร็จในกุศลและอกุศล จะส่งผลให้เมื่อตายไปก็ต้องไปเสวยผลของกรรมที่ได้ทำไว้ คือ เจตนาในกุศลกรรมทำให้เกิดเป็นมนุษย์ เทวดา เจตนาในอกุศลกรรมทำให้เกิดในอบายภูมิ เจตนาเจตสิกจึงได้ชื่อว่าเป็น กรรม คือ การกระทำดี หรือไม่ดี ฯ

(๕) เอกัคคตาเจตสิก เป็นธรรมชาติที่ทำความตั้งใจให้ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว อารมณ์มี ๖ เช่น รูปารมณ์ แม้เป็นชนิดเดียวกันก็มีสภาพต่างกัน เป็นต้น

(๖) ชีวิตินทรีย์เจตสิก เป็นธรรมชาติที่หล่อเลี้ยงรักษานามธรรม คือ จิตและเจตสิกให้มีชีวิตอยู่ได้ ชีวิตินทรีย์มีความเป็นใหญ่ในกระแสจิตที่เป็นไปต่อเนื่อง ประดุจน้ำหล่อเลี้ยงดอกบัว

(๗) มนสิการเจตสิก เป็นธรรมชาติที่น้อมจิตใจไปสู่อารมณ์มนสิการมี ๓ อย่าง คือ

- (๑) การน้อมไปในอารมณ์ ๕ มี รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เป็นต้น
- (๒) การน้อมไปในอารมณ์ที่เกิดทางใจ ซึ่งเรียกว่า ธรรมารมณ์
- (๓) ทำให้อารมณ์เป็นไป หมายความว่า ทำให้เกิดกระแสจิตเป็นไปต่อเนื่องนับตั้งแต่เกิด

สรุปว่า สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ทั้ง ๗ ดวง เป็นเจตสิกที่เข้าปรุงแต่งจิตของบุคคลทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นสัตว์ดิรัจฉาน มนุษย์ เทวดา รูปพรหม อรูปพรหม จึงได้ชื่อว่า สัพพจิตตสาธารณเจตสิก คือ เกิดขึ้นได้กับจิตทั่วไปทุกดวง ทั้งที่เป็นกุศลจิต และอกุศลจิต

(๒) ปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง เข้าปรุงแต่งจิตได้ไม่ทั่วไป ได้แก่ (๑) วิตกเจตสิก (๒) วิจารณ์เจตสิก (๓) อธิโมกข์เจตสิก (๔) วิริยะเจตสิก (๕) ปิติเจตสิก (๖) ฉันทเจตสิก

ปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง คือ วิตก วิจารณ์ อธิโมกข์ วิริยะ ปิติ ฉันทะ เป็นเจตสิกที่เข้าปรุงแต่งจิตได้ไม่ทุกดวง^{๕๐}

๓.๑.๘ การทำงานของจิตและเจตสิก

จิตกับเจตสิก ทั้ง ๒ นี้ เป็นนามธรรมเหมือนกันจึงเข้าประกอบกันได้สนิท จิตอุปมาเหมือนน้ำที่ใสบริสุทธิ์ไม่มีสี เจตสิกอุปมาเหมือนสีต่าง ๆ เมื่อเอาสีเขียวใส่ลงไปใต้น้ำแล้ว น้ำนั้นก็กลายเป็นสีเขียวไป เมื่อเอาสีแดงใส่ลงไปใต้น้ำแล้ว น้ำนั้นก็กลายเป็นสีแดง ทำให้เรียกชื่อว่า น้ำเขียว น้ำแดง เป็นต้น เมื่ออกุศลเจตสิก คือ เจตสิกฝ่ายไม่ดี เข้าประกอบกับจิตแล้ว จะทำให้จิตนั้นกลายเป็นจิตที่ชั่วหยาบ เป็นจิตที่เป็นบาป เป็นจิตที่ไม่ดีไปด้วย ถ้าเป็นกุศลเจตสิก คือ เจตสิกฝ่ายดี เข้าประกอบกับจิต ก็จะทำให้จิตนั้นเป็นจิตที่ดี มีเมตตา กรุณา มีศรัทธา เป็นต้น^{๕๑}

กล่าวโดยสรุปแล้ว ธรรมชาติของเจตสิกนั้นเกิดพร้อมกับจิต หรือประกอบกับจิตเป็นนิตย เมื่อประกอบแล้ว ทำให้จิตเป็นบุญ (กุศล) หรือเป็นบาป (อกุศล) ตามการเข้าประกอบของเจตสิก และการที่จิตและเจตสิกจะประกอบกันได้จำต้องมีคุณสมบัติที่คล้ายกัน จึงอยู่ในที่

^{๕๐} ทองสุข ทองกระจ่าง, อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย : พระอภิธรรมทางไปรษณีย์ ชุดที่ ๔ เรื่องเจตสิก, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิเผยแผ่พระพุทธศาสนา, ๒๕๕๐), หน้า ๒-๕.

^{๕๑} ทองสุข ทองกระจ่าง, อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย : ชุดที่ ๔ เรื่องเจตสิก, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิเผยแผ่พระพุทธศาสนา, ๒๕๕๐), หน้า ๑.

เดียวกันได้ เช่น โลกะเจตสิก จะต้องประกอบได้กับโลกะมูลจิตเท่านั้น เมื่อประกอบกันแล้ว โลกะจิตดวงนี้จึงจะสามารถแสดงอำนาจความอยากได้ออกมา โทสะเจตสิกก็ต้องประกอบกับ โทสะมูลจิตเท่านั้น โทสะเจตสิกจะประกอบกับโลกะจิตไม่ได้ เพราะเป็นสภาพธรรมที่ตรงข้ามกัน คือ โลกะเจตสิก มีสภาพตั้งใจในอารมณ์ ส่วนโทสะเจตสิก มีสภาพประทุษร้ายทำลายอารมณ์ จึงเข้ากันไม่ได้ ในทำนองเดียวกัน เจตสิกฝ่ายอกุศล ก็จะเข้ากับโสภณเจตสิกก็ไม่ได้เช่นกัน โสภณเจตสิกจะเข้าปรุ้งแต่งได้เฉพาะกุศลจิตเท่านั้น

๓.๒ จิตสาธารณะในแนวคิดทางพระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนาได้แบ่งจิตใจของมนุษย์ทั้งหลายไว้เป็นพวกใหญ่ ๆ ๔ ระดับ โดยอธิบายว่า จิตมีอาการปรากฏทางอารมณ์ได้ถึง ๘๙ ชนิด (ดวงจิต) โดยสังเขป หรือปรากฏได้ถึง ๑๒๑ ชนิด (ดวงจิต) โดยละเอียดพิสดาร คือ

(๑) กามาวจรจิต	มีการแสดงออกทางอารมณ์	๕๔	ดวงจิต
(๒) รูปาวจรจิต	มีการแสดงออกทางอารมณ์	๑๕	ดวงจิต
(๓) อรูปาวจรจิต	มีการแสดงออกทางอารมณ์	๑๒	ดวงจิต
(๔) โลกุตตรจิต	มีการแสดงออกทางอารมณ์	๘	ดวงจิต
		(๔๐	ดวงจิต โดยพิสดาร)

การที่พุทธศาสนาจำแนกจิตเป็นหลายระดับและหลายประเภท เพราะจิตมีสิ่งยึดเหนี่ยวประกอบที่เรียกว่า เจตสิก เป็นจำนวนที่ละเอียดซับซ้อนมาก ความรู้สึกที่เกิดขึ้นได้มากมาย ทำให้จิตมีชื่อเรียกหลายชื่อตามเจตสิกที่เป็นองค์ประกอบของจิต

กามาวจรจิต คือ จิตที่ประกอบด้วยอารมณ์ที่ใฝ่หาในกามคุณ ได้แก่ รูป รส กลิ่น เสียง และโผฏฐัพพะ (การสัมผัสทางเนื้อหนัง) จนเกิดกิเลสตัณหา คือ การดิ้นรนที่จะมีสภาพความเป็นอยู่ในทางกามวิสัย มีความประพฤตินี้เป็นไปเพื่อตอบสนองความต้องการทางกามคุณ คือ ติตรสัมผัสทางอายตนะทั้ง ๖ และติดอยู่ในอารมณ์ที่ยินดีในรูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ กามาวจรจิตนี้มี ๕๔ ดวง แบ่งออกเป็น อกุศลจิต ๑๒ ดวง อเหตุกจิต ๑๘ ดวง และกามาวจรจิตโสภณจิต (กุศลจิต) ๒๔ ดวง

อกุศลจิต เป็นการจัดประเภทของจิตโดยพิจารณาตามอกุศลมูล ได้แก่ โลกมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๕ และโมหมูลจิต ๒

อเหตุกจิต คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ คือ โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ และอโลกเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ จิตที่กระทำไปจึงไม่มีเจตนา เป็นจิตที่ไม่เป็นบาป ไม่เป็นบุญ เป็นจิตกลาง ๆ เช่น เมื่อรับรู้ทางอายตนะก็ไม่มีอารมณ์ที่แสดงออกในเชิงกิเลสตัณหาว่า สิ่งนั้น

สวयงามหรือน่าเกลียด เพียงแต่เกิดความรู้สึกในรสสัมผัสไปตามธรรมชาติการรู้นี้ทางอายตนะเท่านั้น เป็นเพียงการที่จิตกระทำไปตามหน้าที่เท่านั้น กรณีเช่นนี้มักเกิดขึ้นในการรับรู้ในสิ่งที่ไม่กระทบกระเทือนถึงตัวเรา

กามาวจรจิตโสภณจิต ๒๔ คือ จิตที่มีคุณภาพดีงามไปในทางบุญกุศลที่ยังเกี่ยวข้องกับกามคุณหรือกามารมณ์อยู่ แบ่งออกเป็น มหากุศลจิต ๘ มหาภิกขุจิต ๘ และมหาวิบากจิต ๘ มหากุศลจิต คือ จิตที่เป็นกุศลและประกอบด้วยปัญญา มีความเข้าใจในสภาวะทางโลก มหาวิบากจิต คือ จิตที่เกิดจากการกระทำในทางกุศล เกิดภวังคจิตที่ดี จึงมีการสั่งสมสันดานและกรรมดีไว้ในดวงจิต มักจะประกอบด้วยเจตนาที่ดีในการกระทำ เจตนาที่เป็นกุศलय่อมก่อให้เกิดการกระทำที่เป็นกุศล ที่เรียกว่า กุศลธรรม^{๕๒}

เมื่อกล่าวถึง จิตสาธารณะ ในแนวคิดทางพระพุทธศาสนาแล้ว หมายถึงจิตที่เป็นฝ่ายกุศล เป็นจิตที่ดีงาม ซึ่งอยู่ในกลุ่มกามาวจรจิตโสภณจิต หรือมหากุศลจิต เพราะเป็นจิตที่ประกอบด้วยเจตนาดีงาม ไม่เห็นแก่ตัว เป็นจิตที่มุ่งไปในการทำบุญทำกุศล และทำประโยชน์ต่อตนเอง ผู้อื่นและสังคม ยิ่งกว่านั้น ที่ได้ชื่อว่า มหากุศลจิตนั้น เพราะเหตุที่ว่า

(๑) เป็นจิตที่เกิดได้กว้างขวางในอารมณ์ ๖ คือ เกิดได้ในอารมณ์ที่เป็นรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ ทั้งเป็นจิตที่ดีงามที่เกิดขึ้นได้กว้างขวางทั่วไปไม่จำกัดภพภูมิ และประเภทแห่งสัตว์และบุคคล

(๒) เป็นจิตเป็นที่ตั้งแห่งการบำเพ็ญทาน รักษาศีล และภาวนา เป็นสภาพจิต ซึ่งประกอบด้วยเจตนาที่ดีงาม

มหากุศลจิต ๘ ดวง เมื่อกล่าวโดยประเภทแห่งเวทนาแล้ว มหากุศลจิต ย่อมเกิดพร้อมกับเวทนาได้ ๒ เวทนา คือ โสมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา หมายความว่า จิตที่เป็นไปในการกระทำความดีของสัตว์ทั้งหลายที่เกี่ยวข้องกับการกระทำความดีของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมเป็นไปพร้อมกับความรู้สึกปีติยินดีมาก ที่เรียกว่า โสมนัสเวทนา หรือมีฉะนั้นก็เป็นไปพร้อมกับความรู้สึกเฉย ๆ ย่อมขึ้นอยู่กับศรัทธา ของผู้กระทำ ถ้าผู้กระทำมีศรัทธามาก การกระทำความดีนั้นเป็นไปพร้อมกับยินดีมาก แต่ผู้กระทำมีศรัทธาน้อย การกระทำความดีนั้นเป็นไปพร้อมด้วยความรู้สึกเฉย ๆ^{๕๓}

^{๕๒} วารัฎฐา ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม, จิตวิทยาพุทธศาสนา, หน้า ๑๕๕-๑๕๖.

^{๕๓} วรรณสิทธิ ไททยเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑ จิตปรมัตถ์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (นครปฐม : มูลนิธิแนบมหานีรานนท์, ๒๕๕๑), หน้า ๗๘-๘๐.

มหากุศลจิต เป็นจิตอันเป็นที่ตั้งแห่งการบำเพ็ญบุญ ๑๐ ประการ หรือบุญกิริยา
วัตถุ ๑๐^๖ ได้แก่

- (๑) ทาน คือ การให้สิ่งที่เป็นประโยชน์สุขแก่ผู้รับ
- (๒) ศีล คือ การรักษากาย วาจา ให้ตั้งอยู่ในศีล มีศีล ๕ เป็นต้น
- (๓) ภาวนา คือ การเจริญสมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนา
- (๔) อปจายนะ คือ การคารวะอ่อนน้อมต่อผู้ที่เจริญด้วยชาติวุฒิ วิทยุฒิ และคุณวุฒิ
- (๕) เวยยาวัจจะ คือ การช่วยเหลือการงานแก่ผู้ที่ควรช่วยเหลือ
- (๖) ปัตติทาน คือ การอุทิศส่วนกุศลให้ผู้อื่น
- (๗) ปัตตานุโมทนา คือ การอนุโมทนายินดีในการทำบุญทำกุศลของผู้อื่น
- (๘) ธรรมสวณะ คือ การสดับรับฟังธรรม
- (๙) ธรรมเทศนา คือ การแสดงธรรมให้ผู้อื่นฟัง
- (๑๐) ทิฏฐุชุกกรรม คือ การทำความเห็นให้ถูกต้องตามความเป็นจริง ปัญญาที่รู้ว่า
สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน เป็นต้น^๗

สรุปว่า จิตสาธารณะหรือจิตที่เป็นไปกับการทำความดีของบุคคลตามหลัก
พระพุทธศาสนานั้น เรียกว่า กุศลจิตหรือมหากุศลจิต เพราะเป็นจิตฝ่ายดีงาม เป็นที่ตั้งแห่งการ
ทำความดี หรือเป็นความคิดในการสร้างสรรค์และบำเพ็ญประโยชน์สุข ทั้งแก่ตนเอง ผู้อื่นและ
สังคมโดยรวม

๓.๒.๑ ตัวอย่างผู้มีจิตสาธารณะในพระพุทธศาสนา

ถ้าความหมายของคำว่า “จิตสาธารณะ” หมายถึง จิตที่ต้องการช่วยเหลือผู้อื่น นึก
ถึงส่วนรวมอยู่เสมอ แสดงออกด้วยการกระทำ โดยไม่หวังสิ่งตอบแทน อยากเห็นความสุข
ความสำเร็จของผู้อื่น และปรารถนาจะเห็นส่วนรวมมีความสุขกับการได้ทำสิ่งดีดี มีจิตใจที่แน่ว
แน่นมั่นคง คำนึงว่ากิจกรรมส่วนที่ตนทำจะก่อให้เกิดประโยชน์สุขแก่สังคม บุคคลเหล่านี้ ถือว่า
เป็นยอดนักจิตสาธารณะในการทำงานเพื่อสังคมอย่างแท้จริง ดังนี้

(๑) ท้าวสักกเทวราช

ท้าวสักกะ เป็นพระราชาแห่งเทพ ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ตำแหน่งนี้จะผลัดเปลี่ยน
หมุนเวียนไปตามผลแห่งบุญกรรมที่ได้กระทำไว้ ท้าวสักกะองค์ใดสิ้นบุญ ก็จะมีองค์ใหม่ขึ้นมา

^๖วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ, อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย : ชุดที่ ๓ ตอนที่ ๑ เรื่องประเภทของจิต,
(กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิเผยแผ่พระพุทธธรรม, ๒๕๕๐), หน้า ๑๐.

แทนที่ กล่าวได้ว่า ท้าวสักกะนั้นมีหลายองค์ แต่ละองค์ก็มีอายุขัยเป็นไปตามบุญกุศลที่ตนได้กระทำมา ซึ่งมีประวัติความเป็นมา ดังนี้

ประวัติความเป็นมาของท้าวสักกะ

ในสมัยที่ท่านเป็นมนุษย์ ท่านเป็นผู้ที่ไม่ประมาทในการทำความดี ได้ทำหนทางไปสู่สวรรค์ โดยประพฤติวัตรบพ ๗ ประการ อย่างสม่ำเสมอ คือ

- (๑) เลี้ยงดูมารดาบิดาตลอดชีวิต
- (๒) มีปกติประพฤติอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูลตลอดชีวิต
- (๓) เจรจาอ่อนหวาน กล่าวคำสมานมิตรสหายตลอดชีวิต
- (๔) ละคำส่อเสียดตลอดชีวิต
- (๕) มีใจปราศจากความตระหนี่ ยินดีในการแจกทาน ครองเรือนตลอดชีวิต
- (๖) ฟังกล่าวคำสัตย์จริงตลอดชีวิต
- (๗) ไม่โกรธ แม้ว่าถ้าโกรธก็ระงับได้ทันทีตลอดชีวิต

คุณธรรมทั้ง ๗ ประการนี้ เป็นคุณธรรมที่มนุษย์ทั่วไปทำได้ยาก แต่ท่านสามารถทำได้ จึงทำให้ท่านได้เป็นราชาแห่งเทพทั้งปวง

งานด้านจิตสาธารณะ

ก่อนที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราจะเสด็จอุบัติขึ้นในโลก ณ หมู่บ้านอจลคาม แคว้นมคธ มีชายหนุ่มคนหนึ่งชื่อว่า มฆมาณพ เป็นคนมีอัธยาศัยดี มีใจใฝ่ให้ท่าน มีความเสียสละ รักษาศีล เวลาไปที่ไหน ก็จะทำสถานที่นั้นให้เป็นที่น่าอยู่น่ารื่นรมย์ เมื่อใครมาขออยู่อาศัยในที่แห่งนั้น ก็จะสละให้ด้วยความยินดี แล้วก็ไปทำสถานที่ใหม่ให้น่าอยู่อีก เมื่อทำเสร็จก็มักจะมีคนมาขออยู่อย่างนี้เรื่อยไป มาณพท่านนี้ก็ไม่ได้นึกโกรธ แต่กลับมองโลกในแง่ดีว่า “ช่างน่าปีติใจจริง ๆ ที่คนเหล่านี้มาพักอาศัยอยู่ในที่ของเรา เราก็จะได้ความสุขไปด้วย”

วันรุ่งขึ้น มาณพหนุ่มถือจอบไปดายหญ้าที่ลานหมู่บ้าน ปัดกวาดบริเวณนั้น ให้เป็นสถานที่น่ารื่นรมย์ ผู้คนที่สัญจรไปมาก็อยากจะมาพักผ่อนที่ตรงนั้น ครั้นฤดูหนาวมาถึง ชายหนุ่มก็หาฟืนมาก่อไฟให้ชาวบ้านผิงกัน พอฤดูร้อนก็หาน้ำดื่มมาตั้งไว้ เพื่อให้ผู้คนที่เดินทางผ่านไปมาแกลวนั้น ได้ดื่มน้ำแก้กระหาย ต่อมามฆมาณพคิดว่า “เราควรจะสร้างศาลาให้คนเดินทาง และทำหนทางให้ราบเรียบ” ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ชายหนุ่มจะออกจากบ้านแต่เช้าตรู่ ถือจอบและมิตเตียวดายหญ้า ตัดกิ่งไม้ที่รก ๆ เพื่อทำหนทางให้ราบเรียบ ต่อมามีชายหนุ่มอีกหลายคนได้เห็นก็มีใจนิยมมาสมัคร เป็นสหายร่วมกันทำทางเพิ่มขึ้น จนมีจำนวนนับได้ ๓๓ คน ทั้งหมดช่วยกันขุดถมทำถนนยาวออกไป จนถึงประมาณโยชน์หนึ่งบ้าง สองโยชน์บ้าง

ถูกให้ร้ายก็ไม่โกรธ

ฝ่ายนายบ้านเห็นว่าคนเหล่านั้นประกอบกรณานที่ไม่เหมาะสม ไม่สมควร จึงเรียกว่าสอบถามและสั่งให้เลิก แต่มขมาณพและสหายกลับกล่าวว่า พวกตนทำทางสวรรค์ จึงไม่ฟังคำห้ามของนายบ้าน พวกกันทำประโยชน์ต่อไป นายบ้านโกรธและไปทูลฟ้องพระราชาวา มีโจรคุมกันมาเป็นพวก พระราชามีได้พิจารณาได้สวน หลงเชื่อมีรับสั่งให้จับมขมาณพและสหายมา แล้วปล่อยข้างให้เหยียบเสียให้ตายทั้งหมด ฝ่ายมขมาณพเห็นเช่นนั้นก็ได้ให้ออวาทแก่สหายทั้งหลาย ไม่ให้โกรธผู้ใดและให้แผ่เมตตาจิตไปยังพระราชานายบ้าน ข้างและตนเอง ให้เสมอเท่ากัน ชายหนุ่มทั้งหมดได้ปฏิบัติตาม ข้างไม่สามารถเข้าใกล้ด้วยอำนาจเมตตา พระราชาเห็นดังนั้นจึงรับสั่งให้ใช้เสื่อลำแพนปูปิดคนเหล่านั้นเสีย แล้วปล่อยให้ข้างเหยียบอีก แต่ข้างกลับถอยไป พระราชารับสั่งให้นำคนเหล่านั้นมาเข้าเฝ้า แล้วตรัสสอบถาม เมื่อทรงทราบความจริง ก็ทรงโสมนัสและทรงแต่งตั้งมขมาณพให้เป็นนายบ้านแทนนายบ้านคนเดิม ซึ่งตอนนั้นถูกลงโทษให้เป็นทาส

พ้นโทษแล้ว สร้างสาธารณประโยชน์ยิ่งขึ้นอีก

สหายทั้ง ๓๓ คน นอกจากจะได้พ้นโทษออกมา ยังได้รับพระราชทานกำลังสนับสนุน ก็ยังเห็นอาณิสสรของบุญ มีใจผ่องใสคิดทำบุญให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปอีก ได้สร้างศาลาเป็นที่พักของมหาชนเป็นถาวรวัตถุที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง ศาลานั้นได้แบ่งออกเป็น ๓ ส่วน คือ ส่วนหนึ่งเป็นที่อยู่ที่พักสำหรับคนทั่วไป ส่วนหนึ่งสำหรับคนเข็ญใจ ส่วนหนึ่งสำหรับคนป่วย ทั้ง ๓๓ คนได้ปูลาดแผ่นอาสนะไว้ทั้ง ๓๓ ที่ โดยตกลงกันไว้ว่า ถ้าอาคันตุกะเข้าไปพักบนแผ่นอาสนะของผู้ใด ก็ให้เป็นภาระของผู้นั้นจะรับรองเลี้ยงดู มขมาณพยังได้ปลูกต้นทองหลวงไว้ต้นหนึ่งในที่ไม่ไกลจากศาลา ภายใต้อันทองหลวงได้วางแผ่นหินไว้ด้วย มขมาณพ และสหายบำเพ็ญสาธารณกุศลเช่นนี้ตลอดชีวิต เรียกว่า บำเพ็ญวัตตบท ๗ ประการ ครั้นสิ้นอายุได้บังเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์^{๔๕}

สรุปว่า ท้าวสักกะ สมัยที่เป็นมนุษย์ ได้ทำงานสาธารณประโยชน์ต่าง ๆ เพื่อสังคมไว้มากมาย เช่น ปรับพื้นที่ให้เรียบเสมอกัน สร้างศาลา ปลูกต้นไม้ ขุดสระน้ำ ทำถนนหนทาง ทำสะพาน จัดทำจัดหาตุ่มน้ำ และสิ่งทั้งหลายเพื่อประโยชน์แก่ส่วนรวม ซึ่งเรื่องราวของท้าวสักกะนี้ เป็นสิ่งที่ช่วยให้รู้และเข้าใจถึงการทำความดีเพื่อส่วนรวม และได้เรียนรู้วิธีคิดและการกระทำงานของท่านด้วย ซึ่งเป็นสิ่งที่บุคคลสามารถกระทำตามได้

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒๖๖-๒๖๗.

(๒) ยสกุลบุตร

พระยสยะ เดิมชื่อว่า ยสยะ เกิดในตระกูลเศรษฐี แห่งเมืองพารณสี แคว้นกาสิ ชีวิตตอนเป็นฆราวาสสมบุรณ์พูนสุขทุกประการ อยู่ในปราสาท ๓ ฤดู ยสยะแต่งงานกับธิดาเศรษฐีตระกูลหนึ่ง ซึ่งมีชาติตระกูลเสมอกัน ยสยะได้บวชในพระศาสนาปีเดียวกับปัจจุวัคคีย์ พระยสยะอยู่ในคณะพระธรรมจาริกรุ่นแรกที่พระพุทธเจ้าส่งไปประกาศพระพุทธศาสนา ซึ่งมีอยู่ด้วยกัน ๖๐ รูป การออกบวชของพระยสยะทำให้บิดามารดาและภรรยาเก่าของท่านได้เข้าถึงพระรัตนตรัย และเป็นเหตุจูงใจให้บุตรเศรษฐีคนอื่น ๆ อีก ๕๔ คน ซึ่งเป็นเพื่อนของท่านออกบวชตามและได้บรรลอรหัตผล และอยู่ในคณะพระธรรมจาริกรุ่นแรกด้วย^{๔๖}

งานด้านจิตสาธารณะ

สมัยเมื่อพระพุทธเจ้ายังไม่อุบัติขึ้น มีอยู่ชาติหนึ่ง ยสยะและสหาย ๕๔ คน ได้ร่วมกันทำบุญโดยเที่ยวจัดแจงเก็บและเผาศพอนาถา วันหนึ่ง พวกเขาพบศพหญิงตายทั้งกลม จึงตกลงกันว่า จะเผาเสีย จึงนำศพนั้นไปป่าช้า เมื่อนำศพมาถึงป่าช้าแล้ว ยสกุลบุตรกับเพื่อนอีก ๔ คน จึงอยู่ที่ป่าช้านั้นเพื่อจัดการเผาศพ ส่วนเพื่อนที่เหลืออีก ๕๐ คนก็กลับไป

บำเพ็ญประโยชน์เพื่อส่วนรวมและส่วนตน

ในขณะที่ทำการเผาศพหญิงตายทั้งกลมอยู่นั้น ยสกุลบุตรได้ใช้หาลาวเขียนศพนั้นเพื่อพลิกศพกลับไปกลับมาให้โดนไฟทั่ว ๆ ขณะที่เอาไม้เขี่ยร่างศพอยู่นั้นก็ได้พิจารณาศพที่ถูกเผาได้อุสสุกสัญญาแล้ว เขาจึงแสดงอุสสุกสัญญาแก่สหายอีก ๔ คนนั้นว่า “นี่เพื่อน ท่านจงดูศพนี้ มีหนังลอกแล้วในที่นั้น ๆ ดุจรูปโคต่าง ไม่สะอาด เหมือน หน้าเกลียด” สหายทั้ง ๔ คนนั้นก็ได้อุสสุกสัญญาในศพนั้น แล้วคนทั้ง ๕ นั้นเมื่อเผาศพเสร็จแล้วจึงได้นำอุสสุกสัญญาที่ปรากฏแก่ตนนั้น ไปบอกแก่สหายที่เหลือ ส่วนยสกุลบุตรนั้นเมื่อกลับถึงเรือนแล้วก็ได้อบอกแก่มารดาบิดาและภรรยาคนทั้งหมดนั้นก็เจริญอุสสุกสัญญา

การที่เคยเจริญอุสสุกสัญญาในศพนั้นมา ทำให้ยสกุลบุตรเห็นสตรีบริวารนอนหลับแล้วเกิดความรู้สึกว่ากำลังอยู่ในป่าช้ามืดบอด และด้วยอุปนิสัยเหล่านั้นของคนทั้งหมด ทำให้ทุกคนได้บรรลุธรรมพิเศษแล้วทุกคน^{๔๗}

^{๔๖} บรรจบ บรรณรุจิ, อสีติมหาสาวก, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๓๕.

^{๔๗} ตูรายละเอียดยใน ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑๐๐-๑๐๑.

สรุปว่า ยศกุลบุตรและสหาย ได้แสดงให้เห็นถึงความมีน้ำใจ มีเมตตากรุณา มีจิต
 สาธารณะหรือจิตบริการแก่คนอนาถาไร้ญาติขาดมิตร โดยร่วมกันทำงานสาธารณประโยชน์เพื่อ
 สังคม ร่วมกันทำความสะอาดเก็บศพไม่มีญาติมาทำการเผา เป็นต้น

(๓) พระทัฬหฬลบุตร

พระทัฬหฬลบุตรเกิดเป็นราชบุตรเชื้อสายราชวงศ์มัลละในอนุปิยนิคม แคว้นมัลละ เหตุ
 ที่ได้ชื่อว่า ทัฬหฬลบุตร แปลว่า ไม้ เพราะเกิดบนกองไม้ที่อยู่ใกล้เชิงตะกอนเผาศพในป่าช้า มีเรื่องเล่า
 ว่า มารดาของท่านตายตอนจะคลอดท่าน (ตายทั้งกลม) พวกญาตินำไปเผาที่ป่าช้า ขณะที่ไฟ
 กำลังลุกไหม้ศพของมารดาอยู่นั้น ท้องของมารดาได้แตกออก ลูกในท้องได้ลอยมาตกบนกองไม้
 พวกสัปเหร่อได้อุ้มมาให้ยาย ยายจึงตั้งชื่อว่า ทัฬหฬล^{๔๔}

งานด้านจิตสาธารณะ

พระทัฬหฬลบุตร บรรลุนิติภาวะ เมื่ออายุ ๗ ขวบ ต่อมาท่านได้ตามเสด็จพระผู้มี
 พระภาคไปจำพรรษาที่กรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ ขณะที่ท่านนั่งพักผ่อนอยู่เพียงตามลำพัง
 ความคิดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นแก่ท่านว่า “เราอยู่จบพรหมจรรย์สิ้นกิเลสแล้วสมควรที่จะช่วยรับ
 ภารกิจของสงฆ์ ทำประโยชน์แก่ส่วนรวมบ้าง” ดังนั้น เมื่อท่านมีโอกาสจึงเข้าไปกราบทูล
 ความคิดของตนแด่พระบรมศาสดา พุทธองค์ตรัสอนุโมทนาสาธุการแก่ท่านแล้วทรงประกาศให้
 สงฆ์สมมติให้ท่านรับหน้าที่เป็นผู้จัดเสนาสนะ ซึ่งภารกิจหลัก ได้แก่^{๔๕}

(๑) ภัตตทุทเทสก์ คือ มีหน้าที่แจกจ่ายภัตตร จัดพระภิกษุไปฉันในที่ที่มีผู้นิมนต์ไว้ท่าน
 จะคำนึงถึงวิญญูและคุณุฑิของพระที่จะร่วมไปด้วยกัน ทั้งพิจารณาถึงความรู้จักคุ้นเคยกับ
 ทายกอีกทั้งให้พระหมุ่นเวียนผลัดเปลี่ยนกันไปตามวาระ และความเหมาะสมด้วย

(๒) เสนาสนคาหาปกะ คือ มีหน้าที่จัดเสนาสนะแจกจ่ายแก่พระภิกษุผู้มาจากต่าง
 และความรู้ที่คล้ายคลึงพักอยู่ด้วยกัน เพื่อมิให้เกิดความขัดแย้งกัน นอกจากนี้ยังจัดเสนาสนะให้
 ตามประสงค์ของ ผู้มาพัก เช่น ต้องการพักในถ้ำหรือในกุฎี เป็นต้น ถ้าเป็นเวลาค่าคืนท่านจะเข้า
 เตโชสมาบัติอธิษฐานให้ปลายนิ้วของท่าน เป็นจุดแห่งเทียนส่องสว่าง นำทางพระอาคันตุกะไปสู่
 ที่พัก พร้อมทั้งแนะนำสถานที่อำนวยความสะดวกต่าง ๆ อันพระอาคันตุกะควรทราบ

ท่านปฏิบัติหน้าที่ของท่าน ด้วยความเรียบร้อยดีทุกประการ เป็นที่พอใจและยอมรับ
 ของพระภิกษุสงฆ์ทั่วไป แม้แต่ทายก ทายิกา ก็ได้รับความพอใจโดยทั่วกัน ด้วยเหตุนี้ ท่านจึง

^{๔๔} ติฎฐิตะเถยยใน อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๑๔/๒๕., อัง.เอกก.อ (ไทย) ๑/๔๒๓-๔๒๗.

^{๔๕} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๓๕๐/๔๑๒., ๑/๓๕๑/๔๑๓.

ได้รับยกย่องจากพระบรมศาสดาในตำแหน่งเอตทัคคะ เป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย ในทางผู้จัดเสนาสนะ^{๕๐}

(๔) นายกาละบุตรของอนาถบิณฑิกเศรษฐี

นายกาละเป็นลูกชายทำนอนาถบิณฑิกเศรษฐี ท่านเศรษฐีเป็นผู้มีศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นอริยบุคคล แต่ว่าลูกชายไม่เป็นเช่นนั้น เพราะเวลานายกาละไม่เคยไปหาพระพุทธเจ้า ไม่เคยไปวัดเซตวัน เวลาพระพุทธเจ้าเสด็จมาบ้าน ถ้าพระพุทธเจ้าเข้าประตูหน้า นายกาละจะออกประตูหลัง ฟังธรรมก็ไม่เคย เวลาพ่อทำบุญเลี้ยงพระก็ไม่เคยประเคน ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีก็หนักใจกับพฤติกรรมของลูก ให้โอวาทสั่งสอนจนปากเปียกปากแฉะก็ไม่ฟัง เศรษฐีจึงคิดว่าถ้าลูกเราขึ้นทำพฤติกรรมอย่างนี้อยู่ต้องตกนรกแน่ จึงคิดหาอุบายเพื่อให้ลูกชายไปวัด

อุบายจ้างลูกไปฟังธรรม

หัวอกคนเป็นพ่อเมื่อเห็นลูกชายประมาท ก็ต้องหาอุบายช่วยเหลือลูก ท่านเศรษฐีคิดว่าโลกนี้คงมีใครไม่โลก คนที่อยากได้เงินคงไม่มี เลยใช้อุบายเอาเงินเข้าล่อเพื่อแก้นิสัยลูกชายที่มีความเห็นผิด โดยกล่าวกับลูกชายว่า ลูกเอ๋ย ถ้าลูกรักษาอุโบสถศีลได้ ๓ วัน พ่อจะให้เงิน ๑๐๐ กหาปณะ นายกาละฟังแล้วก็ตาโต ถามพ่อว่าอุโบสถมันคืออะไร เศรษฐีบอกว่า “ถ้าลูกรักษาศีลทั้ง ๘ ข้อได้ ไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ประพฤติแบบพรหมจรรย์ ไม่ยุ่งเกี่ยวกับอบายมุขทุกชนิด ไม่พูดเท็จไม่ดื่มสุรา งดรับประทานอาหารในยามวิกาลตั้งแต่เที่ยงวัน ถึงรุ่งอรุณถึงจะรับประทานได้ งดการฟ้อนรำ ขับร้อง เว้นการประดับประดาดอกไม้ ใช้แป้งหรือน้ำหอม เว้นการนอนที่นอนสูงใหญ่” นายกาละก็เอือเพื่อต่อถ้อยคำของพ่อ รักษาอุโบสถครบ ๓ วัน แต่ไม่ฟังธรรมเลย พอครบก็กลับบ้านรับเงิน

วันรุ่งขึ้นท่านเศรษฐีจ้างอีก ๑๐๐๐ กหาปณะ ให้ไปวัดพระเชตวัน เพื่อฟังเทศนาต่อพระพักตร์พระพุทธเจ้าแล้วมาบอกว่า พระพุทธเจ้าเทศน์เรื่องอะไร สอนว่าอย่างไร จำมาบอกเพียงบทเดียว นายกาละตอบตกลงแล้วก็ไปวัดพระเชตวัน พยายามฟังเท่าไรก็จำไม่ได้แม้แต่บทเดียว เมื่อนายกาละฟังธรรมไปคิดตามไปก็บรรลุธรรม เป็นโสดาบัน

ด้านจิตสาธารณะ

กล่าวได้ว่าอนาถบิณฑิกเศรษฐีมีจิตเมตตาอนุเคราะห์บุตรชายหวังให้บุตรกลับเนื้อกลับตัวเป็นคนดีมีศรัทธาในพระพุทธศาสนา เพราะว่าตนเองและธิดาและญาติล้วนเป็นผู้ศรัทธา

^{๕๐} อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๑๔/๒๘.

ในพระพุทธศาสนา แล้วยังเป็นผู้ชวนให้ผู้อื่นมีศรัทธามาแล้วมากมาย ลูกชายคนเดียวทำให้เกิดความวิตกกังวลกลัวลูกจะตกนรกด้วย กลัวผู้อื่นตำหนิด้วย จึงคิดอุบายจ้างลูกชายให้ไปรักษาศีล ฟังธรรม เข้าไปรับใช้พระภิกษุสามเณรในวัดพระเชตะวันอยู่นิ่ง ๆ ส่วนลูกชายแม้ทำไปเพราะเห็นแก่เงิน แต่ก็เป็นผู้ที่เอื้อเพื่อต่อถ้อยคำของพ่อ ไม่ขัดใจ ถึงตอนแรกมีจิตเป็นอกุศล มีความโลภเข้าครอบงำ แต่ผลสุดท้ายได้ซึมซับหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า ทำให้ได้ดวงตาเห็นธรรม มีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ค่อยรับบาตรปรนนิบัติรับใช้พระพุทธเจ้า เหล่าภิกษุสามเณร ด้วยจิตที่เป็นกุศลหรือจิตสำนึกที่เป็นสาธารณะ^{๙๑}

สรุปว่า บุคคลที่กล่าวถึงทั้งหมดล้วนแสดงให้เห็นถึงความไม่เห็นแก่ตัว มีจิตเมตตาต่อเพื่อนมนุษย์ มีจิตสำนึกหรือจิตสาธารณะ อยากเข้าไปช่วยเหลือผู้อื่นให้ได้รับความสุขตามกำลังที่ตนพอจะทำให้กับสังคมและบุคคลเหล่านั้นได้ ถึงแม้ว่าสิ่งที่ทำนั้น เพื่อเป็นการสร้างบุญบารมีหวังไปสู่ภพภูมิที่ตนปรารถนาก็ตาม แต่ผลแห่งการทำงานเพื่อตนเองและสังคมนั้น ทำให้สังคมเกิดความสงบเรียบร้อย เกิดความสันติสุขทั้งแก่ตนเองผู้อื่นและสังคม

๓.๒.๒ การพัฒนาจิตสาธารณะ

เมื่อพูดถึงการพัฒนา พระพุทธเจ้าทรงมุ่งเน้นที่การพัฒนาจิตเป็นสำคัญ ดังจะเห็นได้จากที่ทรงตรัสพระดำรัสเกี่ยวกับการฝึกจิตแก่ภิกษุรูปหนึ่งว่า

“การฝึกจิตที่ควบคุมได้ยาก เปลี่ยนแปลงง่าย ชอบใฝ่หาแต่อารมณ์ที่ปรารถนา จัดว่าเป็นความดี เพราะจิตที่ฝึกดีแล้วย่อมนำสุขมาให้...ผู้มีปัญญาควรรักษาจิตที่เห็นได้ยาก ละเอียดยิ่ง ชอบใฝ่หาแต่อารมณ์ที่ปรารถนา เพราะจิตที่คุ้มครองแล้วย่อมนำสุขมาให้”^{๙๒}

การพัฒนา คือ กระบวนการทำให้เจริญก้าวหน้าหรือการเปลี่ยนแปลงไปสู่ทิศทางที่ดี การพัฒนาตามทฤษฎีของพระพุทธศาสนาตรงกับคำว่า “ภาวนา” คือการทำให้เจริญองงาม ซึ่งตรงภาษาอังกฤษว่า “Development” ถ้าพิจารณาจากรากศัพท์คำว่าพัฒนามาจากภาษาบาลีว่า “วิฒนะ” หรือ “วิฒนา” ซึ่งหมายความว่าเจริญก้าวหน้าหรือยืนยาวนาน การพัฒนาในหลักพระพุทธศาสนาจะต้องดำเนินไปพร้อม ๆ กันใน ๔ ประการ คือ

(๑) กายภาวนา (Physical development) เป็นการฝึกอบรมกาย การพัฒนาร่างกายให้รู้จักติดต่อกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพทั้งหลายในทางเกื้อกูล เป็นคุณ ไม่เกิดโทษ รู้จักบริโภคปัจจัย ๔ (อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค) ได้ตรงตามคุณค่าที่แท้จริงไม่บริโภคตามค่านิยม ความออร่อย หรือโก้หรู ซึ่งอาจส่งผลเสียเป็นอันตรายต่อสุขภาพได้

^{๙๑}ดูรายละเอียดใน ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒๗๐-๒๗๒.

^{๙๒}ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕/๓๖.

นอกจากนี้ยังฝึกให้รู้จักใช้อินทรีย์คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และ ใจในการติดต่อ หรือใช้สอย อุปกรณ์ เทคโนโลยี และประสบการณ์ต่าง ๆ เพื่อศึกษาเรียนรู้เป็นกิจหลัก ไม่ใช่เสพรบิโภค เพียงเพื่อความสนุกสนาน

(๒) ศีลภาวนา (Social development) เป็นการฝึกอบรมด้านพฤติกรรม และพัฒนาสังคม เป็นการพัฒนาด้านกายและวาจาให้มีพฤติกรรมทางสังคมไม่เบียดเบียนหรือก่อให้เกิดความเดือดร้อนเสียหายแก่ผู้อื่น มีความสัมพันธ์ทางสังคมกับผู้อื่นอย่างเหมาะสม เกื้อกูลสร้างสรรค์ส่งเสริมสันติสุข ด้วยสังคหวัตถุ ๔ (ทาน ปิยวาจา อุตถจริยา และสมานัตตตา) ดำเนินอาชีพสุจริต ดำรงตนอยู่ในระเบียบวินัยของสังคมสามารถอยู่ร่วมกับบุคคลอื่นได้เป็นอย่างดีมีความเอื้อเพื่อเกื้อกูลต่อบุคคลอื่น

(๓) จิตภาวนา (Emotional development) เป็นการฝึกอบรมด้านจิตใจ การพัฒนาบุคคลให้มีจิตที่สมบูรณ์ประกอบด้วย คุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพจิตที่ดี คุณภาพจิตที่ดี ได้แก่ จิตที่มีศรัทธา เมตตา กรุณา เอื้ออาทร มีเมตตา ความเคารพ อ่อนน้อม กตัญญูกตเวที เสียสละ มีหิริโอตตปปะ สมรรถภาพจิตที่ดี ได้แก่ จิตใจเข้มแข็ง มั่นคง เพียรพยายาม อุตสาหะ วิริยะ มีความรับผิดชอบ มีสติ และสมาธิ สุขภาพจิตที่ดี ได้แก่ การมีจิตใจร่าเริง เบิกบาน สดชื่น อิ่มเอิบ ผ่องใส และสงบสุข จิตใจเข้มแข็งทำให้มีความมั่นคงและมีความเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย

(๔) ปัญญาภาวนา คือ การพัฒนาปัญญา (Wisdom development) เป็นการฝึกอบรมด้าน การพัฒนาบุคคลให้รู้จักคิด พิจารณา วินิจฉัย แก้ไขปัญหา และดำเนินการต่าง ๆ ด้วยปัญญา เข้าใจเหตุผล มองทุกสิ่งไปตามเหตุและปัจจัย ไม่มีอคติ ปราศจากการครอบงำของกิเลส เป็นอยู่ โดยรู้เท่าทันธรรมชาติของโลกและชีวิตเข้าถึงอิสรภาพ ปลอดภัยปราศจากปัญหา รู้เท่าทันเห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาพความเป็นจริงสามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระหลุดพ้นจากกิเลสทำตนให้พ้นจากความทุกข์ มีความสุข สามารถแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ รวมทั้งสามารถทำตนให้อยู่เหนือปัญหาเหนือความขัดแย้ง และพัฒนาส่วนรวมให้มีความสงบมีความเสมอภาค^{๕๓}

ในการพัฒนาจิต บุญวดี มนตรีกุล ณ อยุธยา กล่าวว่าตามหลักพระพุทธศาสนานั้น เป็นการฝึกอบรมจิตให้มีคุณสมบัติครบ ๓ ด้าน คือ

(๑) คุณภาพจิต คือ มีคุณธรรมต่าง ๆ เสริมสร้างจิตใจให้ตั้งงามเป็นจิตใจที่สูง ประณีตมีความเมตตา มีความเป็นมิตรปรารถนาประโยชน์สุขแก่ผู้อื่น มีกรุณา คือ ออยากช่วย

^{๕๓} จำนงค์ อติวัฒน์สิทธิ, จริยธรรมสำหรับผู้นำ, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๙), หน้า ๙๙.

ผู้อื่นให้พันทูกษ์ มีจาคะ คือ เผื่อแผ่โอบอ้อมอารี มีมัททวะ คือ ความอ่อนโยน กตัญญู คือ รู้คุณค่าแห่งการกระทำของผู้อื่น

(๒) สมรรถภาพจิต หรือความสามารถของจิต เช่น ความมีสติดี มีสมาธิแน่น มีความเด็ดเดี่ยวต่อความมุ่งหมาย มีความหนักแน่นมั่นคง ที่จะทำให้ได้ผลงานที่สมบูรณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานทางปัญญา คือ การพิจารณาให้ความเป็นจริงอย่างชัดเจน

(๓) สุขภาพจิต คือ จิตที่มีสุขภาพดี เป็นสุข สดชื่น ร่าเริง เบิกบานปลอดโปร่ง มีปิติ เอิบอímใจมีความผ่อนคลายไม่ขุ่นมัว ไม่หม่นหมองหดหู่ ผู้ที่ฝึกอบรมจิตได้แล้วเรียกว่า ภาวิตจิต^{๕๔}

นอกจากนี้ พระครูสุนทรธรรมโสภณ (วิเชียร ปญญาวุฑโฒ) ก็ได้กล่าวถึง จิตภาวนาหรือการพัฒนาจิตว่า หมายถึง การเจริญจิตภาวนา การพัฒนาจิต การฝึกอบรมจิตใจ ให้เข้มแข็งมั่นคงเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตา กรุณา ขยันมั่นเพียร อุดหนุน มีสมาธิ และสดชื่น ผ่องใส เบิกบาน

(๑) พัฒนาให้จิตมีคุณภาพ สร้างเสริมจิตให้ตั้งงาม ประณีต มีเมตตาความรัก ความเป็นมิตร กรุณา อภัยช่วยเหลือ อนุเคราะห์ จาคะ ใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เอื้ออารี มีคารวะ เคารพ เห็นความสำคัญของคนอื่น

(๒) พัฒนาจิตให้มีสมรรถภาพ สร้างให้จิตมีความสามารถ มีสติ ความระลึกได้ มีวิริยะ ความเพียรพยายาม ขันติ ความอดทน ความทนทาน สมาธิ ตั้งมั่นแน่วแน่ สัจจะจริงใจ อธิษฐานเด็ดเดี่ยวต่อจุดหมาย

(๓) พัฒนาจิตให้มีสุขภาพ คือ ให้จิตมีความสุข จิตมีสุขภาพดี สดชื่น ร่าเริง เบิกบาน ปลอดโปร่ง สงบ ผ่องใสพร้อมจะยิ้มได้ ปิติ เอิบอímใจ มีความปรารถนาดี แข่มชื่นใจ ปัสสัทธิ ผ่อนคลาย ไม่ขัดข้องขุ่นมัว หม่นหมอง หดหู่เหี่ยวแห้ง เศร้าโศก เรียกว่า สุขภาพจิตดี^{๕๕}

๓.๒.๓ ความสำคัญของจิต

พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร จิตวณฺโณ) ได้กล่าวถึงธรรมชาติและความสำคัญของจิตไว้ ดังนี้

^{๕๔} บุญวดี มนตรีกุล ณ อรุณยา, พุทธจริยธรรมกับการพัฒนาที่ยั่งยืน : ศึกษาวิเคราะห์การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๐), หน้า ๗๗.

^{๕๕} พระครูสุนทรธรรมโสภณ ผศ., คุณลักษณะของจิต:การพัฒนาจิต, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://www.src.ac.th/web/index.php?option=content&task=view&id=354&Itemid=69> [๑๐ ม.ค. ๕๕].

(๑) จิตแตกต่างกับสมอง คือ สมองเป็นส่วนหนึ่งของกายเป็นเครื่องมือของจิต มนุษย์มีร่างกาย มีสมอง และจิตที่สมบูรณ์ย่อมนำชีวิตไปสู่ความสงบสุข ช่วยเหลือผู้อื่นให้มีความสงบสุขได้ หากมีร่างกายกับสมองแต่ไม่มีจิตเป็นผู้สั่ง คนนั้นก็เหมือนคนนอนหลับหรือคนตาย หรือร่างกายสมบูรณ์แต่สมองพิการจิตก็ไม่สามารถสั่งงานได้ หรือร่างกายและสมองสมบูรณ์แต่จิตพิการ สุขภาพจิตไม่สมบูรณ์ เช่น เป็นคนวิกลจริต เป็นคนโลภ โกรธ หลง เป็นต้น ย่อมนำความทุกข์ความเดือดร้อนมาสู่ตนเองและสังคมได้ การพัฒนาจิตให้มีสุขภาพจิตที่สมบูรณ์สะอาด สว่าง สงบ ปราศจากกิเลส เพื่อให้ใช้งานได้ดีมีความสงบสุขจึงจำเป็นเพราะจิตเป็นนายกายเป็นบ่าว เมื่ออบรมจิตแล้วกายทั้งหมดก็ได้ชื่อว่าได้รับการพัฒนาไปด้วย

(๒) จิตเป็นตัวนำไปเกิด พระพุทธศาสนากล่าวถึง การเวียนว่ายตายเกิดว่าเป็นสังสารวัฏ เป็นการเกิดที่นับชาติไม่ถ้วน เกิดในภพภูมิต่าง ๆ ตามกฎแห่งกรรมที่ได้ทำไว้ทั้งดีและชั่ว การตายนั้นเพียงร่างกาย จิตไม่ได้ตายตามไปด้วย จิตได้ไปเกิดในภพใหม่ชาติใหม่ตามแต่กรรมของบุคคลนั้น ๆ จิตที่ได้รับการฝึกที่ดีปราศจากกิเลสย่อมนำไปสู่การเกิดในภพภูมิที่ดี หากจิตไม่ได้รับการฝึกที่ดีปล่อยไปตามสภาพมีกิเลสพอกพูนย่อมนำไปสู่การเกิดในภพภูมิที่ต่ำมีแต่ความทุกข์

(๓) จิตเป็นตัวสั่งสมบุญบาป จิตมีหน้าที่รับอารมณ์จึงเก็บอารมณ์ทุกชนิดทั้งที่เป็นบุญและบาป ทั้งที่ไม่ใช่บุญและบาปไว้ในภวังค์ เรียกว่าภวังคจิต เก็บไว้อย่างละเอียดและนำติดตัวข้ามภพข้ามชาติไปได้ บุญบาปไม่สูญหายไปพร้อมกับตายของร่างกายหรือการดับของจิตแต่ถ่ายทอดสืบเนื่องได้ตลอดเวลา คนที่เคยพัฒนาจิตตนไว้ดีเมื่อชาติก่อน เมื่อมาเกิดในชาติใหม่จิตก็ยังมีสภาพที่พัฒนา เช่น คนที่มีรูปร่างและสติปัญญาดี จิตใจดีประกอบด้วยเมตตา กรุณา แต่ถ้าผู้นั้นไม่พัฒนาจิตเองในชาติปัจจุบัน พลังแห่งบุญหรือพลังแห่งการพัฒนาจิตในชาติก่อน ๆ ย่อมหมดไป จึงต้องหมั่นพัฒนาจิตตนในชาติปัจจุบันด้วย กล่าวได้ว่าจิตเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของร่างกายและจิตก็มีผู้อาศัยที่เรียกว่า เจตสิก ธรรมชาติได้รู้อารมณ์อยู่เสมอ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า จิต ซึ่งหน้าที่ของจิตโดยตรงคือรู้อารมณ์และธรรมชาติที่ปรุงแต่งให้จิตรัก โลภ โกรธ หลง นั่นคือสภาวะที่เรียกว่าเจตสิก ซึ่งมีหน้าที่คอยปรุงแต่งอารมณ์ให้กับจิต เจตสิกจึงหมายถึงธรรมชาติชนิดหนึ่งซึ่งประกอบกับจิต ปรุงแต่งจิตให้มีความเป็นไปต่าง ๆ ซึ่ง อากาโรที่ประกอบกับจิตนั้น มีลักษณะ ๔ ประการ คือ

- (๑) เกิดพร้อมกับจิต
- (๒) ดับพร้อมกับจิต
- (๓) มีอารมณ์เดียวกับจิต
- (๔) อาศัยวัตถุเดียวกับจิต

เจตสิกนี้ แม้ว่าจะเป็นสิ่งปรุงแต่งจิตให้มีพฤติกรรมเป็นไปตามลักษณะของเจตสิกก็ตาม แต่ก็ต้องถือว่าจิตเป็นใหญ่เป็นประธาน เพราะเจตสิกเป็นสิ่งที่ต้องอาศัยจิตเกิด ไม่ว่าจะ เป็นความพอใจ ความไม่พอใจ ความรัก ความเกลียด ความสงบ หรือฟุ้งซ่าน ล้วนเป็น คุณสมบัติของเจตสิกทั้งสิ้น แต่เจตสิกเกิดขึ้นเอง และแสดงพฤติกรรมเองไม่ได้ ต้องอาศัยจิตเป็นตัวแสดงพฤติกรรมแทนจึงกล่าวได้ว่าธรรมชาติของเจตสิกนั้น เกิดพร้อมกับจิตหรือประกอบกับจิตเป็นนิตย หรือธรรมชาติ ที่ประกอบกับจิตเป็นนิตย ชื่อว่า เจตสิก การที่ต้องแบ่งจิตออกไปมากมายนั้น เพราะเจตสิกที่ประกอบด้วยจิต มีประเภทต่าง ๆ จิตสัมพันธ์กับโลกภายนอก โดยการเข้าไปรับรู้โลกเป็นอารมณ์ แต่การรับรู้ที่ต้องอาศัยเจตสิกที่เป็นตัวกระทบอารมณ์ครั้งแรก (ผัสสะเจตสิก) เป็นต้น และเจตสิกอื่น ๆ ก็จะช่วยปรุงแต่งจิตให้เป็นไปในอาการต่าง ๆ การปรุงแต่งของเจตสิก ที่เกิดพร้อมกับจิตนั้น ทำให้จิตมีความสามารถในการรู้อารมณ์พิเศษแตกต่างกันออกไป เช่น รู้เรื่องของกามคุณอารมณ์ เรื่องของรูปฌาน อรูปฌาน จนถึงรู้นิพพานอารมณ์

การพัฒนาจิตจึงเป็นความพยายามที่จะฝึกฝนอบรมจิตให้มีสมาธิความเข้มแข็งให้มีความมั่นคงและมีความเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีความเมตตากรุณา มีความขยันหมั่นเพียร มีความอดทน มีสมาธิ มีความสงบสุข แจ่มใส การพัฒนาจิตบางทีก็เรียกว่าการพัฒนาอารมณ์ ฉะนั้นการพัฒนาจิตยึดหลักแนวคิดทฤษฎีทางพระพุทธศาสนาเป็นหลักโดยใช้หลักมรรคมีองค์ ๘ หรือไตรสิกขาที่เรียกว่า ศีล สมาธิ ปัญญา แปลว่า การศึกษา การสำเหนียก การฝึกปรือ การฝึกอบรม ฉะนั้นไตรสิกขา คือข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับฝึกอบรมกาย วาจา จิตใจ และปัญญาให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไป^{๕๖}

สรุปว่า จิตนั้นมีความสำคัญเพราะจิตเป็นตัวสั่งการให้ร่างกายทำการงานต่าง ๆ ตามที่จิตสั่ง และจิตยังมีคุณสมบัติพิเศษ คือ การสั่งสมการกระทำต่าง ๆ ที่บุคคลทำลงไปไม่ว่าจะเป็นสิ่งดีมีประโยชน์หรือไม่มีประโยชน์ก็ตาม จิตจะสั่งสมสืบทอดไปไม่ขาดสายข้ามภพข้ามชาติ ซึ่งทำให้สัตว์ทั้งหลายมีรูปร่าง สติปัญญา ฐานะความประพฤติที่แตกต่างกัน คือ ชาติก่อนพัฒนาจิตของตนไว้ดี เมื่อมาเกิดในชาติใหม่ จะให้เป็นคนดีมีน้ำใจ ไม่เห็นแก่ตัว มีเมตตากรุณา มีความคิดดี คิดสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อตนเองและสังคม ถ้าไม่ได้ฝึกฝนอบรมจิตมาก่อน การที่บุคคลจะเป็นผู้มีเมตตากรุณา ไม่เห็นแก่ตัว มีความคิดเสียสละประโยชน์ส่วนตนเพื่อส่วนรวมนั้น จึงเป็นสิ่งที่เกิดได้ยาก ฉะนั้น การฝึกฝนอบรมจิตของตนเองจึงเป็นสิ่งสำคัญสำหรับสังคม

^{๕๖} พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร จิตวณฺโณ), การพัฒนาจิต, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาเมฆกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๘-๑๑.

๓.๓ แนวคิดจิตสาธารณะในทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์

๓.๓.๑ ความหมายของจิตสาธารณะ

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายคำว่า จิต คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์, สภาพที่นึกคิด ความคิด ใจ และวิญญาณ ซึ่งจิตมีไวพจน์มากมายหลายคำเช่น มโน มานัส หทัย จิต เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่มีมองไม่เห็นสัมผัสด้วยกายไม่ได้ ไม่มีรูปร่างสีกลิ่นรส วรรณะใด ๆ แต่เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่มีอยู่จริง ๆ เป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติฝ่ายนามธรรมที่เกิดขึ้นตั้งอยู่ แล้วดับไปอย่างรวดเร็ว โดยอาศัยเหตุ อาศัยปัจจัยต่าง ๆ ทำให้เกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปตามกฎ ธรรมชาติ จิตธรรมชาติรู้อารมณ์อยู่เสมอตั้งพจน์ที่ว่า “ธรรมชาติที่รู้อารมณ์อยู่เสมอ ธรรมชาติ นั้นชื่อว่าจิต”^{๕๗}

จิต, คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์, สภาพที่นึกคิด, ความคิด, ใจ ตามหลักฝ่ายอภิธรรม จำแนกจิตเป็น ๘๙ (หรือพิสดารเป็น ๑๒๑) แบ่ง โดยชาติ เป็น อกุศลจิต-๑๒ กุศลจิต ๒๑ (พิสดารเป็น ๓๗) วิปากจิต ๓๖ (๕๒) และ กิริยาจิต ๒๐, แบ่ง โดยภูมิ เป็น กามวจรจิต ๕๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ และโลกุตตรจิต ๘ (พิสดารเป็น ๔๐)^{๕๘} สาธารณะ คือ ทั่วไป, ทั่วไปแก่หมู่, ของส่วนรวม ไม่ใช่ของใครโดยเฉพาะ^{๕๙} รวมความแล้ว หมายถึง ความนึกคิดหรือ จิตใจ ที่คิดทำประโยชน์แก่คนทั่ว ๆ ไป หรือเพื่อส่วนรวมไม่เจาะจงใครโดยเฉพาะ จิตที่คิดทำ ประโยชน์เพื่อสังคมนั้น ต้องได้รับการพัฒนาฝึกฝนให้เคยชิน แข็งแรงมั่นคง ควรแก่การทำ ประโยชน์ ดังนั้นการพัฒนาฝึกฝนจิตก็เพื่อ

(๑) ให้จิตมีคุณภาพ คือ จิตมีคุณความดี

- สร้างเสริมความดี ความงาม ให้ใจสูง ประณีต
- มีเมตตา ความรัก ความปรารถนาดี ความเป็นมิตร ปรารถนาความสุขแก่ผู้อื่น
- มีกรุณา อยากช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นทุกข์
- มีจาคะ มีน้ำใจเผื่อแผ่ โอบอ้อมอารี
- มีคารวะ ความเคารพ มองเห็นความดี ความสำคัญของคนอื่น
- มีมัทวะ ความอ่อนโยน อ่อนน้อมต่อมตน

^{๕๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๓๒๙.

^{๕๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (นนทบุรี : บริษัท เอส.อาร์.พรินติ้ง แมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๓๖.

^{๕๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๐.

- มีกตัญญู ความรู้คุณค่าในความคิดของคนอื่น
- มีหิริโอตตปปะ

ซึ่งคุณธรรมเหล่านี้จะหล่อเลี้ยงจิตใจให้เจริญงอกงาม และเป็นพื้นฐานของพฤติกรรมที่
ดีงาม ที่เจริญก้าวหน้าไปพร้อมด้วย

(๒) ให้จิตมีสมรรถภาพจิต = จิตมีความสามารถ

- มีสติ คิดได้ ระลึกได้
- มีวิริยะ ความเพียรพยายามสู่ความดีงามนั้น
- มีสมาธิ จิตสงบ จิตใจแน่วแน่
- มีขันติ ความอดทน และทนทาน
- มีสัจจะ ความจริงจัง เอาจริงเอาจัง
- มีอิริยาบถความดีเตี้ยต่อความมุ่งหมาย มีความหนักแน่นมั่นคง เข้มแข็ง
ของจิตใจ
- มีฉันทะ ความพอใจใฝ่รู้ ความพอใจในการทำหน้าที่แห่งตนตามภาวะฐานะ

(๓) ให้จิตมีสุขภาพจิตที่ดี ได้แก่ สภาพจิตที่ปราศจากความขุ่นมัว เศร้าหมอง ร่ำ
ร้อน จะมีความสุขสดชื่น

- จิตมีความสุข มีความเบิกบาน มีความร่าเริง แจ่มใส
- มีความเอิบอิ่ม สุขใจอิ่มใจ
- จิตอ่อนคลาย ปลอดโปร่ง โล่งใจ เบาสบาย
- ส่งผลต่อสุขภาพกาย และทำให้มีพฤติกรรมที่ดีงามมีความมั่นคง สอดคล้อง
กลมกลืน สมดุล^{๑๑๑}

๓.๓.๒ การพัฒนาคนให้มีจิตสาธารณะ

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึงหลักพรหมวิหาร ๔ ว่า พรหมหาร
๔ นี้ เป็นหลักธรรมพื้นฐานสำหรับพัฒนาคนให้มีจิตสาธารณะ โดยท่านอธิบายว่า ถ้าคนไม่มี
ธรรมะข้อนี้เป็นพื้นฐานในใจแล้ว จะบัญญัติกฎหมายหรือวินัยอย่างไรก็ไม่ได้ผลจริงจังยั่งยืน
เพราะคนจะหาทางหลีกเลี่ยง อย่างน้อยก็ไม่มีความยินดี เต็มใจ พร้อมใจที่จะปฏิบัติตาม การ
พัฒนาคนต้องทำให้คนประพฤติปฏิบัติทำการทั้งหลายด้วยปัญญา จากเจตนาที่ดีบนฐานแห่ง

^{๑๑๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การพัฒนาที่ยั่งยืน, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก
จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๑๘๒.

จิตใจที่มีคุณธรรม มีความรับผิดชอบ และมีจิตสำนึกต่อสังคม พรหมวิหาร ๔ ข้อนี้จึงเป็นท่าทีที่สำคัญของจิตใจ “พรหมวิหาร” แปลว่า ธรรมประจำใจของพรหม พรหม คือ เทพเจ้าสูงสุดในศาสนาพราหมณ์ ที่สร้างโลกและอภิมหาโลก ในทัศนะของพราหมณ์ ถือว่ามนุษย์อยู่กันไป พอถึงกับปีหนึ่งโลกจะพินาศ และพระพรหมจะสร้างโลกขึ้นมาใหม่ แล้วพระพรหมก็ลิขิตชีวิตและจัดสรรสังคมมนุษย์ว่าจะให้เป็นอยู่กันอย่างไร

แต่พระพุทธศาสนา ถือว่าทุกคนมีส่วนรับผิดชอบในการสร้างสรรค์และอภิมหาสังคม เพราะฉะนั้น ทุกคนต้องทำตัวให้เป็นพรหม โดยประพฤติตามหลักที่เรียกว่า พรหมวิหาร ๔ ข้อนี้ คือ

- (๑) เมตตา มีใจไมตรี ปรารถนาดี อยากให้เขาเป็นสุข
- (๒) กรุณา พลอยสะเทือนใจ ทนนิ่งอยู่ไม่ได้ที่จะเห็นทุกข์ของเขา
- (๓) มุทิตา พลอยยินดีในความดีงามความสุขความสำเร็จของเขา
- (๔) อุเบกขา วางใจเป็นกลางต่อทุกคนเพื่อรักษาธรรม

ท่าทีพื้นฐาน ๔ ประการนี้เข้าใจง่าย เพราะเป็นท่าทีที่แสดงออกต่อผู้อื่น เพราะฉะนั้น วิธีที่จะดูความหมายก็ดูที่คนอื่น คือ ดูตามสถานการณ์ที่คนอื่นประสบ จึงจะรู้ว่าจะใช้พรหมวิหารข้อไหน แล้วความหมายจะชัดออกมาเอง

สถานการณ์ที่ ๑ เมื่อคนอื่นเขาอยู่เป็นปกติ เราก็มิเมตตา คือ มีความหวังดี มีความรัก มีความเป็นมิตร (เมตตา มาจากรากศัพท์เดียวกับคำว่า มิตร คือ คุณสมบัติของมิตรนั่นเอง) ได้แก่หัวใจที่หวังดีอยากให้เขาเป็นสุข)

สถานการณ์ที่ ๒ เมื่อบุคคลอื่นนั้นตกต่ำ คือ เขาเดือดร้อนเป็นทุกข์ประสบปัญหา เราก็มิกรุณา คือ พลอยหวั่นไหวสะเทือนใจไปกับความทุกข์ของเขา อยากจะช่วยบำบัดทุกข์นั้น หรือยกเขาขึ้นมาจากความทุกข์นั้น

สถานการณ์ที่ ๓ เมื่อบุคคลอื่นนั้นเปลี่ยนจากปกติและตกต่ำเป็นสูงขึ้น คือ ประสบความสำเร็จ มีความสุข ทำอะไร ๆ ได้ดี หรือก้าวไปในความดีงาม เราก็มิมุทิตา คือ พลอยยินดีด้วยในความดีงามและความสุข ความสำเร็จของเขา พร้อมทั้งจะส่งเสริมสนับสนุน

สถานการณ์ที่ ๔ ซึ่งสำคัญที่สุดที่จะรักษาสังคมไว้ได้ คือ เมื่อบุคคลอื่นนั้นละเมิดธรรม หรือสมควรรับผิดชอบต่อธรรม เราก็มิอุเบกขา คือ วางใจเป็นกลาง ไม่ขวนขวายช่วยเหลือที่จะทำให้เสียธรรม โดยวางเฉยต่อบุคคลนั้น ให้เขารับผิดชอบต่อธรรมและตามธรรม

ดำรงอยู่ในความสมเหตุสมผล เพราะฉะนั้น สังคมจึงต้องมีพรหมวิหารให้ครบและให้เหมาะสมพอดี ถ้าปฏิบัติให้ถูกต้องแล้ว สังคมจะมีคุณภาพ เริ่มตั้งแต่ในสังคมที่เล็กสุด คือ ครอบครัว^{๑๑๑}

จากการพัฒนาจิตสาธารณะตามหลักพรหมวิหาร ๔ แล้ว ท่านยังได้กล่าวถึงการพัฒนาคนให้มีจิตสาธารณะอีกว่า ต้องมีการพัฒนาการด้านบุคลิกภาพ ซึ่งเกิดจากการพัฒนาชีวิตในลักษณะองค์รวมประสานกัน ๔ ด้าน ดังนี้

(๑) พัฒนากาย คือ การพัฒนาร่างกายให้แข็งแรง มีสุขภาพดี และพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพอย่างถูกต้องตั้งมาในทางที่เป็นคุณประโยชน์ เช่น การมีปัจจัย ๔ พอที่จะดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างดีผาสุก และใช้ปัจจัย ๔ นั้นอย่างถูกต้องเพื่อคุณค่าแท้จริงรวมถึงสิ่งแวดล้อมทางวัตถุที่เสริมความเป็นอยู่อย่างควรใช้อย่างไรให้เกิดคุณประโยชน์ที่แท้จริงตลอดจนรู้จักถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติในลักษณะที่ถูกต้อง การปฏิบัติโดยทำให้ถูกต้องให้ดีขึ้นเหล่านี้จัดเป็นเรื่องการพัฒนากาย เรียกว่า กายภาวนา ถ้าเป็นคนก็เรียกว่า ภาวิตกาย แปลว่า เป็นคนที่พัฒนากายแล้ว

(๒) พัฒนาศีล คือ การพัฒนาการอยู่ร่วมในสังคมด้วยดี อย่างเกื้อกูลเป็นประโยชน์ และมีอาชีพที่ถูกต้องโดยประกอบสัมมาชีพ เรียกว่า ศีลภาวนา ถ้าเป็นคนได้พัฒนาศีล เรียกว่า ภาวิตศีล ซึ่งการพัฒนาศีลจะเป็นพื้นฐานไปสู่การพัฒนาจิตต่อไป

(๓) พัฒนาจิต คือ การพัฒนาคุณสมบัติของจิต ฝึกอบรมเสริมสร้างจิตใจให้พร้อมพร้อมสมบูรณ์ ๓ ด้าน คือ ด้านคุณธรรม (จิตสาธารณะ) เช่น ความมีเมตตา กรุณา ความรักเป็นมิตร ปรรณนาประโยชน์สุขแก่ผู้อื่น ด้านความสามารถของจิต (สมรรถภาพจิต) เช่น ความมีสติดี วิริยะ อุตทน เข้มแข็ง มั่นคง เพียรพยายาม และด้านสุขภาพที่ดีของจิต (สุขภาพจิต) เช่น จิตใจที่เป็นสุข สดชื่น สงบ ผ่องใส พร้อมทั้งจะยิ้มแย้มแจ่มใส การพัฒนาจิต เรียกว่า จิตภาวนา ถ้าเป็นบุคคลที่ฝึกอบรมพัฒนาจิตแล้ว ก็เรียกว่า ภาวิตจิต

(๔) พัฒนาปัญญา คือ การพัฒนาความรู้ความเข้าใจ เริ่มตั้งแต่ปัญญาเป็นความรู้ความเข้าใจในศิลปวิทยาการ ความรู้ทางวิชาการ ต่อจากนั้นก็ลึกซึ้งลงไปอีก คือ การรับรู้เรียนรู้ อย่างถูกต้องตามความเป็นจริง ไม่บิดเบือน หรือเอนเอียงด้วยอคติ และเหนือขึ้นไปก็คือ การวินิจฉัยซึ่งหมายถึงการคิดวินิจฉัยด้วยการใช้ปัญญาโดยบริสุทธิ์ใจ ไม่ถูกครอบงำบัญชาโดยกิเลสและตัณหา ซึ่งจะนำไปเกิดปัญญาในระดับสูงขึ้นไปอีก คือ ปัญญาที่รู้จักเข้าใจโลกและชีวิตตามเป็นจริงรู้ทางเสื่อมทางเจริญ เหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้อง รู้วิธีแก้ไขปัญหาละสร้างสรรค์

^{๑๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), นิติศาสตร์แนวพุทธ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๘๒-๘๔.

ความสำเร็จที่ทำให้พัฒนาตน พัฒนาชีวิตและสังคม ให้เจริญตงามยิ่งขึ้นไป และปัญญาในขั้นสุดท้าย คือ ปัญญาที่รู้เท่าทันธรรมชาติของสังขาร คือ โลกและชีวิต ถึงขั้นที่ทำให้จิตใจเป็นอิสระหลุดพ้นจากความทุกข์โดยสมบูรณ์ (วิมุตติ) การพัฒนาปัญญาเรียกว่า ปัญญาภาวนา ถ้าเป็นคนที่เรียกว่า ภาวิตปัญญา คือ คนที่ได้ฝึกอบรมพัฒนาปัญญาแล้ว^{๑๐๒}

ดังนั้น การพัฒนาคนใน ๔ ด้านนี้จึงมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน ซึ่งเป็นการพัฒนาคนให้เกิดความสมดุลครอบคลุมบริบูรณ์ทั้งทางร่างกาย และจิตใจ การพัฒนานี้เป็นการพัฒนาที่ประกอบไปด้วยปัญญาซึ่งจะมีศักยภาพสูงสุด ทั้งยังเป็นประโยชน์แก่ตนเองและผู้อื่นเป็นอย่างมาก การดำเนินชีวิตก็จะเป็นไปอย่างสันติสุข

๓.๓.๓ การพัฒนาจิตสาธารณะตามหลักไตรสิกขา

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายหลักไตรสิกขาไว้ในเรื่อง “พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม”^{๑๐๓} ว่า การศึกษา (สิกขา) แยกย่อยออกไปเป็น ๓ ด้าน โดยสอดคล้องกับองค์ประกอบแห่งการดำเนินชีวิตของมนุษย์ที่มี ๓ ด้าน คือ พฤติกรรม จิตใจ และปัญญา เรียกว่า ไตรสิกขา ซึ่งมีสาระสำคัญ ดังนี้

(๑) อธิศีลสิกขา คือ การฝึกฝนพัฒนาด้านพฤติกรรม หมายถึง การพัฒนาพฤติกรรมทางกาย และวาจา ให้มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมอย่างถูกต้อง มีผลดี สิ่งแวดล้อมที่เราเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ มี ๒ ประเภท คือ

- (๑) สิ่งแวดล้อมทางสังคม ได้แก่ เพื่อนมนุษย์ รวมทั้งสัตว์อื่น
- (๒) สิ่งแวดล้อมทางวัตถุ ได้แก่ ปัจจัย ๔ เครื่องใช้วัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ รวมทั้งเทคโนโลยี และสิ่งทั้งหลายที่มีในธรรมชาติ

ดังนั้นพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) จึงได้แบ่งศีลออกเป็นหมวดใหญ่ ๆ ๔ หมวด คือ

(๑) การรักษาวินัยแม่บทของชุมชน (ปาฏิโมกขสังวร) เมื่อคนอยู่ร่วมกัน หรือทำงานทำกิจการร่วมกัน เป็นชุมชน เป็นหน่วยงาน เป็นองค์กร ตลอดจนเป็นประเทศชาติ จะต้องมีการกำหนดกติกาตลอดจนกฎหมาย เพื่อจัดระเบียบระบบให้เกิดความเรียบร้อย ความ

^{๑๐๒} พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษา: เครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (ปัตตานี : มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, ๒๕๓๖), หน้า ๙๕-๑๐๕.

^{๑๐๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พระพุทธศาสนา พัฒนาคนและสังคม, (จัดพิมพ์ในระบบเครือข่ายโดยสำนักงานเลขาธิการรัฐมนตรีศึกษาแห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (SEAMEO Secretariat), [Online]: Available: <http://www.seameo.org/vl/payutto/index.htm> [๒๘ ต.ค. ๒๕๕๔].

ประสานสอดคล้อง ความเกื้อหนุนต่อกันความร่วมมือชอบและสามัคคี ที่จะเอื้อโอกาส หรือ เป็นหลักประกันให้ชีวิตความเป็นอยู่ และกิจการต่าง ๆ ดำเนินไปด้วยดี สมตามวัตถุประสงค์ แห่งชีวิตหรือกิจการของชุมชนนั้น เช่น โรงเรียนก็ต้องมีกฎกติกาที่เป็นวินัยแม่บทของตน เช่นเดียวกัน สำหรับสังคมคฤหัสถ์หรือสังคมแห่งมนุษยชาติทั้งหมด ก็คือ คีล ๕

(๒) การรู้จักใช้อินทรีย์ (อินทรีย์สังวร) เรารับรู้สิ่งแวดล้อมโดยผ่านทางอินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ถ้ารับรู้ใช้หูตาไม่เป็น เช่น ดูไม่เป็น ฟังไม่เป็น แทนที่จะได้ประโยชน์ก็จะ เกิดโทษ เช่น เกิดความลุ่มหลงมัวเมา ถูกหลอกหลวงและเสื่อมเสียสุขภาพ เป็นต้น ตลอดจน นำไปสู่การใช้มือและสมอง เพื่อการแย่งชิงหรือทำลาย จึงต้องพัฒนาพฤติกรรมในการใช้ อินทรีย์ ให้ดู ฟัง เป็นต้น อย่างมีสติ เมื่อดูเป็น ฟังเป็น เช่น ดูทีวีเป็น ฟังวิทยุเป็น รู้จักใช้ตาหู แสวงหาความรู้เป็นต้น ก็จะได้ปัญญา ได้คุณภาพชีวิต และนำไปสู่การใช้มือและสมองเพื่อ ช่วยเหลือเกื้อกูลกันและทำการสร้างสรรค์ ซึ่งหลักปฏิบัติที่สำคัญในการใช้อินทรีย์ คือ

(๑) รู้จักพิจารณาเลือกเฟ้นสิ่งที่จะดู จะฟัง เป็นต้น แยกแยะได้อย่างรู้เท่าทันว่า สิ่งใด รายการใดดีงามหรือไม่ เป็นคุณประโยชน์หรือเป็นโทษเป็นภัย แล้วหลีกเลี่ยงสิ่งชั่วร้าย เป็นโทษภัย และรับดูรับฟังสิ่งที่ดีงาม เป็นประโยชน์

(๒) ดู ฟัง เป็นต้น อย่างมีสติ ควบคุมตนเองได้ รู้จักประมาณ รู้พอดี ไม่ปล่อย ตัวให้ลุ่มหลงมัวเมา ตกเป็นทาสของสิ่งที่ดูที่ฟังเป็นต้นนั้น อันจะทำให้สิ้นเปลืองเงินทอง สูญเสีย เวลา สุขภาพ เสียการงาน เสียการเล่าเรียน เป็นต้น

(๓) ไม่เห็นแก่ความสนุกสนานบันเทิง ไม่ติดอยู่แต่ความชอบใจไม่ชอบใจ แต่ รู้จักดู รู้จักฟังให้ได้คุณค่าที่ดีงามเป็นประโยชน์สูงขึ้นไปกว่านั้น โดยเฉพาะที่สำคัญ คือ ต้องให้ ได้ปัญญา และคติที่จะนำมาใช้ประโยชน์ในการพัฒนาชีวิตและสังคม

(๓) การหาเลี้ยงชีพที่บริสุทธิ์ (อาชีวะปาริสุทธิ) การทำมาหาเลี้ยงชีพเป็นพฤติกรรม หลักในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ถ้ามีผู้หาเลี้ยงชีพโดยวิธีทุจริต เป็นมิถฉาชีพ นอกจากชีวิต ของคนนั้นเองจะชั่วร้ายเสื่อมเสียแล้ว ก็จะก่อความเดือดร้อนแก่สังคมอย่างมาก จึงต้องย้ำเน้น กันอย่างยิ่งในเรื่องการพัฒนาสัมมาชีพ และส่งเสริมให้ประชาชนฝึกฝนตนให้สามารถประกอบ สัมมาชีพ คือ หาเลี้ยงชีพโดยทางสุจริต ไม่ผิดกฎหมาย สัมมาชีพพึงมีลักษณะที่ สำคัญ ๆ ดังนี้

- เป็นอาชีพการงานที่ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ก่อเวรภัย หรือสร้างความเดือดร้อน เสียหายแก่สังคม

- เป็นอาชีพการงานที่ช่วยแก้ไขปัญหา หรือสร้างสรรค์ชีวิต และสังคมในทางใด ทางหนึ่ง

- เป็นอาชีพการงานที่ช่วยให้ผู้ทำได้พัฒนาชีวิตของตนเองให้สูงขึ้น ทั้งด้านพฤติกรรมด้านจิตใจ และด้านปัญญา
- เป็นอาชีพการงานที่ไม่ทำลายคุณค่าของชีวิต และไม่เสื่อมเสีย คุณภาพชีวิต แต่ทำให้ชีวิตของตนเองมีคุณค่าน่าภาคภูมิใจ
- เป็นอาชีพการงานที่ทำให้ได้ปัจจัยเลี้ยงชีวิตมาด้วยเรี่ยวแรงกำลังกาย กำลังสติปัญญา ความเพียรพยายาม ความสามารถและฝีมือของตน และทำให้ได้ฝึกฝนพัฒนาความเชี่ยวชาญชัดเจน หรือฝึกปรือฝีมือในทางสร้างสรรค์ยิ่งขึ้นไป

(๔) การเสพบริโภคปัจจัยโดยใช้ปัญญา (ปัจจัยปฏิบัติเสวนา) พฤติกรรมของมนุษย์ในที่สุดก็มาลงที่การกิน ใช้เสพบริโภค ถ้ามนุษย์ไม่พัฒนาพฤติกรรมในการเสพบริโภค ก็ก่อปัญหาอย่างมากทั้งแก่ชีวิต แก่สังคม และแก่โลก เพราะเขาจะกิน ใช้ บริโภคปัจจัย ๔ และสิ่งของเครื่องใช้ทั้งหลาย รวมทั้งเทคโนโลยีด้วยโมหะ ก่อให้เกิดความลุ่มหลง มัวเมา ฟุ้งเฟ้อ ฟุ่มเฟือย ความเสื่อมเสียคุณภาพชีวิต การใช้จ่ายสิ้นเปลือง การขัดแย้ง แย่งชิง เบียดเบียนกันในสังคม การทำลายทรัพยากรธรรมชาติ และการก่อมลภาวะ เป็นต้น จึงต้องพัฒนาพฤติกรรมในการกิน ใช้ เสพ บริโภค ให้เป็นพฤติกรรมที่เกิดจากปัญญาที่รู้เข้าใจ และปฏิบัติให้ถูกต้องตามวัตถุประสงค์ของปัจจัย ๔ ตลอดจนเทคโนโลยีนั้น ๆ เริ่มแต่รับประทานอาหารเช้าเพื่อบำรุงเลี้ยงร่างกายให้แข็งแรงมีสุขภาพดี ไม่ใช่กินเพียงเพื่อเอร็ดอร่อย อวดโก้ อวดฐานะ หรือตื่นตามค่านิยมฟู่ฟ่า ให้เป็นการกินด้วยปัญญาที่ทำให้รู้จักประมาณในการบริโภค หรือกินพอดี ที่เรียกว่า โภชนะเมตตัญญูตา ตลอดจนการใช้สอยสิ่งต่าง ๆ อย่างประหยัด ซึ่งทำให้ได้ประโยชน์มากที่สุดโดยสิ้นเปลืองน้อยที่สุด ปัจจัยปฏิบัติเสวนา หมายถึง การใช้ปัญญาทำความเข้าใจ แล้วบริโภคปัจจัยทั้งหลายให้ได้ผลตรงพอดี ตามคุณค่าแท้ที่เป็นจุดหมายของการบริโภคสิ่งนั้น ๆ ศีลหมวดนี้มีหลักในการปฏิบัติดังนี้

(๑) บริโภคด้วยความรู้ตระหนักรู้ว่าการมี-ใช้-บริโภคสิ่งเหล่านั้นมิใช่เป็นจุดหมายของชีวิตแต่มันเป็นปัจจัย เครื่องช่วยเกื้อหนุนให้เรา สามารถพัฒนาชีวิตและทำการสร้างสรรค์ประโยชน์สุขที่สูงยิ่งขึ้นไป

(๒) บริโภคด้วยความรู้เท่าทันต่อวัตถุประสงค์ที่แท้จริงของการบริโภค ใช้สอยสิ่งนั้น ๆ เช่น การสวมรองเท้ามีวัตถุประสงค์เพื่อช่วยปกป้องเท้า มิให้เป็นอันตรายจากสิ่งกระทบกระทั่งและเชื้อโรค เป็นต้น และเพื่อช่วยให้เดินวิ่งได้สะดวกรวดเร็ว ทนนาน เป็นต้น มิใช่สวมใส่เพื่ออวดโก้แสดงฐานะกันตามค่านิยมที่เลื่อนลอย

(๓) บริโภคโดยพิจารณาจัดสรรควบคุมให้ได้ปริมาณ ประเภทและคุณสมบัติของสิ่งที่บริโภคตรงพอดีกับวัตถุประสงค์ที่แท้จริง ของการบริโภคสิ่งนั้น เช่น บริโภคอาหารในปริมาณและประเภท ซึ่งพอดีกับความต้องการของร่างกายที่จะช่วยให้มีสุขภาพดี

(๔) สามารถละเว้นหรือเลิกเสพบริโภคสิ่งที่ไม่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนชีวิต เช่น สิ่งที่ทำลายสุขภาพ เป็นต้น โดยไม่เห็นแก่การเสพรส หรือ ความโก้หรูหร่า เป็นต้น

(๒) อธิจิตตสิกขา หมายถึง การฝึกฝนพัฒนาในด้านจิตใจ มีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะจิตใจเป็นฐานของพฤติกรรม เนื่องจากพฤติกรรมทุกอย่างเกิดขึ้นจากความตั้งใจ หรือเจตนาและเป็นไปตามเจตจำนงและแรงจูงใจที่อยู่เบื้องหลัง ถ้าจิตใจได้รับการพัฒนา ให้ดีงามแล้ว ก็จะควบคุมดูแลและนำพฤติกรรมไปในทางที่ดีงามด้วย แม้ความสุข ความทุกข์ในที่สุดก็อยู่ที่ใจ

ยิ่งไปกว่านั้น ปัญญาจะเจริญงอกงามได้ ต้องอาศัยจิตใจที่เข้มแข็งสู้ปัญหา เอาใจใส่ มีความเพียรพยายามที่จะคิดค้น ไม่ทอดทิ้ง ยิ่งเรื่องที่เกิดหรือพิจารณาที่ยาก หรือละเอียดลึกซึ้ง ก็ยิ่งต้องมีจิตใจที่สงบแน่วแน่ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่พลุ่งพล่าน กระวนกระวาย คือ ต้องมีสมาธิจึงจะคิดได้ชัดเจน เจาะลึกทะลุได้ และมองเห็นทั่วตลอด จิตที่ฝึกดีแล้ว จึงเป็นฐานที่จะให้ปัญญาทำงานและพัฒนาอย่างได้ผล

การพัฒนาจิตใจนี้มีสมาธิเป็นแกน หรือเป็นศูนย์กลาง จึงเรียกกง่าย ๆ ว่า สมาธิ และอาจแยกออกได้เป็นการพัฒนาคุณสมบัติของจิตใจในด้านต่าง ๆ คือ

(๑) พัฒนาคุณธรรม ซึ่งเป็นคุณภาพของจิตใจ กล่าวคือ คุณสมบัติที่เสริมสร้างจิตใจให้ดีงามให้เป็นจิตใจที่สูง ประณีต และประเสริฐ เช่น หลักกัทธิบาท ๔ จาคะ คือ ความมีน้ำใจเสียสละเอื้อเฟื้อแผ่ กตัญญูกตเวทิตา หิริ คือ ความละอายต่อบาป ละอายใจต่อการทำความชั่ว โอตตปปะ คือ ความกลัวบาป เกรงกลัวต่อความชั่วคร้ำมขยาตต่อทุจริต คารวะ คือ ความเคารพ ความใสใจรู้จักให้ความสำคัญแก่สิ่งนั้นนั้น อย่างถูกต้องเหมาะสม มัทวะ คือ ความอ่อนโยน สุภาพ นุ่มนวล ไม่กระด้าง

(๒) พัฒนาสมรรถภาพและประสิทธิภาพของจิตใจ โดยเสริมสร้างคุณสมบัติที่ทำให้จิตใจมีความเข้มแข็ง หนักแน่น มั่นคง แกล้วกล้าสามารถ ทำกิจหน้าที่ได้ผลดี เช่น ฉันทะ คือความไม่รุ่มร่ามสร้างสรรค์ วิริยะอุตสาหะ จิตตะ คือ ความมีใจจดจ่อ หรือสิ่งที่ทำ สัจจะ คือความตั้งใจจริง อธิษฐาน คือ ความตั้งใจเด็ดเดี่ยว ตบะ คือ พลังเผากิเลส สติ คือ ความระลึกนึกได้ สมาธิ คือ ภาวะจิตที่ตั้งมั่นแน่วแน่

(๓) พัฒนาความสุขและภาวะที่เกื้อหนุนสุขภาพของจิตใจ คุณสมบัติที่ควรเสริมสร้างขึ้นให้มีอยู่ประจำในจิตใจ เพื่อความมีสุขภาพจิตที่ดี พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้หลาย

อย่างโดยเฉพาะ เช่น ปราโมทย์ คือ ความร่าเริง สดชื่น ปิติ คือ ความอึดใจ ปัสสัทธิ คือ ความสงบเย็น สุข คือ ความคล่องใจ สันติ คือ ความสงบ เกษม คือ ความปลอดภัย สติภาพ คือ ความเย็นสบาย เสรีภาพ คือ ความมีใจเสรีเป็นอิสระ ปรีโยทาดตา คือ ความผ่องใส วมริยาทิกัตตา คือ ความมีใจไร้พรมแดน

การพัฒนาจิตใจ หรือเรื่องของสมาธิทั้งหมดนี้ แม้จะมีประโยชน์มากมาย นำไปใช้เพื่อวัตถุประสงค์ได้หลายอย่าง เช่น ในเรื่องพลังจิต และในด้านการหาความสุขทางจิตใจ แต่คุณค่าแท้จริงที่ท่านมุ่งหมายก็คือ เพื่อเป็นฐานหรือเป็นเครื่องเกื้อหนุนการพัฒนาปัญญา

(๓) อธิปัญญาสิกขา หมายถึง การพัฒนาปัญญา ซึ่งมีความสำคัญสูงสุด เพราะปัญญาเป็นตัวแทนและควบคุมพฤติกรรมทั้งหมด คนเราจะมีพฤติกรรมอะไร อย่างไร และแค่ไหน ก็อยู่ที่ว่าจะมีปัญญาชี้แนะหรือบอกทางให้เท่าใด และปัญญาเป็นตัวปลดปล่อยจิตใจให้ทางออกแก่จิตใจ เช่น เมื่อจิตใจยึดติดมีปัญหาคิดตันอยู่ พอเกิดปัญญารู้ว่าจะทำอย่างไร จิตใจก็โล่งเป็นอิสระได้ การพัฒนาปัญญาเป็นเรื่องกว้างขวาง แยกออกไปได้หลายด้าน และมีหลายชั้นหลายระดับ เช่น

(๑) ปัญญาที่ช่วยให้ดำเนินชีวิตอย่างมีประสิทธิภาพประสบความสำเร็จ ความรู้ความเข้าใจข้อมูลความรู้ รวมทั้งศิลปะวิทยาการต่าง ๆ เข้าถึงเนื้อหาความหมายได้ถูกต้องชัดเจน การรับรู้เรียนรู้หรืออย่างถูกต้องตามเป็นจริง ตรงตามสภาวะของสิ่งนั้น ๆ หรือตามที่มันเป็น ความรู้จักจับสาระของความรู้หรือเรื่องราวต่าง ๆ รู้จุด รู้ประเด็น สามารถยกขึ้นพูด ยกขึ้นชี้แจง หรือยกขึ้นวางเป็นหลักได้ ความรู้จักสื่อสารถ่ายทอดความรู้ความเข้าใจและความต้องการของตน ให้ผู้อื่นรู้ตาม เห็นตาม เป็นต้น การคิดการวินิจฉัยที่ถูกต้องชัดเจนและเที่ยงตรง ความรู้จักแยกแยะวิเคราะห์วิจัยสืบสาวเหตุปัจจัยของเรื่องราวต่าง ๆ ที่จะทำให้สามารถแก้ไขปัญหาและทำการสร้างสรรค์ต่าง ๆ ได้ ความรู้จักจัดทำดำเนินการหรือบริหารจัดการกิจการต่าง ๆ ให้สำเร็จผล ตามที่มุ่งหมาย ความรู้จักเชื่อมสัมพันธ์ประสบการณ์ ข้อมูลและองค์ความรู้ต่าง ๆ โยงเข้ามาประสานเป็นภาพองค์รวมที่ชัดเจน หรือโยงออกไปสู่ความหยั่งรู้ หยั่งเห็นใหม่ ๆ ได้

(๒) ปัญญาที่ช่วยให้ดำเนินเข้าสู่วิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงาม ความรู้เข้าใจในระบบความสัมพันธ์ของสิ่งทั้งหลาย ที่อิงอาศัย สืบเนื่องส่งผลต่อกันตามเหตุปัจจัย มองเห็นภาวะและกระบวนการ ที่ชีวิตสังคม และโลกคือหมู่สัตว์ มีความเป็นมาและจะเป็นไป ตามกระแสแห่งเจตจำนง และเหตุปัจจัยที่ตนประกอบ สร้างสม จัดสรร และมีปฏิสัมพันธ์กับปัจจัยอื่นทั้งหลาย เรียกว่า เป็นไปตามกรรม

(๓) ปัญญาที่ช่วยให้บรรลุจุดหมายสูงสุดของชีวิตที่ดีงาม ความรู้เข้าใจเข้าถึงเท่าทันความจริงของสังขาร คือ โลกและชีวิตที่เปลี่ยนแปลงเป็นไปตามกฎธรรมดาของธรรมชาติ

จนสามารถ วางใจถูกต้องต่อสิ่งทั้งหลาย ทำจิตใจให้หลุดพ้นเป็นอิสระได้โดยสมบูรณ์ และมีชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญาอย่างแท้จริง

ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา นี้ เป็นหลักใหญ่ของพระพุทธศาสนา เป็นระบบและเป็นกระบวนการทั้งหมดของการพัฒนาคน จากหลักไตรสิกขานี้พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักธรรม และข้อธรรมแยกย่อยออกไปมากมาย อย่างที่เรามักเห็นหรือได้ยินเป็นหมวด ๆ หรือเป็นชุด ๆ มี ๓ ข้อบ้าง ๔ ข้อ บ้าง ๕ ข้อบ้าง ฯลฯ หลักธรรมแต่ละหมวด แต่ละชุดเหล่านั้น ก็คือข้อปฏิบัติเพื่อการพัฒนาชีวิตพัฒนาสังคมในขั้นตอน หรือในส่วปลีกย่อยต่าง ๆ แต่ละหมวด แต่ละชุดมักจะมีสาระบางส่วนของไตรสิกขา ครบทั้ง ๓ อย่าง ประสานหรือบูรณาการกันอยู่ในลักษณะใด ลักษณะหนึ่งตามความเหมาะสมกับกรณีนั้น ๆ

๓.๓.๔ จุดมุ่งหมายการพัฒนาคนให้มีจิตสาธารณะ

การที่ชีวิตจะดีงามมีความสุข ประเทศชาติจะรุ่งเรืองมั่นคง และสังคมจะร่มเย็นเกษมศานต์ ปัจจัยสำคัญที่สุด คือ การพัฒนาคน ซึ่งจะทำให้คนเป็นคนดี มีความสุข และเป็นทรัพยากรมนุษย์ที่มีคุณภาพ การพัฒนาคนก็คือ การศึกษา

คนที่มีการศึกษา ตลอดจนจบการศึกษาแล้ว เรียกว่า “บัณฑิต” ในประเทศไทยโบราณเรียกคนที่บวชเรียนแล้วว่าเป็น “จิต” (ตามปกตินิยมเขียนเป็นคำชาวบ้านว่า “กิด”) ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นคำกร่อนของ “บัณฑิต” ปัจจุบันเรียกคนที่ศึกษาจบปริญญาตรีแล้วว่าเป็น “บัณฑิต” เมื่อว่าโดยเนื้อหาสาระ บัณฑิต ก็คือคนที่ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา เป็นอยู่ด้วยความไม่ประมาท พัฒนาชีวิตของตนจนถึงประโยชน์ที่เป็นจุดหมายของชีวิต^{๑๐๔} ขอให้พิจารณาพุทธพจน์ต่อไปนี้

“บุคคลผู้ไม่ประมาท เข้าถึงจุดหมายทั้งสอง คือ จุดหมายในเรื่องที่ตาเห็น และจุดหมายที่เลยตาเห็น ชื่อว่าเป็นบัณฑิต, บุคคลนั้นเรียกว่าเป็นบัณฑิต เพราะบรรลุประโยชน์ที่เป็นจุดหมาย”^{๑๐๕}

ดูกรภิกษุ ในสัตว์โลกนี้ บุคคลผู้เป็นบัณฑิตมีปัญญามาก ย่อมไม่คิดการเพื่อเบียดเบียนตน ย่อมไม่คิดการเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ย่อมไม่คิดการเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย,

^{๑๐๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://www.seameo.org/vl/payutto/buddha2.htm> [๗ ก.ย. ๒๕๕๔]

^{๑๐๕} ดูรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๘/๑๕๒.

ย่อมคิดการที่เป็นประโยชน์แก่กุลแก่ตน ย่อมคิดการที่เป็น
ประโยชน์แก่กุลแก่ผู้อื่น,

ย่อมคิดการที่เป็นประโยชน์แก่กุลแก่ทั้งสองฝ่าย ย่อมคิดการ
ที่เป็นประโยชน์แก่กุล แก่โลกทั้งหมดทีเดียว, ดูกรภิกษุ ด้วยเหตุผล
อย่างนี้แล บุคคลจึงถือว่าเป็นบัณฑิต มีปัญญามาก^{๑๐๖}

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ชื่อว่า
เป็นผู้ปฏิบัติทั้งเพื่อประโยชน์ตนและเพื่อประโยชน์ผู้อื่น กล่าวคือ ภิกษุ

(๑) ทั้งเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยพฤติกรรมดี (ศีล) ด้วยตนเอง และชักนำผู้อื่นในการทำ
พฤติกรรมดี (ศีล) ให้ถึงพร้อม

(๒) ทั้งเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยจิตที่ฝึกดี (สมาธิ) ด้วยตนเอง และชักนำผู้อื่นในการทำ
ภาวะจิตที่ฝึกดี (สมาธิ) ให้ถึงพร้อม

(๓) ทั้งเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาด้วยตนเอง และชักนำผู้อื่นในการทำปัญญาให้ถึง
พร้อม

(๔) ทั้งเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยความมีจิตใจเป็นอิสระ (วิมุตติ) ด้วยตนเอง และชักนำ
ผู้อื่นในการทำคามมีจิตใจเป็นอิสระ (วิมุตติ) ให้ถึงพร้อม

(๕) ทั้งเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยความหยิ่งรู้หยิ่งเห็นในวิมุตติด้วยตนเอง และชักนำผู้อื่น
ในการทำวิมุตติให้ถึงพร้อม, ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ประการนี้ ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติทั้งเพื่อ
ประโยชน์ตนและเพื่อประโยชน์ผู้อื่น^{๑๐๗}

ดูกรมหานาม เมื่อใดแลอุปาสกทั้งเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยความเชื่อถือหลักการที่ถูกต้อง
(สัทธา) ด้วยตนเอง และชักนำผู้อื่นให้ถึงพร้อมด้วยความเชื่อถือหลักการที่ถูกต้อง, ทั้งเป็นผู้ถึง
พร้อมด้วยพฤติกรรมดี (ศีล) ด้วยตนเอง และชักนำผู้อื่นให้ถึงพร้อมด้วยพฤติกรรมดี, ทั้งเป็นผู้
ถึงพร้อมด้วยความเผื่อแผ่ เสียสละ (จาคะ) ด้วยตนเอง และชักนำผู้อื่นให้ถึงพร้อมด้วยความเผื่อ
แผ่เสียสละ, ทั้งเป็นผู้ใฝ่ใจไปเยือนหาพระภิกษุด้วยตนเอง และชักนำผู้อื่นให้ไปเยือนหาพระภิกษุ,
ทั้งเป็นผู้ใฝ่ใจดับสังขารด้วยตนเอง และชักนำผู้อื่นให้ดับสังขาร, ทั้งเป็นนักทรงจำ
หลักธรรมที่สดับแล้วด้วยตนเองและชักนำผู้อื่นให้ทรงจำหลักธรรมไว้, ทั้งเป็นนักพิจารณา
ไตร่ตรองอรรถแห่งหลักธรรมที่ได้สดับแล้วด้วย ตนเอง และชักนำผู้อื่นในการพิจารณาไตร่ตรอง
อรรถแห่งหลักธรรมที่ได้สดับแล้ว, ทั้งเป็นผู้รกรู้ธรรมแล้วปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักด้วย

^{๑๐๖} ดูรายละเอียดใน อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๙๙/๑๔๙.

^{๑๐๗} ดูรายละเอียดใน อง.ปณจก. (ไทย) ๒๒/๒๐/๒๓.

ตนเอง และชักนำผู้อื่นให้ปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักด้วย, คูกรมทานาม ด้วยเหตุผลดังกล่าวมานี้ อุบาสกถือว่าเป็นผู้ปฏิบัติทั้งเพื่อประโยชน์ตนและเพื่อประโยชน์ผู้อื่น^{๑๐๘}

๓.๓.๕ ประโยชน์ของสมาธิสามารถช่วยพัฒนาจิต

พระพรหมคุณาภรณ์ ได้กล่าวถึงความมุ่งหมายของสมาธิว่า เพื่อเตรียมจิตให้พร้อมที่จะใช้ปัญญาอย่างได้ผลดีแล้ว ยังได้สรุปประโยชน์ของสมาธิไว้ ดังนี้

(๑) ประโยชน์ที่เป็นจุดหมายหรืออุดมคติทางศาสนา

ประโยชน์ที่เป็นความมุ่งหมายแท้จริงของสมาธิตามหลักพระพุทธศาสนา คือ เป็นส่วนสำคัญอย่างหนึ่งแห่งการปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุด อันได้แก่ความหลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ทั้งปวง คือ

(๑) ประโยชน์ที่ตรงแท้ของข้อนี้ คือ การเตรียมจิตให้พร้อมที่จะใช้ปัญญาพิจารณาให้รู้แจ้งสภาวะธรรมตามความเป็นจริง เรียกตามศัพท์ว่า เป็นบาทแห่งวิปัสสนา หรือทำให้เกิดยถาภูตญาณทัศนะ ดังได้กล่าวแล้ว ซึ่งจะนำไปสู่วิชชาและวิมุตติในที่สุด

(๒) ประโยชน์ที่รองลงมาในแนวเดียวกันนี้ แม้จะไม่ถือว่าเป็นจุดหมายที่แท้จริง คือ การบรรลุภาวะที่จิตหลุดพ้นจากกิเลสชั่วคราว ที่เรียกว่า เจโตวิมุตติประเภทยังไม่เด็ดขาด กล่าวคือ หลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจพลังจิต โดยเฉพาะด้วยกำลังของฌาน กิเลสถูกกำลังสมาธิ กด ช่ม หรือทับไว้ ตลอดเวลาที่อยู่ในสมาธินั้น เรียกเป็นศัพท์ว่า วิกขัมภณวิมุตติ

(๒) ประโยชน์ในด้านสุขภาพจิตและการพัฒนาบุคลิกภาพ

ทำให้เป็นผู้มีจิตใจและมีบุคลิกลักษณะเข้มแข็ง หนักแน่น มั่นคง สงบ เยือกเย็น สุขภาพ นิ่มนวล สดชื่น ผ่องใส กระฉับกระเฉง กระปรี้กระเปร่า เบิกบาน งามสง่า มีเมตตากรุณา มองดูรู้จักตนเองและผู้อื่นตามความเป็นจริง (ตรงข้ามกับลักษณะของคนมีนิรวรณ เช่น อ่อนไหว ดิตใจหลงใหลง่าย หรือหยาบกระด้าง ฉุนเฉียว เกรี้ยวกราด หงุดหงิด วุ่นวาย จุ้นจ้าน สอดแสบ ลูกลี้ลูกกลน หรือหงอยเหงา เศร้าซึม หรือขี้หวาด ขี้ระแวง ลังเล) เตรียมจิตให้อยู่ในสภาพพร้อมและง่ายแก่การปลุกฝังคุณธรรมต่าง ๆ และเสริมสร้างนิสัยที่ดี รู้จักทำให้สงบและสะกดยั้งผ่อนเบาความทุกข์ที่เกิดขึ้นในใจได้ เรียกอย่างสมัยใหม่ว่ามีความมั่นคงอารมณ์ และมีภูมิคุ้มกันโรคทางจิต ประโยชน์ข้อนี้จะเพิ่มพูนยิ่งขึ้นในเมื่อใช้จิตที่มีสมาธินั้นเป็นฐานปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน คือ ดำเนินชีวิตอย่างมีสติตามดูรู้ทันพฤติกรรมทางกาย วาจา ความรู้สึกนึกคิด และภาวะจิตของตนที่เป็นไปต่าง ๆ มองอย่างเอามาเป็นความรู้สำหรับใช้ประโยชน์อย่างเดียว

^{๑๐๘}ดูรายละเอียดใน อภ. สดตคก. (ไทย) ๒๓/๒๕/๒๖๙-๒๗๐.

ไม่ยอมเปิดช่องให้ประสบการณ์และความเป็นไปเหล่านั้น ก่อพิษเป็นอันตรายแก่ชีวิตจิตใจของตนได้เลย ประโยชน์ข้อนี้ย่อมเป็นไปในชีวิตประจำวันด้วย

(๓) ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน

(๑) ใช้ช่วยทำให้จิตใจผ่อนคลาย หายเครียด เกิดความสงบ หายกระวนกระวาย ยิ่งหลุดจากความกลัดกลุ้มวิตกกังวล เป็นเครื่องพักผ่อนกาย ให้ใจสบายและมีความสุข เช่น บางท่านทำอาณานาปานสติ (กำหนดลมหายใจเข้าออก) ในเวลาที่เป็นต้องรอคอยและไม่มีอะไรที่จะทำ เหมือนดั่งเวลานั่งติดในรถประจำทาง หรือปฏิบัติสลับแทรกในเวลาทำงานใช้สมองหนัก เป็นต้น หรืออย่างสมบูรณ์แบบได้แก่ฌานสมาบัติที่พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลาย ใช้เป็นที่พักผ่อนกายใจเป็นอยู่อย่างสุขสบายในโอกาสว่างจากการบำเพ็ญกิจ ซึ่งมีคำเรียกเฉพาะว่า เป็นทิฐฐุธรรมสุขวิหาร

(๒) เป็นเครื่องเสริมประสิทธิภาพในการทำงาน การเล่าเรียน และการทำกิจทุกอย่าง เพราะจิตที่เป็นสมาธิ แน่วแน่อยู่กับสิ่งที่กำลังจะทำ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวก ไม่เลื่อนลอย เสีย ย่อมช่วยให้เรียน ให้คิด ให้ทำงานได้ผลดี การงานก็เป็นไปโดยรอบคอบ ไม่ผิดพลาด และป้องกันอุบัติเหตุได้ดี เพราะเมื่อมีสมาธิก็ย่อมมีสติกำกับอยู่ด้วย ดังที่ท่านเรียกว่า จิตเป็นกัมมณีเยหรือกรรมณีเย แปลว่า ควรแก่การงาน หรือเหมาะแก่การใช้งาน

(๓) ช่วยเสริมสุขภาพกายและใช้แก้ไขโรคได้ ร่างกายกับจิตใจอาศัยกันและมีอิทธิพลต่อกัน ปุถุชนทั่วไปเมื่อกายไม่สบายจิตใจก็พลอยอ่อนแอเศร้าหมองซุ่มมัว ครั้นเสียใจไม่มีกำลังใจก็ยิ่งซ้ำให้โรคทางกายนั้นทรุดหนักลงไปอีก แม้ในเวลาสร้างกายเป็นปกติ พอประสบเรื่องราวให้เศร้าเสียใจรุนแรง ก็ล้มป่วยเจ็บไข้ไปได้ ส่วนผู้มีจิตใจเข้มแข็งสมบูรณ์ (โดยเฉพาะท่านที่มีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระแล้ว) เมื่อเจ็บป่วยกายก็ไม่สบายอยู่แค่กายเท่านั้น จิตใจไม่พลอยป่วยไปด้วย ยิ่งกว่านั้นกลับใช้ใจที่สบายมีกำลังจิตเข้มแข็งนั้น หันกลับมาส่งอิทธิพลบรรเทาหรือผ่อนเบาโรคทางกายได้อีกด้วย อาจทำให้โรคหายง่ายและไวขึ้น หรือแม้แต่ใช้กำลังสมาธิระงับทุกข์เวทนาทางกายไว้ก็ได้^{๑๐๕}

ดังนั้น การพัฒนาจิตด้วยสมาธินั้น ประโยชน์ขั้นสูงเพื่อให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะและทุกข์ทั้งปวง ชั้นรองลงมาเพื่อให้จิตใจมีความหนักแน่น มั่นคง สดชื่น และผ่องใส ควรแก่การปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรม ควรแก่การทำการกิจการงานต่าง ๆ ให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี เพราะมีสมาธิย่อมมีสติ จิตที่มีสติย่อมทำงานรอบคอบ ไม่ผิดพลาด และได้ผลดี

^{๑๐๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๘๓๓-๘๓๕.

๓.๔ แนวคิดจิตสาธารณะในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ

๓.๔.๑ จิตสาธารณะในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ (เงื่อม อินทปญโญ)

พุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวถึงการบำเพ็ญประโยชน์ (จิตสาธารณะ) ในทางพระพุทธศาสนา โดยยอมรับว่า พุทธศาสนาคือศาสนาไม่เห็นแก่ตัว มุ่งทำลายความเห็นแก่ตัว ซึ่งเป็นศัตรูของสันติภาพ โดยที่สุดแล้วพุทธศาสนานั้นสอนเรื่องความไม่มีตัวตน^{๑๑๐} และศีลธรรมนั้นไม่ใช่สิ่งอื่นใด นอกจากความรักผู้อื่นอันเป็นเนื้อหาของพุทธศาสนา^{๑๑๑} และสิ่งที่ถูกต้อง (จิตสาธารณะ) นั้นก็คือทุกฝ่ายจะต้องได้รับประโยชน์ แต่จะได้รับประโยชน์ฝ่ายเดียวนั้นไม่ถูกต้อง (จิตสาธารณะ) นั้นก็คือทุกฝ่ายจะต้องได้รับประโยชน์ แต่จะได้รับประโยชน์ฝ่ายเดียวนั้นไม่ถูกต้อง ต้องได้รับประโยชน์ทุกฝ่าย การกระทำนั้นจึงจะถูกต้อง^{๑๑๒}

จิตสาธารณะตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ ท่านได้แบ่งเป็น ๓ ประเภท ตามหลักพระพุทธศาสนา คือ

- (๑) ประโยชน์ตน (อัตตัตถะ)
- (๒) ประโยชน์ผู้อื่น (ปรัตถะ)
- (๓) ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย (อุภยัตถะ)

โดยท่านได้อธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้เอาไว้ว่า

(๑) ประโยชน์ตน หมายถึง การประพฤติปฏิบัติทางจิตของตนให้สูง ๆ ยิ่งขึ้นไปตามลำดับ จนกระทั่งถอนกิเลสทั้งหลายออกจากสันดานได้ ก็เป็นผู้ปราศจากกิเลส^{๑๑๓}

(๒) ประโยชน์ผู้อื่น หมายถึง กิจการงานหรือสิ่งที่คนอื่นได้รับ

(๓) ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย หมายถึง ประโยชน์สังคม หรือประโยชน์ของบุคคลที่ ๒ จากตัวเราขึ้นไป^{๑๑๔} โดยเรียกว่าสังคม

^{๑๑๐} พุทธทาสภิกขุ, ลักษณะ ๘๐ ประการของพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : อตัมมยตา, ม.ป.ป.) หน้า ๔๘.

^{๑๑๑} พุทธทาสภิกขุ, ฟาสางทางประชาธิปไตย, (กรุงเทพมหานคร : อตัมมยตา, ม.ป.ป.), หน้า ๑๓.

^{๑๑๒} พุทธทาสภิกขุ, ชีวิตนี้มีมาสำหรับทำประโยชน์ (ลองแหวกมานอวิชาสักกนิตเถอะ), (กรุงเทพมหานคร : การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๘), หน้า ๖๓-๖๔.

^{๑๑๓} พุทธทาสภิกขุ, ชุมหมุ่ข้อมคิดอิสระ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๒๐), หน้า ๖๘.

^{๑๑๔} พุทธทาสภิกขุ, เป้าหมายของชีวิตและสังคม, (กรุงเทพมหานคร : สมชายการพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๒๐.

ในประโยชน์ประเภทต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้วพุทธทาสภิกขุ จะสอนเน้นในเรื่องประโยชน์ตนมากที่สุด เพราะท่านเห็นว่า สันติสุขของปัจเจกชนนั้นใช้เป็นสันติภาพของสังคมได้^{๑๑๕} ดังวาทะของท่านตอนหนึ่งว่า “เมื่อทุกคนดีแล้วสังคมมันจะเลวได้อย่างไร”^{๑๑๖} ท่านจึงมักเสนอทัศนะที่เน้นหนักในการสอนถึงการทำประโยชน์ตน หรือฝึกตนเองเป็นสำคัญ

จิตสาธารณะที่ท่านพุทธทาสภิกขุให้ทัศนะไว้จึงออกมาในรูปของประโยชน์ คือ ความมีเมตตากรุณา ความสุข บุญ ความดี ความเกื้อกูล ความว่าง ความไม่มีตัวตน เพราะการมีตัวตนย่อมไม่ใช่ประโยชน์ อะไรก็ตามที่จะนำมาซึ่งความเป็นคนดีเป็นบุญเป็นกุศลถูกต้องตามทำนองคลองธรรม ส่งเสริมให้มีชีวิตที่ดีขึ้นท่านเรียกสิ่งนั้นว่าเป็นการบำเพ็ญประโยชน์ (จิตสาธารณะ) ๓ อย่าง คือ ประโยชน์ตน ประโยชน์ต่อผู้อื่น และประโยชน์ทั้งสองฝ่าย

๓.๔.๒ การพัฒนาคนให้มีจิตสาธารณะ

การพัฒนาคนในทัศนะของท่านพุทธทาส คือ การสอนคนให้ทำหน้าที่ โดยท่านได้ให้ความหมายของคำว่า หน้าที่ คือ ธรรมะ หรือสิ่งที่ต้องปฏิบัติ กฎมันบังคับให้ต้องปฏิบัติ^{๑๑๗} คือ สิ่งที่มีมนุษย์ทุกคนจะต้องปฏิบัติเพื่อให้ถูกต้อง หน้าที่คือความจำเป็นที่จะต้องปฏิบัติซึ่งจะละเลยไม่ได้ หน้าที่ดังกล่าวอาจจะเรียกว่า หน้าที่ตามธรรมชาติก็ได้ ในแง่นี้ท่านพุทธทาสเห็นว่า เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับมนุษย์ หรือสิ่งมีชีวิตจะต้องทำหน้าที่ตามกฎของธรรมชาติ คำว่า ธรรมชาติ เป็นต้นกำเนิดของคำว่า ธรรมะ ถ้าจะรู้ และเข้าใจสิ่งต่าง ๆ ที่เรียกว่าธรรม ให้ดีก็ต้องสนใจ ธรรมชาติ ตัวแท้จริงของธรรมชาติก็คือ ธรรมะ^{๑๑๘} ในการที่จะเข้าใจเรื่องหน้าที่ในทัศนะของท่านพุทธทาสนั้น จะต้องเข้าใจความหมายของคำว่า ธรรมะ ซึ่งท่านได้ให้ความหมายของคำว่า ธรรมะไว้ ดังนี้

(๑) ธรรมะ คือ ธรรมชาติ คือ ธรรมกับธรรมชาตินี้เป็นคำ ๆ เดียวกัน หรือ ธรรมชาติทุกอย่างเป็นธรรมะ ธรรมะจึงหมายถึงสิ่งทุกอย่างไม่ยกเว้นอะไร ทั้งสิ่งที่เป็นรูปธรรมทั้งหมด และสิ่งที่เป็นนามธรรม ดังนั้น ธรรมะจึงหมายถึงธรรมชาติทุกสิ่ง

^{๑๑๕} พุทธทาสภิกขุ, เป้าหมายของชีวิตและสังคม, หน้า ๒๐.

^{๑๑๖} พุทธทาส, คู่มือดับทุกข์ (ฉบับสมบูรณ), หน้า ๗.

^{๑๑๗} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมคือเรื่องของธรรมชาติ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๖), หน้า ๕๗.

^{๑๑๘} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมะ ทำไม, (กรุงเทพมหานคร: หจก. เพชรประกาย, ๒๕๔๙), หน้า ๑๔-๑๕.

(๒) ธรรมะ คือ กฎของธรรมชาติทุกสิ่ง คือ ในตัวธรรมชาติทุกสิ่งนั้นจะมีกฎเกณฑ์อย่างหนึ่ง ถ้ามนุษย์รู้จักสังเกตให้ละเอียดลึกซึ้ง ก็จะพบความจริงที่ปรากฏ ซึ่งเรียกว่ารู้จักความจริง หรือจะมองเห็นกฎธรรมชาติของสิ่งนั้น ๆ ที่เรียกว่า ความจริง หรือสัจจะเกี่ยวกับธรรมชาติทั้งหมด ซึ่งเรียกว่า ธรรมะ สำหรับท่านพุทธทาสเห็นว่า กฎ คือสิ่งที่ธรรมชาติกำหนดให้อย่างตายตัว อย่างเด็ดขาด

(๓) ธรรมะ คือ หน้าที่ที่จะต้องประพฤติกระทำ หมายถึง หน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติ ตามกฎธรรมชาตินั้น ๆ และในการปฏิบัติหน้าที่นั้นก็ต้องทำหรือพัฒนาให้ถูกต้องตามกฎของธรรมชาติ ทั้งในแง่รูปธรรมและนามธรรมหรือทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ ซึ่งเริ่มตั้งแต่การทำหน้าที่ของตนเองให้ดำรงชีวิตอยู่ได้ และหน้าที่ที่จะต้องพัฒนาชีวิต จิตใจให้เจริญยิ่งขึ้น ทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น

(๔) ธรรมะ คือ ผลที่เกิดจากการทำหน้าที่ กล่าวคือ ผลที่เกิดจากการกระทำหน้าที่นั้น อาจจะเป็นผลในทางดี หรือผลในทางร้ายก็ได้ ถ้าทำหน้าที่ถูกต้องตามกฎ หรือเรียกว่าทำหน้าที่ถูกต้อง ผลที่เกิดจากการทำหน้าที่นั้นก็จะดีหรือถูกต้อง แต่ถ้าทำหน้าที่ที่ไม่ถูกต้องแล้วก็จะเกิดผลร้าย อย่างไรก็ตาม ธรรมะในความหมายที่สำคัญที่สุดในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ คือ หน้าที่ เพราะว่าหน้าที่นั้นเป็นสิ่งที่จะทำให้มนุษย์ดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างสงบสุข^{๑๑๙}

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ท่านพุทธทาสได้ให้ความหมายของธรรมะไว้ ๔ ความหมาย และความหมายที่ ๓ ซึ่งถือว่าเป็นเครื่องพัฒนามนุษย์ที่สำคัญที่สุดสำหรับมนุษย์ ดังที่ท่านกล่าวว่า ธรรมะ คือ หน้าที่ของมนุษย์ตามกฎของธรรมชาตินั้นเอง ที่จะเป็นเครื่องพัฒนามนุษย์^{๑๒๐} และพุทธทาสได้แบ่งประเภทของหน้าที่ ดังนี้

(๑) หน้าที่ทางกายกับหน้าที่ทางใจ

ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุเห็นว่า โดยธรรมชาติของมนุษย์นั้นมีส่วนของร่างกายกับจิตใจที่อาศัยกันอยู่ กล่าวคือ กายกับจิตจะต้องอิงอาศัยกันชีวิตจึงจะดำรงอยู่ได้จะขาดเสียอย่างใดอย่างหนึ่งนั้นมิได้ ดังนั้นในเรื่องของหน้าที่ของมนุษย์พุทธทาสภิกขุเห็นว่าจะต้องพูดถึงหน้าที่ทางกายกับหน้าที่ทางใจ หน้าที่ทั้งสองประเภทนี้อาจกล่าวได้ว่าหน้าที่ทางกายนั้นจัดอยู่ในฝ่ายรูปธรรมส่วนหน้าที่ทางจิตนั้นเป็นฝ่ายนามธรรม ในการจำแนกประเภทของหน้าที่ตาม

^{๑๑๙} พุทธทาสภิกขุ, **หน้าที่มนุษย์**, อ่างใน พระศุภกถุต เทศกัจจร, การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องหน้าที่ของคัมภีร์กับพุทธทาสภิกขุ, วิชยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๕๑), หน้า ๓๙-๔๐.

^{๑๒๐} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมะ ทำไม**, หน้า ๑๑๘.

ทัศนะของท่านพุทธทาสแสดงให้เห็นหน้าที่ของมนุษย์ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น และได้แสดงให้เห็นถึงเป้าหมายของการทำหน้าที่ทั้งสองอย่างนี้ กล่าวคือ หน้าที่ทางกายก็เพื่อให้ชีวิตดำรงอยู่ได้อย่างมีความสุขและหน้าที่ทางด้านจิตใจก็เพื่อที่จะได้รับสิ่งที่ดีที่สุดในที่ที่มนุษย์ควรจะได้รับ แต่ก็อาจจะสงสัยได้ว่ามนุษย์ควรกระทำอย่างไร

พุทธทาสเห็นว่า หน้าที่ทางกายนั้นจะเกี่ยวเนื่องอยู่กับวัตถุ คือ มนุษย์จะแสวงหาวัตถุ เพื่อที่จะมาบำรุงร่างกายหรือเพื่อให้เกิดความสุขทางร่างกาย ซึ่งหน้าที่ทางกายตามทัศนะของท่านพุทธทาสนั้นเริ่มตั้งแต่มนุษย์เกิดมา หรือเริ่มตั้งแต่มนุษย์มีชีวิตจนกระทั่งตาย ดังนั้นหน้าที่ทางกายจึงมีมากมาย เมื่อมนุษย์มีวิวัฒนาการขึ้นเรื่อย ๆ ก็จะมีแสวงหาวัตถุมากขึ้น หน้าที่ที่จะทำให้เกิดความสุขทางร่างกายก็มากขึ้น ซึ่งพุทธทาสเห็นว่าเมื่อมันเกินขอบเขตที่มนุษย์ควรกระทำ เพราะมนุษย์แสวงหาความสุขทางด้านร่างกายจนเกินขอบเขต แต่อย่างไรก็ตาม ในทัศนะของท่านพุทธทาส มนุษย์จะต้องกระทำหน้าที่เพื่อให้เกิดความสุขทางด้านร่างกายอย่างพอดี

ในส่วนหน้าที่ทางใจคงจะเห็นแล้วว่า การทำหน้าที่ทางกายก็เพื่อให้ชีวิตดำรงอยู่ได้ และเพื่อความสุข แต่ไม่ใช่ความสุขที่สูงสุด การทำหน้าที่ทางใจนั้นสามารถที่จะทำให้มนุษย์ประสบความสุข กล่าวคือ ทำให้ใจมีความสุขสงบสุข แม้ไม่ใช่ความสุขที่เกิดจากการบรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนาก็ตาม แต่ก็มีความสุขที่สูงกว่าการบริโภควัตถุสิ่งของ ซึ่งพุทธทาสได้กล่าวว่า

“ถ้าไม่พูดกันถึงเรื่องบรรลุ มรรค ผล นิพพาน ก็ยังมีความสุขทางใจในระดับสามัญธรรมดา ที่สูงไปกว่าความสุขทางกาย จะเห็นได้ในข้อที่ว่าคนบ้าวัตถุ บ้าความสนุกสนานทางกายนั้น เดี่ยวเขาก็นั่งลงพักผ่อน จะบริโภคคามารมณฺ์ หรืออะไรตลอด ๒๔ ชั่วโมงนั้นเป็นไปไม่ได้ต้องพักผ่อน ความพักผ่อนนั้นกลายเป็นความสุขขึ้นมาอีก นี่เป็นตัวอย่างความสุขทางจิตใจซึ่งมีรากฐาน หรือมีใจความสำคัญอยู่ที่ว่า ไม่มีอะไรมารบกวนใจ”^{๑๒๐}

จะเห็นได้ว่า การปฏิบัติหน้าที่ทางใจนั้นก็เพื่อให้ได้รับความสุขทางจิตใจอย่างสูงสุด คือ การไม่มีกิเลสมารบกวนจิตใจ ซึ่งแตกต่างจากความสุขทางกายที่เกี่ยวเนื่องอยู่กับวัตถุ ดังนั้นหน้าที่ทางกายที่เกี่ยวเนื่องกับวัตถุของมนุษย์ไม่ใช่ความสนุกสนานจึงจะต้องรู้จักความพอดี คือ บริหารร่างกายให้เกิดความเป็นปกติ ถึงแม้ว่าจะยังเป็นความสุขในระดับสามัญธรรมดา

(๒) หน้าที่ต่อตนเองกับหน้าที่ต่อผู้อื่น

ในทัศนะของท่านพุทธทาสนั้น หน้าที่ของมนุษย์นอกจากหน้าที่ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว อาจจะกล่าวได้ว่ารวมอยู่ในหน้าที่ต่อตัวเราเอง หรือเป็นหน้าที่ของมนุษย์แต่ละบุคคลซึ่ง

^{๑๒๐} พุทธทาสภิกขุ, หน้าที่มนุษย์, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ม.ป.ป.), หน้า ๓๘.

จะต้องรู้จักกระทำหน้าที่ของตนเองให้พอดี เพราะการกระทำบางอย่างถ้าเราไปยึดถือว่าเป็นสิ่งที่จะต้องปฏิบัติ ก็อาจจะก่อให้เกิดโทษมากกว่าที่จะก่อให้เกิดประโยชน์ต่อตัวเราเอง ซึ่งหน้าที่ต่อตัวเองในทัศนะของพุทธทาสภิกขุได้จำแนกออก ดังนี้

- (๑) หน้าที่ต่อตัวเองที่ทำให้เกิดความสุขทางกาย
- (๒) หน้าที่ต่อตัวเองที่ทำให้เกิดความสุขทางใจ
- (๓) หน้าที่ต่อตัวเองที่ทำให้เกิดความรู้สึกที่เป็นสุขเสียบางครั้งบางคราว

หน้าที่ที่ทำให้เกิดความสุขทางกาย ตามทัศนะของพุทธทาส คือ หน้าที่ทางวัตถุ มนุษย์นั้นมีความจำเป็นจะต้องบริโภคปัจจัยสี่หรือข้าวของเครื่องใช้ต่าง ๆ ที่จำเป็นในการดำเนินชีวิต อาจกล่าวได้ว่าวัตถุที่เราเสพทางกายไม่ว่าจะเป็นอาหาร ที่อยู่อาศัย แม้กระทั่ง การทำหน้าที่ทางกายคือการบริโภควัตถุนั้นเอง เมื่อพิจารณาการกระทำของมนุษย์แต่ละบุคคล ในปัจจุบันจะเห็นได้ว่ามีมากมาย จะเห็นได้ว่าในสังคมปัจจุบันนั้นมนุษย์กระทำหน้าที่ที่ไม่จำเป็นมากมาย เช่น สูบบุหรี่ กินเหล้า เล่นการพนัน เป็นต้น สิ่งเหล่านี้เราไม่จำเป็นจะต้องกระทำ หรือมันไม่ใช่หน้าที่ต่อตัวเองที่จะต้องทำให้เกิดความสุขกาย

ส่วนหน้าที่ต่อตัวเองที่ทำให้เกิดความสุขทางกายข้อที่สอง คือ จะต้องทำให้เกิดความสุข ทางจิตใจ หน้าที่ทางจิตนั้นจะแตกต่างจากหน้าที่ทางกาย เพราะจิตเป็นเรื่องของนามธรรม พุทธทาสเห็นว่าการทำหน้าที่ทางกายนั้น บุคคลจะรู้สึกได้ด้วยจิตใจ แสดงให้เห็นว่าการกระทำทางกายสัมพันธ์กับจิตใจ การทำหน้าที่ทางกายนั้นเพื่อให้ร่างกายเป็นปกติ

สำหรับหน้าที่ต่อตัวเองที่จะทำให้อยู่เหมือนเป็นสุขบางขณะ ในทัศนะของพุทธทาส นั้น อาจกล่าวได้ว่า เป็นการทำให้จิตใจอยู่เหนือความต้องการ หรือความปรารถนาทั้งทางกายและทางจิตใจ ทางกายมิให้ลุ่มหลงในความสุขที่เกิดจากการบริโภควัตถุ ส่วนทางจิตใจนั้นก็ไม่มีสิ่งที่เรียกว่ากิเลส พุทธทาสเปรียบเทียบให้เห็นถึงความสุขที่เกิดจากการทำหน้าที่ทางจิตใจว่า เป็นความสุขที่เหมือนกับอยู่คนละโลก กล่าวคือ เป็นความสุขที่อยู่เหนือความสุขธรรมดาสามัญที่เราเข้าใจ คือ ความสุขทางกายที่เกิดจากการบริโภควัตถุและความสุขทางจิตใจที่เกิดจากการบริโภควัตถุ

ในส่วนหน้าที่ต่อผู้อื่น พุทธทาสถือว่าการทำหน้าที่ต่อผู้อื่นนั้นมิได้หมายถึงเฉพาะ การกระทำต่อมนุษย์ด้วยกันเท่านั้น แต่หมายถึงการกระทำหน้าที่ต่อสิ่งมีชีวิตทั้งหลายที่อยู่ในโลก ความหมายของหน้าที่ต่อผู้อื่นจึงเป็นความหมายที่กว้างกว่าความหมายสามัญที่เราเข้าใจ ท่านพุทธทาสเห็นว่า เมื่อพูดถึงหน้าที่ต่อผู้อื่นหรือการทำหน้าที่ต่อผู้อื่นนั้น จะต้องพิจารณา

ภายนอกเข้ามาหาตัวเราเอง ซึ่งพุทธทาสเรียกว่า หน้าต่อสากลโลกหรือหน้าที่ต่อโลก^{๑๒๒} สำหรับพุทธทาสเห็นว่า หน้าต่อผู้อื่นหรือหน้าที่ต่อโลกนั้นเป็นสิ่งสำคัญอย่างมาก และถือเป็นพื้นฐานสำคัญสำหรับมนุษย์ เพราะว่าการกระทำหน้าที่ต่อผู้อื่นเราจะต้องทำความเข้าใจให้ถูกต้องในความหมายที่กว้าง ตามทัศนะของพุทธทาส ไม่ได้ยกเว้นสิ่งที่มีชีวิตทั้งหมด การที่จะทำหน้าที่ต่อผู้อื่นนั้นจะต้องมีความรู้สึกหรือมีความเข้าใจที่รู้ข้อเท็จจริงนี้ การกระทำหน้าที่ต่อผู้อื่นจะต้องเป็นผู้ที่มีจิตใจที่กว้างมิได้เจาะจงเพื่อนมนุษย์ด้วยกันเท่านั้น มิใช่เห็นว่าโลกนี้มีแค่มนุษย์เท่านั้น แต่ยังมีสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย และเห็นว่าสิ่งมีชีวิตเหล่านั้น เป็นเพื่อนทุกข์ เพื่อนเกิด เพื่อนแก่ เพื่อนเจ็บ และเพื่อนตาย ด้วยกันทั้งสิ้น ซึ่งตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุการที่จะเป็นผู้ที่มีจิตใจกว้างก็คือ การฝึกจิตใจให้มีเมตตา กรุณา ต่อสิ่งมีชีวิตทั้งโลก ซึ่งเป็นรากฐานของการทำหน้าที่ต่อโลก เมื่อมีรากฐานทางจิตใจตามทีกล่าวนานี้ การกระทำหน้าที่ต่อผู้อื่นในจุดที่แคบเข้ามาหาตัวเราก็สามารถที่จะกระทำได้ง่ายยิ่งขึ้น คือ จากทั้งโลก มาหาสังคมในระหว่างประเทศชาติ จนมาถึงสังคมที่ใกล้ชิดตัวเรา ครอบครัวและเพื่อนร่วมกิจกรรม^{๑๒๓}

จะเห็นได้ว่า ในทัศนะของท่านพุทธทาส การทำหน้าที่ต่อผู้อื่นนั้นก็คือ การเป็นผู้ที่ฝึกจิตใจให้มีเมตตา กรุณา ต่อสิ่งมีชีวิตทั้งมวล ซึ่งเป็นพื้นฐานของการทำหน้าที่ต่อผู้อื่นทั้งหมดหรือต่อโลก เพราะถ้ามนุษย์ไม่มีรากฐานดังกล่าวมานี้ ไม่ว่าจะอยู่ในสังคมไหน ก็จะมีแต่ความวุ่นวาย เพราะหน้าที่นี้คือรากฐานของการที่เราจะกระทำหน้าอย่างอื่นได้ง่ายขึ้น ดังนั้น หน้าที่ต่อผู้อื่นตามที่กล่าวมา จึงเป็นหน้าที่ที่มนุษย์ควรจะมี และเป็นสิ่งสำคัญ เพราะถ้าไม่มีมนุษย์คนไหนอยู่คนเดียวในโลก ฉะนั้น การอยู่ร่วมกันจึงทำให้เกิดหน้าที่ที่จะต้องทำต่อผู้อื่นและบุคคลที่ใกล้ชิดเราอีกทีหนึ่ง ซึ่งเป็นจุดที่เล็กที่สุดของคำว่า สังคมต่อเพื่อนข้างเคียงและต่อครอบครัวต่อประเทศชาติและต่อโลก^{๑๒๔}

สรุปได้ว่า ในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุสิ่งสำคัญของการทำหน้าที่ต่อผู้อื่นก็คือ การพัฒนาหรือการฝึกจิตใจให้มีเมตตา กรุณาต่อเพื่อนร่วมโลก ซึ่งการทำหน้าที่นี้เป็นเหมือนการพัฒนาจิตสาธารณะหรือจิตสำนึกของมนุษย์ให้มีความเมตตา กรุณาต่อสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย เมื่อมีเมตตา กรุณาต่อสิ่งมีชีวิตทั้งหลายได้ ก็สามารถที่จะรักมนุษย์ทั้งโลก รักคนทั้งประเทศได้

^{๑๒๒} พุทธทาสภิกขุ, *หน้าที่มนุษย์*, หน้า ๒๘๒.

^{๑๒๓} พระศุภกฤต เทศกาลจร, *การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องหน้าที่ของค่านักกับพุทธทาสภิกขุ*, *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๕๑), หน้า ๔๒-๔๖.

^{๑๒๔} พุทธทาสภิกขุ, *มหิตลธรรม*, (ธรรมทานมูลนิธิ : ม.ป.ท., ๒๕๑๗), หน้า ๓๓/๓.

ถ้ารักคนทั้งประเทศได้ ก็รักครอบครัวได้โดยง่าย และการพัฒนาคนให้มีจิตสาธารณะนี้ถือว่าเป็นพื้นฐานของการทำหน้าที่ต่อสังคม

๓.๔.๓ จุดมุ่งหมายของการพัฒนาคนให้มีจิตสาธารณะ

การพัฒนาบุคคลให้มีจิตสาธารณะ คือ การทำจิตให้เจริญขึ้น การอบรมจิต การฝึกจิต การเสริมสร้างจิตสำนึกให้มีความเมตตา กรุณาต่อเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน ทั้งนี้ก็เพื่อความเป็นปกติสุขของสังคม ดังที่ท่านพุทธทาสได้กล่าวว่า จุดหมายปลายทางของมนุษย์ คือ มีสันติสุขส่วนบุคคล และมีสันติสุขส่วนสังคม^{๑๒๕} สันติสุขของส่วนบุคคลหมายถึง ความถูกต้องเป็นปกติของระบบธรรมชาติเฉพาะส่วนตนที่เป็นระบบกายระบบจิต และระบบปัญญา ส่วนสันติภาพส่วนสังคมคือความถูกต้องต่อระบบการผูกพันทางสังคม^{๑๒๖} จุดหมายปลายทางที่ถูกต้องของบุคคลจึงแบ่งเป็น ๒ ด้าน คือ สันติสุขที่เกิดขึ้นในตนเอง และสันติภาพที่เกิดขึ้นต่อสังคม ดังนี้

(๑) สันติสุขส่วนบุคคล จำแนกออกเป็น

(๑) ความปกติของระบบกาย ระบบร่างกายในที่นี้รวมระบบประสาท สำหรับจะติดต่อกันระหว่างกายกับจิตใจเอาไว้ด้วย ถ้าไม่มีการบริหารร่างกายและระบบประสาทแล้วบุคคลจะไม่มีร่างกายและระบบประสาทที่เปี่ยมเต็มด้วยสมรรถนะ การบริหารระบบร่างกายไม่ใช่หมายถึงเพียงการออกกำลังกายเท่านั้น แต่หมายรวมถึงการจัดการสิ่งทีเนื่องกันอยู่กับร่างกายด้วย เช่น อาหาร ท่านพุทธทาสกล่าวว่า มนุษย์ปรุงอาหารให้ก้าวหน้าผิดธรรมชาติยิ่งขึ้นไม่มีหยุดหย่อนก็เพราะตักหาหรือความไม่ชนะล้นบังคับตัวเองไม่ได้ ย่อมเป็นทุกข์และเสียเวลาอันมีค่าเพราะการกินตามใจลิ้นและทำให้คุณสมบัติของอาหารเสียไปมากเพราะการปรุง สิ่งที่ท่านพุทธทาสเน้นย้ำแก่เราคือให้เชื่อในสัจจะของธรรมชาติ แล้วรู้จักเลือกหรือพิจารณาแล้วกระทำให้สอดคล้องกับธรรมชาติของสิ่งนั้น ๆ

สิ่งที่เนื่องอยู่กับร่างกายประการสุดท้าย คือ บุคคลบริวาร รวมถึงสัตว์เลี้ยง การตระหนักว่า คนทุกคนมีความผูกพันในทางหนีบุญคุณต่อกันและกันจนหนีไม่ไหวโดยไม่ต้องกล่าวถึงบิดามารดาครูบาอาจารย์ซึ่งเป็นหนีบุญคุณอยู่เหนือศีรษะโดยตรง เป็นคุณธรรมที่จะส่งเสริมให้ทุกคนอยู่รอดปกติสุขและพบภาวะสะอาด สว่าง สงบได้ ท่านพุทธทาสกล่าวถึง

^{๑๒๕} พุทธทาสภิกขุ, ห้าสิบปีสวนโมกข์ ภาค ๒, (กรุงเทพมหานคร : การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๕), หน้า ๑๕.

^{๑๒๖} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมะเล่มน้อย, (กรุงเทพมหานคร : การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๘), หน้า ๒๔๐.

หลักธรรมที่ทุกคนสามารถประพฤติเพื่อจะก่อเกิด “โอกาส” การดำรงอยู่ของธรรมของทุกฝ่าย นั้นคือ ทศพิธราชธรรม ได้แก่

- (๑) ทาน การให้โดยมีผู้รับโดยตรง มีผลเป็นความผูกพัน สร้างสรรค์ความสงบสุข
- (๒) ศีล การปฏิบัติเพื่อให้เกิดภาวะปกติไม่วุ่นวาย
- (๓) บริจาค การให้โดยไม่ต้องมีผู้รับ หมายถึง สละหรือให้ซึ่งสิ่งที่ไม่ควรมีอยู่ในตนเองออกไป
- (๔) อาชชวะ ความซื่อตรงต่อความเป็นมนุษย์ของตนเอง และซื่อตรงต่อผู้อื่นที่เกี่ยวข้อง
- (๕) มัททวะ ความอ่อนโยน ความอ่อนโยนภายนอก คือ อ่อนโยนต่อบุคคลซึ่งเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยเป็นการสร้างสรรค์ความรักสามัคคี ความอ่อนโยนภายใน คือ จิตที่อบรมไว้ดีแล้ว มีความเหมาะสมถูกต้องพร้อมที่จะทำหน้าที่ใด ๆ และเหมาะสมที่จะปฏิบัติธรรมอันสูงขึ้นไปได้ทุกอย่างทุกประการจนสำเร็จประโยชน์
- (๖) ตบะ ในที่นี้ระบุไปยังอิทธิบาท ๔ คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา มีคุณสมบัติเผาผลาญกิเลสและความชั่วโดยประการทั้งปวง
- (๗) อักโกธะ ความไม่กำเริบ ความไม่กำเริบภายใน คือ ความไม่กั๊กม้อยู่ในใจ ความไม่กำเริบภายนอกคือความไม่ประทุษร้ายคนอื่น
- (๘) อวิหิงสา ความไม่มีการกระทำอันเบียดเบียนกระทบกระทั่งตนเองและผู้อื่น
- (๙) ขันติ ความอดทนได้ รอได้ คอยได้ ความอดทนเป็นเรื่องของฝ่ายผู้ใหญ่ยิ่งเป็นผู้ใหญ่มากเท่าไรยิ่งจะต้องอดทนมากขึ้นเท่านั้น
- (๑๐) อวิโรธนะ ความไม่ผิดไปจากแนวทางความถูกต้องที่จะนำมาซึ่งอันตรรายหรือทุกข์โทษโดยประการทั้งปวง^{๑๒๗}

การเปิดโอกาสแก่กันในการมีไมตรีจิต เอื้อเพื่อเอื้อแผ่ ความปรารถนาดีต่อกัน คือ การพัฒนาปัจเจกบุคคลและเพราะการพัฒนาปัจเจกภาพแบบพุทธ หมายถึง การรอกงามของปัญญา และกรุณา แม้ว่าเมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นว่าในเรื่องกายนี้ท่านพุทธทาสหมายถึงความรู้ ความเข้าใจในเรื่องศีลสิกขาอันเป็นความถูกต้องในส่วนของร่างกายและวาจาเป็นส่วนใหญ่ซึ่งมีจุดประสงค์ว่าอย่าให้ตนเองเป็นทุกข์ อย่าให้ผู้อื่นพลอยเป็นทุกข์ การมองเห็นอย่างแจ่มแจ้งว่าถือศีลเพื่อให้เกิดความปกติสุขทางกายและสิ่งที่เกี่ยวข้องกับกายเพื่อสนับสนุนให้มีความถูกต้องไปถึงระบบจิตใจและระบบปัญญาก็คือผู้ที่มีปัญญาพิจารณาการถือศีล พุทธทาสภิกขุ ได้กล่าว

^{๑๒๗} พุทธทาสภิกขุ, ทศพิธราชธรรม, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๗),

ขอบเขตของศีลไว้ว่า ศีลมีขอบเขตเฉพาะทางกายและวาจาที่ปรากฏภายนอก คือ ถ้าภายนอกเรียบร้อยตามวินัย แม้ใจจะเสียไปบ้างก็ไม่นับว่าเสียในส่วนศีล^{๒๘}

(๒) ความปกติของระบบจิต ระบบจิตต้องอาศัยวิญญูณธาตุ โดยตั้งต้นที่บุคคลเริ่มรู้สึกต่อเวทนา ทารกแรกคลอดไม่มีปัญญา ไม่มีวิชา ไม่มีความรู้เรื่องวิมุติ เมื่อทารกเติบโตจนได้รับสัมผัสเวทนาที่เป็นสุข เป็นทุกข์ เป็นอทุกข์มสุข ก็เป็นการยากที่จะให้ทารกมีระบบจิตอย่างถูกต้อง ถ้าทารกได้รับการดูแลไปในทางที่ถูกต้องก็จะมีความรู้สึกนึกคิดที่ถูกต้อง ถ้าได้รับการดูแลท่ามกลางความไม่ถูกต้อง ทารกก็จะมีจิตชนิดที่ไม่ถูกต้อง คือ หลงใหลในรสอร่อยของกามคุณทั้งห้า จนในที่สุดเป็นความรู้สึกยึดมั่นถือมั่น จิตจึงเป็นมาในลักษณะที่เหมาะสมสำหรับที่จะคิดผิด พุตผิด และทำผิด แต่คุณสมบัติสำคัญของธาตุจิต คือ สามารถรู้ จิตจึงรู้อะไรได้ รู้จักเลือก รู้จักคิด รู้จักนึกคิดที่สูงขึ้น โดยรู้สัมผัสแล้วรู้ผลของการสัมผัสนั้น และเข็ดหลาบหรือมีความรู้ที่จะระมัดระวัง ดังนั้น โดยธรรมชาติแล้วจิตเป็นสิ่งที่ปรับปรุงได้ บุคคลจึงมีโอกาที่จะพัฒนาปรับปรุงแก้ไขให้ดีขึ้นได้^{๒๙}

ในการอบรมพัฒนาจิต ท่านพุทธทาสมีจุดประสงค์ให้บุคคลอบรมจิตเพื่อเข้าถึงความประภัสสรของจิตอันเป็นธรรมชาติเดิมแท้ของจิต การสูญเสียความประภัสสรของจิต คือ การสูญเสียคุณลักษณะของจิต คือ ความรู้และความสามารถเรียนรู้ที่ได้สูงสุดคือบรรลุมรรคผล นิพพาน เมื่อจะกล่าวถึงจิตสาธารณะที่ได้รับการพัฒนาแล้วในทัศนะของท่านพุทธทาส คือ การเข้าถึงแก่นแท้ของพุทธศาสนา ซึ่งการประเมินผลทางจิตนี้ต่างจากการประเมินทางวัตถุ ซึ่งท่านพุทธทาสให้ประเมินผลจากความรู้สึกที่อยู่ภายใน ๒ ทาง ดังนี้

(๑) จิตเป็นอิสระ สำหรับจิตเป็นอิสระนั้น ท่านหมายถึง จิตเป็นอิสระจากกิเลส คือ ไม่มีกิเลส กิเลสทำอะไรไม่ได้ ปราศจากความทุกข์ ไม่มีความทุกข์อันเกิดจากกิเลส หรือแม้ความทุกข์ที่มีอยู่ตามธรรมดาสามัญ แม้จะเกิดอยู่ตามธรรมชาติก็ไม่ทำให้จิตใจนี้เป็นทุกข์ได้ แม้การอยู่เป็นประจำวัน ก็ไม่มีนิเวศน์รบกวนจิตใจ นี้เรียกว่าเป็นอิสระ เป็นอิสระจากสิ่งที่กีดกันจิตไม่ให้มีสันติสุขหรือความสุข ไม่ให้จิตตกเป็นทาสของวัตถุปัจจัยใด ๆ ไม่หลงใหลในสิ่งใด ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของส่วนเกิน ที่มนุษย์เป็นทาสกันอยู่ในบัดนี้ กินเกิน แต่งเนื้อแต่งตัวเกิน บำรุงบำเรอเกิน อะไรล้วนแต่เกิน เดียวนี้ จิตเป็นอิสระจากสิ่งที่เรียกว่า “ส่วนเกิน”

^{๒๘} พุทธทาสภิกขุ, เรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม, (กรุงเทพมหานคร : จักรานุกูลการพิมพ์, ๒๕๒๙), หน้า ๕๙.

^{๒๙} ตีรภรณ์ บัณฑิตชน, แนวคิดเรื่องมนุษย์ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๐), หน้า ๖๓-๖๖

(๒) รักผู้อื่น ความรักผู้อื่นนี้ ท่านพุทธทาสกล่าวว่า ความรักผู้อื่นนั้น กำลังหาไม่ได้ในโลกนี้ยิ่งขึ้นทุกที “รักผู้อื่น” ในที่นี้หมายถึงรักผู้อื่นจริง ๆ ไม่ใช่รักลูกรักเมีย รักผัวรักเพื่อนที่มีประโยชน์ร่วมกันผูกพันกัน อย่างนี้มันไม่ใช่ผู้อื่น มันเป็นตัวเองอีกส่วนหนึ่ง รักผู้อื่น คือรักเพื่อนบ้านจริง ๆ ที่ไม่ใช่ลูกไม่ใช่เมีย ไม่ใช่เพื่อนกินเหล้าเมายา ไม่ใช่เพื่อนกอบโกย ไม่ใช่เพื่อนสมคบกันหาประโยชน์เป็นพรรคเป็นพวก ซึ่งการรักผู้อื่น ท่านพุทธทาสกล่าวว่า มันต้องมีจิตใจที่เป็นอิสระ หลุดพ้นจากความเห็นแก่ตัวแล้วเท่านั้น จึงจะรักผู้อื่นได้

ความรักผู้อื่นนั้นเป็นหัวใจของทุกศาสนา ถ้ามีความรักผู้อื่นแล้ว เราฆ่าเขาไม่ได้, ถ้าเรามีความรักผู้อื่นแล้ว เราลักขโมยเขาไม่ได้, เรารักผู้อื่นแล้ว เราล่วงกาเมข ในของรักของใครของผู้อื่นไม่ได้, เรารักผู้อื่นแล้ว เราพูดโกหกพูดเท็จหลอกลวงไม่ได้, เรารักผู้อื่นแล้วเราก็จะไม่ทำตนให้เป็นคนมีเมตตาด้วยของเมา ซึ่งมันกระทบกระทั่งผู้อื่น, เรารักผู้อื่นแล้วเราก็ไม่กินกิน, เราจะได้มีอะไรเหลือไว้ช่วยสงเคราะห์ผู้อื่น ทำให้โลกนี้อยู่กันเป็นผาสุก นี่คือประโยชน์ของการรักผู้อื่น ถือศีลเพียงข้อเดียวว่า รักผู้อื่น แล้วศีลทุกข้อก็จะสมบูรณ์^{๑๓๐}

สรุปได้ว่า ในความหมายของท่านพุทธทาส ตัวจิตสาธารณะ คือ ความรักผู้อื่นที่เกิดจากจิตเป็นอิสระ ซึ่งเป็นผลมาจากการเข้าถึงแก่นแท้หรือหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาแล้วแสดงออกมาในรูปของความรัก คือ ความมีเมตตา กรุณาของบุคคล อันเป็นเหตุให้บุคคลบริบูรณ์ด้วยศีล ๕ มีจิตสาธารณะ คือ มีจิตคิดทำประโยชน์เพื่อสังคม มีจิตคิดช่วยเหลืออนุเคราะห์สงเคราะห์เพื่อนมนุษย์ด้วยกัน เพื่อให้สังคมโลกอยู่กันอย่างผาสุก

(๒) สันติภาพส่วนสังคม

ท่านพุทธทาสกล่าวถึงชีวิตที่บุคคลต้องมีระบบการผูกพันทางสังคมก็เนื่องจากว่าคนทุกคนในโลกมีชีวิตรอยู่ได้และมีความสุขสบายอยู่ได้เพราะอาศัยความรู้สติปัญญาความสามารถของผู้อื่นอันมีจำนวนมากจนนับไม่ไหว หากไร้ปัจจัยอันสำคัญนี้เสียแล้วเขาจะต้องตายตั้งแต่ออกจากท้องมารดาใหม่ ๆ เพราะไม่มียาจะกิน ไม่มีผ้าจะห่ม ไม่มีหลังคาจะอาศัย คนทุกคนมีความผูกพันในทางนี้บุญคุณต่อกันและกันจนนับไม่ไหวโดยไม่ต้องกล่าวถึงบิดามารดาครูบาอาจารย์ซึ่งเป็นหนี้บุญคุณอยู่เหนือศีรษะโดยตรงเลย .. คนที่มีความกตัญญูถึงที่สุดก็คือคนที่ยอมรับว่าแม้แต่สัตว์พาหนะ เช่น วัว ควาย ก็เป็นสิ่งที่มีความบุญคุณ ย่อมรู้จักบุญคุณของป่าไม้ทุ่งนา ห้วยหนองคลองลำธาร ถนนหนทางและสิ่งสาธารณะอื่น ๆ กระทั่งดอกไม้และผีเสื้อซึ่งบิน

^{๑๓๐} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมะ ทำไม, หน้า ๑๕๕-๑๕๘.

ไปมาอยู่โดยปราศจากความรู้จักมักคุ้นกับผู้ใด...แต่ย่อมรู้จักบุญคุณของศัตรูและปรปักษ์ตลอดถึงสิ่งอันเป็นอุปสรรคต่าง ๆ ชนิด^{๑๓๑}

บุคคลที่สามารถตระหนักเช่นนี้ย่อมเป็นบุคคลที่มีปัญญามองเห็นคุณค่าของสรรพสิ่งที่ดำรงอยู่ภายใต้กฎไกววัลยธรรมที่ส่งผลกระทบต่อชีวิตของบุคคลโดยตรง เขาจึงมีศิลป์ที่บริบูรณ์ไม่ละเมิดสิทธิและหน้าที่ของผู้ใดหรือสิ่งใดโดยไม่หวั่นไหวต่อความยั่วยวนของกิเลสที่จะทำให้กลายเป็นคนอกตัญญูขึ้นมาได้

เมื่อบุคคลต้องอยู่ร่วมกับผู้อื่นการคบคามาคนจึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับมนุษย์ในสังคม สังคมในทัศนะของท่านพุทธทาสหมายถึง การที่เข้าเกี่ยวข้องกับในภาวะแห่งความเป็นมิตรและเป็นสิ่งที่ต้องทำเพื่อความอยู่เป็นผาสุกมีความสุขเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไปของหมู่มนุษย์เอง การให้ความหมายของสังคมเช่นนี้ก็โดยนำความเป็นอยู่ของธรรมชาติมาเป็นหลัก คือ ท่านกล่าวถึงระบบสุริยจักรวาลที่อาศัยซึ่งกันและส่งผลกระทบต่อสภาวะการดำรงอยู่ของดาวแต่ละดวงในระบบสุริยจักรวาลด้วย ทุกสภาวะการณที่ส่งผลกระทบแก่กันและกันนี้ท่านเห็นว่าเป็นไปตามคุณสมบัติของกฎไกววัลยธรรม แล้วเมื่อพิจารณาถึงมนุษย์ มนุษย์มีองค์ประกอบของชีวิตเหมือนกัน มีระบบทางกาย จิต สติปัญญาที่ประมวลจากธาตุเหมือนกัน มีสัญชาตญาณกิน นอน กลัวตาย และสืบพันธุ์เช่นเดียวกันมีระบบการเกิดกิเลสและมีจิตประภัสสรเช่นเดียวกัน มีความไม่รู้เรื่องวิมุตติเมื่อแรกคลอดเหมือนกัน และมีศักยภาพของการพัฒนาตนไปสู่นิพพานได้เช่นเดียวกันความสามารถพัฒนาตนสูงสุดถึงเพียงนี้ทำให้มนุษย์แตกต่างจากสัตว์โลกอื่น การที่มนุษย์ต้องสังคมกันเพราะเราจะตรัสรู้เองไม่ได้ เราต้องมีการสังคมกันกับพระพุทธเจ้า เรายังต้องอาศัยสติปัญญาของผู้มีสติปัญญา เพื่อพัฒนาความรู้ในวิมุตติที่มีมาแต่กำเนิดให้กลายเป็นความรู้ในไกววัลยธรรมและดับทุกข์ให้ได้ เพราะฉะนั้นสังคมที่ดีย่อมจะต้องเอื้ออำนวยให้มนุษย์แต่ละคนทุก ๆ คนได้มีโอกาสพัฒนาปัจเจกภาพของตนในทางความงาม ความดี ความจริง เพื่อเข้าถึงความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์^{๑๓๒}

สรุปว่า บุคคลทุกคนที่เกิดมาต้องมีความผูกพันกันทางสังคม เนื่องด้วยต้องอาศัยสติปัญญาความสามารถของผู้อื่นเป็นเครื่องดำเนินชีวิตให้อยู่รอดมีความสุขสบาย ดังนั้นการคบค้าสมาคม การอาศัยซึ่งกันและกันจึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับมนุษย์ ที่จะช่วยพัฒนาสังคมให้มีความเจริญรุ่งเรืองตามกฎธรรมชาติหรือกฎศีลธรรม อันนำไปสู่สันติภาพของสังคม

^{๑๓๑} พุทธทาสภิกขุ, ชุมนุมเรื่องสั้นของพุทธทาส, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (สุราษฎร์ธานี : โรงพิมพ์ธรรมทาน แผนกมูลนิธิ, ๒๕๑๑), หน้า ๒๑-๒๓.

^{๑๓๒} ธีรภรณ์ บัณฑิตชน, แนวคิดเรื่องมนุษย์ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๐), หน้า ๗๐-๗๑.

๓.๕ หลักธรรมเกี่ยวกับจิตสาธารณะในพระพุทธศาสนา

หลักธรรมอันเกี่ยวกับข้อปฏิบัติที่สอดคล้องกับแนวคิดจิตสาธารณะตามแนวพุทธมีมากมายและหลากหลายอย่างยิ่ง แต่หลักปฏิบัติเหล่านี้ล้วนแล้วต้องขับเคลื่อนด้วยคุณธรรมสำคัญ ๒ ประการ คือหลักกรุณา และหลักปัญญา คุณธรรมทั้งสองประการนี้ เรียกได้ว่าเป็นคุณธรรมเพื่อสังคม หรือคุณธรรมเพื่อมวลมนุษยชาติ เพราะเป็นคุณธรรมสำหรับนำไปปฏิบัติให้เกิดประโยชน์แก่ผู้อื่นและสังคมโดยรวม หลักธรรมคำสอนที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติเพื่อสังคมนั้นมีมากมาย เช่น หลักพรหมวิหาร ๔ หลักสังคหวัตถุ ๔ หลักขรवासธรรม ๔ และหลักทศ ๖ เป็นต้น ซึ่งหลักธรรมเหล่านี้ล้วนเกี่ยวข้องและส่งเสริมบุคคลให้มีจิตสาธารณะเพื่อสังคมโดยรวมทั้งสิ้น

๓.๕.๒ พรหมวิหาร ๔^{๑๓๓}

พรหมวิหาร ๔ เป็นธรรมประจำใจของผู้มีจิตใจที่ยิ่งใหญ่ หรือผู้ประเสริฐดุจดั่งพระพรหม ประกอบด้วยธรรม ๔ อย่าง ดังนี้

(๑) เมตตา หมายถึง ความรัก ความปรารถนาดี มีไมตรีต่อกัน ต้องการช่วยเหลือให้ทุกคนประสบประโยชน์และความสุข เป็นการปรารถนาดีต่อผู้อื่นที่เราเกี่ยวข้อง ขยายออกไปถึงความปรารถนาดีต่อเพื่อนมนุษย์ตลอดถึงสังคมโลก เมตตาเป็นคุณธรรมพื้นฐานของใจที่ต้องมีคือ เมื่อคนอื่นเขาอยู่กันเป็นปกติ เราก็มีความปรารถนาดี คิดหาทางสร้างสรรค์ความเจริญให้แก่เขาเรื่อยไป

(๒) กรุณา หมายถึง ความสงสาร อยากช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ เช่น เห็นคนตกน้ำ เห็นคนถูกไฟไหม้บ้าน เห็นคนเจ็บป่วย ตลอดจนแม่แต่สัตว์เดรัจฉาน ที่ตกอยู่ในความลำบากก็มีความสงสาร ความกรุณาที่มีความทุกข์ของผู้อื่นเป็นอารมณ์ คนมีน้ำใจกรุณา ย่อมเกิดความสะเทือนใจ อยากช่วยเหลือเมื่อเห็นผู้อื่นตกทุกข์ได้ยาก เมื่อมีทางช่วยเหลือได้ก็จะช่วยเหลือตามกำลังความสามารถ แม้สุดวิสัยที่จะช่วยได้ ก็มีความรู้สึกสงสาร

(๓) มุทิตา หมายถึง ความเบิกบาน พลอยยินดีแก่กันและกันเมื่อเห็นผู้อื่นมีความสุข ไม่ริษยา พร้อมทั้งสนับสนุนแก่ผู้ทำประโยชน์เพื่อสังคม

(๔) อุเบกขา หมายถึง ความมีใจเป็นกลางเป็นธรรม ไม่ลำเอียงโดยวางจิตเรียบสม่ำเสมอ มั่นคง ไม่ดีใจเสียใจวูบวาบหรือเหวี่ยงไปเหวี่ยงมา มีความสมดุลเป็นปกติสุข จึงสามารถดำรงอยู่ในธรรมที่พิจารณาเห็นด้วยปัญญา มีเหตุผลอย่างถูกต้อง

^{๑๓๓}ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๑๙๔/๒๒๕.

ผู้ดำรงในพรหมวิหาร ย่อมช่วยเหลือมนุษย์สัตว์ทั้งหลายด้วยเมตตากรุณา และย่อมรักษาธรรมไว้ได้ด้วยอุเบกขา ดังนั้น แม้จะมีกรุณาที่จะช่วยเหลือปวงสัตว์แต่ก็ต้องมีอุเบกขาด้วยที่จะมิให้เสียธรรม^{๑๓๔} เมื่อบุคคลมีคุณธรรมประจำใจ คือ พรหมวิหาร ๔ ได้แก่ มีเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขาแล้ว บุคคลก็จะแสดงออกภายนอกด้วยการลงมือปฏิบัติ โดยเริ่มจากการให้เป็นอันดับแรก ซึ่งสอดคล้องกับหลักสังคหัตถุ ๔ ดังในหัวข้อต่อไป

๓.๕.๒ สังคหัตถุ ๔^{๑๓๕}

สังคหัตถุ ๔ อันว่าด้วยเรื่องหรือสิ่งที่มนุษย์จะต้องสงเคราะห์ช่วยเหลือกัน หมายถึง หลักธรรมที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวหัวใจของผู้อื่น ผูกไมตรี เอื้อเฟื้อ เกื้อกูล หรือเป็นหลักการสงเคราะห์ซึ่งกันและกัน มีอยู่ ๔ ประการ ได้แก่

(๑) ทาน คือ การให้ปัน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การเสียสละ แบ่งปัน ช่วยสงเคราะห์ ตลอดจนให้ความรู้ความเข้าใจ และศิลปวิทยาเพื่อประโยชน์แก่บุคคลอื่น ไม่ตระหนี่ถี่เหนียว ไม่เป็นคนเห็นแก่ได้ฝ่ายเดียว คุณธรรมข้อนี้จะช่วยให้ไม่เป็นคนเห็นแก่ตัว โดยคำนึงอยู่เสมอว่า ทรัพย์สินของที่เราหามาได้ มิใช่สิ่งจริงยั่งยืน เมื่อเราสิ้นชีวิตไปแล้วก็ไม่สามารถจะนำติดตัวเอาไปได้

(๒) ปิยวาจา คือ การพูดจาด้วยถ้อยคำสุภาพ ที่ไพเราะอ่อนหวาน พูดด้วยความจริงใจ แนะนำในสิ่งที่เป็นประโยชน์ มีเหตุมีผล ชักจูงในทางที่ดีงาม แสดงความเห็นอกเห็นใจ เป็นกำลังใจให้ รู้จักพูดให้เกิดความเข้าใจอันดี สมานสามัคคี เกิดไมตรี ทำให้รักใคร่นับถือและช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ไม่พูดหยาบคายก้าวร้าว พูดในสิ่งที่เป็นประโยชน์ เหมาะสำหรับกาลเทศะ พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญกับการพูดเป็นอย่างมาก เพราะการพูดเป็นบันไดขั้นแรกที่จะสร้างมนุษย์สัมพันธ์อันดีให้เกิดขึ้น วิธีการที่จะพูดให้เป็นปิยวาจานั้น จะต้องพูดโดยยึดถือหลักเกณฑ์ ๖ ประการ ได้แก่ เว้นจากการพูดเท็จ, เว้นจากการพูดส่อเสียด, เว้นจากการพูดคำหยาบ, เว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ

(๓) อัตถจริยา คือ การสงเคราะห์ทุกชนิดหรือการประพฤติในสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นให้ความช่วยเหลือด้วยแรงกายและขวนขวายกิจการต่าง ๆ บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ รวมทั้งช่วยแก้ไขปัญหาค่าและช่วยปรับปรุงส่งเสริมในด้านจริยธรรม

(๔) สมานัตตา คือ การเป็นผู้มีความสม่ำเสมอ หรือมีความประพฤติเสมอดันเสมอ ปลาย ให้ความเสมอภาค ปฏิบัติสม่ำเสมอต่อคนทั้งหลาย ไม่เอาเปรียบ ร่วมทุกข์ร่วมสุข

^{๑๓๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๒๔.

^{๑๓๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๓/๒๙๕.

ร่วมรับรู้ ร่วมแก้ไขปัญหา เพื่อให้เกิดประโยชน์สุขร่วมกัน คุณธรรมข้อนี้จะช่วยให้เราเป็นคนมีจิตใจหนักแน่นไม่โลเล รวมทั้งยังเป็นการสร้างความนิยม และไว้วางใจให้แก่ผู้อื่นอีกด้วย^{๑๓๖}

หลักของสังคหวัตถุ ๔ ประการดังกล่าวนี้ เป็นหลักปฏิบัติให้เกิดความยึดเหนี่ยว คือ ยึดเหนี่ยวใจของบุคคล และประสานประโยชน์ของหมู่ชนไว้ให้บังเกิดความสามัคคี เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน นำมาซึ่งการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสงบสุข

กล่าวได้ว่า คนเราทุกคนนอกจากมีหลักธรรมอันเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจแล้วยังมีหน้าที่ประจำติดตัวกันมาตั้งแต่เกิดด้วย ขณะที่ยังเป็นเด็กก็มีหน้าที่น้อยหน้อย ครั้นเป็นผู้ใหญ่หน้าที่ก็เพิ่มขึ้นเป็นเงาตามตัวเป็นหน้าที่ประจำ ไม่รวมถึงหน้าที่เกี่ยวกับการประกอบอาชีพซึ่งมีอยู่มากมาย คำว่า “หน้าที่” คืออะไร หน้าที่ หมายถึง กิจที่จะต้องรับผิดชอบ เช่น พ่อแม่มีหน้าที่เลี้ยงดูอบรมสั่งสอนลูกให้เป็นคนดี ส่วนลูกก็มีหน้าที่ต้องประพฤติปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพ่อแม่ ครั้นแม่ลูกเติบโตเป็นผู้ใหญ่แล้ว ก็ต้องมีหน้าที่เลี้ยงดูพ่อแม่ที่ชรา เป็นการตอบแทน ครูบาอาจารย์ทั้งหลายมีหน้าที่ฝึกฝนอบรมสั่งสอนศิษย์ให้เป็นคนดี ให้มีศิลปวิทยาเป็นอาชีพติดตัว ส่วนศิษย์ก็ต้องมีหน้าที่ รับการฝึกฝนอบรมและการสอนศิลปวิทยาจากครู ด้วยความตั้งใจใฝ่เรียน ในขณะเดียวกันก็ต้องแสดงความเคารพนอบน้อมต่อครูอาจารย์ปรนนิบัติดูแลรับใช้พร้อมให้การบริการท่านตามสมควร

๓.๕.๓ ขรวาสาธรรม ๔^{๑๓๗}

ขรวาสาธรรม ๔ เป็นหลักปฏิบัติสำหรับสังคมในหน่วยย่อย คือ ครอบครัว ซึ่งเป็นหลักประกันให้ครอบครัวมีความสุข มั่นคง ไม่แตกแยก ประกอบด้วย ๔ ประการ ได้แก่

- (๑) สัจจะ หมายถึง ความจริง ซื่อตรง ซื่อสัตย์ จริงใจ พุดจริง และทำจริง
- (๒) ทมะ หมายถึง การฝึกฝน การข่มใจ ฝึกนิสัย ปรับตัว รู้จักควบคุมจิตใจ ฝึกหัดตัดนิสัยที่ไม่ดี แก้ไขข้อบกพร่อง ปรับปรุงตนให้เจริญก้าวหน้าด้วยสติปัญญา
- (๓) ขันติ หมายถึง ความอดทน ตั้งหน้าทำหน้าที่การทำงานด้วยความขยันหมั่นเพียร เข้มแข็ง ไม่หวั่นไหว มั่นในจุดหมาย ไม่ท้อถอย

^{๑๓๖} พระมหาบุญเพียร ปุณฺณวิริโย, แนวคิดและวิธีการขัดเกลาทางสังคมในสถาบันครอบครัว ตามแนวพระพุทธศาสนา, **พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๑๙.

^{๑๓๗} ดูรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๔. และใน ข.ส. (ไทย) ๒๕/๑๙๓/๕๔๓.

(๔) จาคะ หมายถึง ความเสียสละ ละกิเลส สละความทุกข์สบายและผลประโยชน์ส่วนตนได้ ใจกว้างพร้อมที่จะรับฟังความทุกข์ ความคิดเห็น และความต้องการของผู้อื่น พร้อมทั้งจะร่วมมือช่วยเหลือเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่คับแคบเห็นแก่ตน หรือเอาแต่ใจตัว

จากหลักการของฆราวาสธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ จะเห็นได้ว่าครอบครัวซึ่งเป็นสถาบันที่เล็กที่สุดในสังคมนั้นจำเป็นที่จะต้องมียุทธธรรมไว้ปฏิบัติ เพราะครอบครัวถือเป็นจุดเริ่มต้นของการอยู่ร่วมกันอย่างใกล้ชิดในสังคม หากไม่มียุทธธรรมนี้แล้วก็จะนำมาซึ่งความทุกข์ ความเดือดร้อน และความแตกแยกได้ในที่สุด

๓.๕.๔ ทิศ ๖

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงวิธีการปฏิบัติที่ส่งเสริมชีวิตให้ดีขึ้น ด้วยวิธีการปฏิบัติต่อบุคคลที่เกี่ยวข้องกับตัวเรา ทรงแบ่งบุคคลไว้ ๖ ประเภท ตามจำนวนทิศทั้ง ๖ คือ บิดามารดา เป็นทิศเบื้องหน้า อาจารย์เป็นทิศเบื้องขวา บุตรและภรรยาเป็นทิศเบื้องหลัง มิตรสหายเป็นทิศเบื้องซ้าย ทาสและกรรมกรเป็นทิศเบื้องล่าง และสมณพราหมณ์เป็นทิศเบื้องบน ทรงแนะนำให้ปฏิบัติต่อกันตามหน้าที่ฝ่ายละ ๕ ประการ ยกเว้นหน้าที่ของสมณพราหมณ์ ซึ่งมี ๖ ประการ เมื่อบุคคลปฏิบัติได้ครบถ้วนตามหน้าที่ของทิศนั้น ๆ แล้ว ย่อมได้ชื่อว่าเป็นผู้ไหว้ทิศตามแบบศาสนาของพระองค์ คือ แบบพระพุทธศาสนาอย่างบริบูรณ์

เรื่องทิศ ๖ เป็นหลักธรรมที่แสดงถึงการจัดระเบียบสังคมและสอนวิธีที่คนในสังคมนั้นจะต้องปฏิบัติตนให้ถูกต้องเพื่อความมั่นคงและความสงบสุขของสถาบันทางสังคม ดังนี้^{๑๓๘}

(๑) สถาบันครอบครัว

- สามี - ภรรยา ฟังปฏิบัติหน้าที่ต่อกันให้ถูกต้อง คือ

(๑) หน้าที่ที่สามีฟังปฏิบัติต่อภรรยา

- ๑.๑ ยกย่องให้เกียรติสมฐานะที่เป็นภรรยา
- ๑.๒ ไม่ดูหมิ่น
- ๑.๓ ไม่นอกใจ
- ๑.๔ มอบความเป็นใหญ่ในบ้าน
- ๑.๕ หาเครื่องแต่งตัวมาให้เป็นของขวัญตามโอกาส

(๒) หน้าที่ที่ภรรยาฟังปฏิบัติต่อสามี

- ๒.๑ จัดงานบ้านให้เรียบร้อย
- ๒.๒ สงเคราะห์ญาติมิตรทั้ง ๒ ฝ่ายด้วยดี

^{๑๓๘}ที่.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๗-๒๗๒/๒๑๒-๒๑๖.

๒.๓ ไม่นอกใจ

๒.๔ รักษาทรัพย์สินสมบัติที่หามาได้

๒.๕ ขยัน ช่างจัดช่างทำ เองงานทุกอย่าง

- บิดามารดา-บุตรธิดา ฟังปฏิบัติหน้าที่ต่อกันให้ถูกต้อง คือ

(๑) หน้าที่ที่บิดามารดาฟังปฏิบัติต่อบุตรธิดา

๑.๑ ห้ามปรามป้องกันจากความชั่ว

๑.๒ ดูแลฝึกอบรมให้ตั้งอยู่ในความดี

๑.๓ ให้ศึกษาศิลปวิทยา

๑.๔ เป็นธุระในเรื่องจะมีคู่ครองที่สมควร

๑.๕ มอบทรัพย์สินสมบัติให้เมื่อถึงโอกาส

(๒) หน้าที่ที่บุตรธิดาฟังปฏิบัติต่อบิดามารดา

๒.๑ ท่านเลี้ยงเรามาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ

๒.๒ ช่วยทำกิจธุระการงานของท่าน

๒.๓ ดำรงวงศ์สกุล

๒.๔ ประพฤติตนให้เหมาะสมกับความเป็นทายาท

๒.๕ เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ทำบุญอุทิศให้ท่าน

(๒) สถาบันการศึกษา

- ครูอาจารย์-ศิษย์ ฟังปฏิบัติหน้าที่ต่อกันให้ถูกต้อง คือ

(๑) หน้าที่ที่ครูอาจารย์ฟังปฏิบัติต่อศิษย์

๑.๑ แนะนำฝึกอบรมให้เป็นคนดี

๑.๒ สอนให้เข้าใจแจ่มแจ้ง

๑.๓ สอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง

๑.๔ ส่งเสริมยกย่องความดีงามความสามารถให้ปรากฏ

๑.๕ สร้างเครื่องค้ำภักย์ในสารทิศ คือสอนฝึกศิษย์ให้ใช้วิชาเลี้ยง

ชีพได้จริง และรู้จักดำรงตนด้วยดี ที่จะเป็นประกันให้ดำเนิน

ชีวิตดีงามโดยสวัสดิ์ มีความสุขความเจริญ

(๒) หน้าที่ที่ศิษย์ฟังปฏิบัติต่อครูอาจารย์

๒.๑ ลูกต้อนรับ แสดงความเคารพ

๒.๒ เข้าไปหาเพื่อบำรุง รับใช้ ปรีกษา ชักถาม รับคำแนะนำ

๒.๓ ฟังด้วยดี ฟังเป็น รู้จักฟังให้เกิดปัญญา

๒.๔ ประนินบัติ ช่วยบริการ

๒.๕ เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ เอาจริงเอาจังถือเป็นกิจสำคัญ

(๓) สถาบันสังคม

- มิตร-มิตร พึ่งปฏิบัติหน้าที่ต่อกันให้ถูกต้อง คือ

(๑) หน้าที่ที่มิตรพึงปฏิบัติต่อมิตร

- ๑.๑ เผื่อแผ่แบ่งปัน
- ๑.๒ พุดจามีน้ำใจ
- ๑.๓ ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน
- ๑.๔ มีตนเสมอ ร่วมสุขร่วมทุกข์ด้วย
- ๑.๕ ซื่อสัตย์จริงใจ

(๒) หน้าที่ที่มิตรพึงปฏิบัติต่อมิตร

- ๒.๑ เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาป้องกัน
- ๒.๒ เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์สินสมบัติของเพื่อน
- ๒.๓ ในคราวมีภัย เป็นที่พึ่งได้
- ๒.๔ ไม่ละทิ้งในยามทุกข์ยาก
- ๒.๕ นับถือตลอดถึงวงศ์ญาติของมิตร

- นายจ้าง-ลูกจ้าง พึ่งปฏิบัติหน้าที่ต่อกันให้ถูกต้อง คือ

(๑) นายจ้างพึงปฏิบัติต่อลูกจ้าง

- ๑.๑ จัดงานให้ทำตามความเหมาะสมกับกำลัง เพศ วัย ความสามารถ
- ๑.๒ ให้ค่าจ้างรางวัลสมควรแก่งานและความเป็นอยู่
- ๑.๓ จัดสวัสดิการดี มีช่วยรักษาพยาบาลในยามเจ็บไข้ เป็นต้น
- ๑.๔ มีอะไรได้พิเศษมา ก็แบ่งปันให้
- ๑.๕ ให้มีวันหยุด และพักผ่อนหย่อนใจ ตามโอกาสอันควร

(๒) ลูกจ้างพึงปฏิบัติต่อนายจ้าง

- ๒.๑ เริ่มทำงานก่อน
- ๒.๒ เลิกงานที่หลัง
- ๒.๓ เอาแต่ของที่นายให้
- ๒.๔ ทำการงานให้เรียบร้อยและดียิ่งขึ้น
- ๒.๕ นำความดีของนายและกิจการไปเผยแพร่

(๔) สถาบันศาสนา

- พระสงฆ์-ชาวบ้าน ฟังปฏิบัติหน้าที่ต่อกันให้ถูกต้อง คือ

(๑) หน้าที่ที่พระสงฆ์ฟังปฏิบัติต่อชาวบ้าน

- ๑.๑ ห้ามปรามสอนให้เว้นจากความชั่ว
- ๑.๒ แนะนำสั่งสอนให้ตั้งอยู่ในความดี
- ๑.๓ อнуเคราะห์ด้วยความปรารถนาดี
- ๑.๔ ให้ได้ฟังได้รู้สิ่งที่ยังไม่เคยรู้ไม่เคยฟัง
- ๑.๕ ชี้แจงอธิบายทำสิ่งที่เคยฟังแล้วให้เข้าใจแจ่มแจ้ง
- ๑.๖ บอกทางสวรรค์ สอนวิธีดำเนินชีวิตให้ประสบความสำเร็จ

เจริญ

(๒) หน้าที่ที่ชาวบ้านฟังปฏิบัติต่อพระสงฆ์

- ๒.๑ จะทำสิ่งใด ก็ทำด้วยเมตตา
- ๒.๑ จะพูดสิ่งใด ก็พูดด้วยเมตตา
- ๒.๑ จะคิดสิ่งใด ก็คิดด้วยเมตตา
- ๒.๑ ต้อนรับด้วยความเต็มใจ
- ๒.๑ อุปถัมภ์ด้วยปัจจัย ๔

พระพุทธเจ้าทรงสรุปถึงผู้มีความสามารถคือผู้ที่จะเลี้ยงดูบุตรและภรรยาและครอบครัวให้เป็นสุขได้ จะต้องเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล เป็นคนละเอียดและมีไหวพริบ หมายถึง มีความเฉลียวฉลาดในการไหว้ทัก คือ เข้าใจความหมายของการไหว้อย่างถูกต้อง ต้องมีความประพฤติเจียมตน ไม่แข็งกระด้าง เป็นคนขยัน ไม่เกียจคร้าน ไม่หวาดกลัวในอันตรายทั้งหลาย มีความประพฤติไม่ขาดตอน หมายถึง ประพฤติต่อเนื่องกันไปไม่ขาดสาย และต้องรู้จักใช้ปัญญา ประกอบการตัดสินใจการกระทำ เป็นผู้รู้จักไหว้ทัก จะต้องมีความใจชอบช่วยเหลือ ชอบสงเคราะห์ ชอบสร้างไมตรี เป็นผู้รู้เรื่องที่เขายก คือ หมายถึงรู้เรื่องที่บุพการีสั่งไว้แล้วปฏิบัติตามนั้น เป็นคนที่ปราศจากความตระหนี่ ชอบแนะนำชี้แจงแสดงเหตุผล^{๑๓๙}

จากที่กล่าวมา สรุปได้ว่า ประเพณีของหลักธรรมทั้ง ๔ หมวดนั้น สามารถช่วยพัฒนาจิตสาธารณะหรือช่วยพัฒนาชีวิตที่ดี ทั้งในระดับบุคคล และระดับสังคม กล่าวคือ ชีวิตที่ดีในระดับบุคคลเป็นพื้นฐานของชีวิตที่ดีในระดับสังคม เมื่อบุคคลแต่ละคนสามารถปฏิบัติหรือ

^{๑๓๙}ที่.ป.อ. (ไทย) ๓/๑๒๐.

ดำเนินชีวิตในระดับบุคคลได้ ชีวิตก็มีความสุข และความเป็นคนดีมีจิตสาธารณะต่อกัน และกัน ย่อมนำมาซึ่งความสุขของสังคมโดยลำดับ

๓.๖ ประโยชน์ของการพัฒนาคนให้มีจิตสาธารณะ

๓.๖.๑ ประโยชน์ส่วนตัว

ประโยชน์ตน (อัตตัตถะ) คือ การบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตของตน ได้แก่ ประโยชน์เท่าที่เกี่ยวข้อกับตนเอง ซึ่งเป็นผลเกิดขึ้นแก่ตนโดยเฉพาะ เน้นการที่ตนได้ในทุกระดับ เพื่อความไม่ต้องเป็นภาระแก่ผู้อื่น หรือถ่วงหมู่คณะ และเพื่อความเป็นผู้พร้อมที่จะช่วยเหลือผู้อื่น บำเพ็ญกิจต่าง ๆ อย่างได้ผลดี คุณธรรมที่เป็นแก่นหาเพื่อการบรรลุประโยชน์ตนนี้ คือ ปัญญา ส่วนหลักธรรมทั่ว ๆ ไปที่สอนไว้เพื่อความมุ่งหมายนี้มีหลายอย่าง เช่น นาถกรรมธรรม ๑๐ ประการ เป็นต้น พูดอย่างกว้าง ๆ ว่า บำเพ็ญไตรสิกขาในแง่ที่เป็นความรับผิดชอบต่อตนเองให้บริบูรณ์ ทุกคนอยากมีชีวิตที่สมบูรณ์ ชีวิตที่สมบูรณ์นั้นเป็นอย่างไร คำสอนของพระพุทธศาสนา ท่านสอนไว้แล้วว่า ชีวิตที่สมบูรณ์นั้นต้องประกอบด้วยประโยชน์สุขในระดับต่าง ๆ ประโยชน์สุขเป็นจุดมุ่งหมายของชีวิต หมายความว่าชีวิตของเรามีจุดมุ่งหมาย หรือสิ่งที่ควรเป็นจุดมุ่งหมาย

พระพุทธศาสนาสอนไว้ว่า มีสิ่งที่ควรเป็นจุดมุ่งหมายแห่งชีวิตของเรา จุดหมายนี้ก็ เป็นเรื่องของประโยชน์และความสุข ท่านแบ่งไว้เป็น ๓ ระดับ ระดับที่ ๑ คือ ประโยชน์สุขที่ตามองเห็น ซึ่งเป็นเรื่องวัตถุหรือด้านรูปธรรม ถ้าจะสรุปประโยชน์สุขในระดับต้น ซึ่งเป็นสิ่งที่ตามองเห็นก็จะมี

(๑) มีสุขภาพดี มีร่างกายแข็งแรง ไม่เจ็บไข้ได้ป่วย เป็นอยู่สบาย ใช้งานได้ดี

(๒) มีทรัพย์สินเงินทอง มีการงานอาชีพเป็นหลักฐาน หรือพึ่งตนเองได้ในทางเศรษฐกิจ เรื่องนี้ก็สำคัญ พระพุทธเจ้าสอนไว้มากมายในเรื่องทรัพย์สินเงินทองว่าจะหา มาอย่างไร จะจัดอย่างไร และจะใช้จ่ายอย่างไร

(๓) มีความสัมพันธ์ที่ดีกับเพื่อนมนุษย์ หรือมีสถานะในสังคม เช่น ยศศักดิ์ ตำแหน่ง ฐานะ ความมีเกียรติ มีชื่อเสียง การได้รับยกย่อง หรือเป็นที่ยอมรับในสังคม รวมทั้งความมีมิตรสหายบริวาร

(๔) สุดท้ายที่สำคัญสำหรับชีวิตคฤหัสถ์ก็คือ มีครอบครัวที่ดีมีความสุข^{๑๔๐}

^{๑๔๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *ชีวิตที่สมบูรณ์*, อ่างใน หนังสือที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณแม่บัวแก้ว ช่างห่าน จิตสุทธิภากร, (นครสวรรค์ : ทิศทางการพิมพ์ นครสวรรค์, ๒๕๕๓), หน้า ๗๑-๗๒.

ทั้งหมดนี้ เป็นประโยชน์สุขระดับต้น ซึ่งตามองเห็น เรียกว่า ทิฏฐธัมมิกัตถะ แปลว่า ประโยชน์ปัจจุบัน หรือประโยชน์ที่ตามองเห็น เป็นประโยชน์ที่มองเห็นเฉพาะหน้า และเป็นฐานที่มั่นคงระดับแรก ทุกคนควรทำให้เกิดขึ้น จากการพัฒนากาย การพัฒนาจิตใจ อันเป็นส่วนประโยชน์ตนหรือความดีของตนที่พึงได้รับแล้ว สามารถแบ่งประโยชน์เป็น ๓ ระดับ ดังนี้

(๑) ทิฏฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์บัดนี้ ประโยชน์ชีวิตนี้หรือประโยชน์ปัจจุบัน เป็นจุดหมายขั้นต้นหรือจุดหมายเฉพาะหน้า หมายถึง ประโยชน์อย่างี่มองเห็น ๑ กันอยู่ ที่เข้าใจกันง่าย ๆ เกี่ยวกับชีวิตประจำวัน เป็นเรื่องชั้นนอก หรือเรื่องธรรมดาสามัญที่มุ่งหมายกันในโลกนี้ ได้แก่ ลาภ ยศ สุข สรรเสริญหรือทรัพย์สิน ฐานะ เกียรติ ไม้ตรี ชีวิตคู่ครองที่เป็นสุข เป็นต้น รวมถึงการแสวงหาสิ่งเหล่านี้โดยทางชอบธรรม การปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านี้โดยทางที่ถูกต้อง การใช้สิ่งเหล่านี้ทำตนและคนที่เกี่ยวข้องให้มีความสุข การอยู่ร่วมกันด้วยดี ปฏิบัติหน้าที่ต่อกันอย่างถูกต้องในระหว่างมนุษย์เพื่อความสุขร่วมกัน

(๒) สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์เบื้องหน้า หรือประโยชน์ที่ลึกล้ำยิ่งกว่าที่จะมองเห็นกันเฉพาะหน้าหรือผิวเผินในภายนอก เกี่ยวด้วยชีวิตด้านในหรือประโยชน์ด้านคุณค่าชีวิต เป็นจุดหมายขั้นสูงขึ้นไปเป็นหลักประกันชีวิตเมื่อละโลกนี้ไป หรือเป็นเครื่องประกันการได้คุณค่าที่สูงล้ำเลิศยิ่งกว่าสิ่งที่จะพึงได้กันตามปกติในโลกนี้ ได้แก่ ความเจริญงอกงามแห่งชีวิตจิตใจ ที่ก้าวหน้าเติบโตใหญ่ขึ้นด้วยคุณธรรม ความใฝ่ใจในทางศีลธรรม ในเรื่องบุญเรื่องกุศล ในการสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงาม กิจกรรมที่อาศัยศรัทธาและความเสียสละ การมีความมั่นใจในคุณธรรม มีความสงบสุขทางจิตใจ การรู้จักปีติสุขที่ประณีตด้านในตลอดจนคุณวิเศษที่เป็นผลสำเร็จทางจิต คือ ฌานสมาบัติ เป็นขั้นที่ผ่อนคลายความยึดติดผูกพันในวัตถุ ทำให้ไม่ยอมตีค่าผลประโยชน์ด้านอามิสสูงเกินไปจะต้องมุ่งไขว่คว้ายอมสยบให้ หรือเป็นเหตุต้องกระทำความชั่วร้าย หันมาให้คุณค่าแก่คุณธรรมความดีงาม รู้จักทำการด้วยความไม่ธรรม รักความดีงาม รักคุณภาพของชีวิต และความเจริญงอกงามของจิตใจ

(๓) ปรมัตถะ ประโยชน์อย่างยวดยิ่ง หรือประโยชน์ที่เป็นสาระแท้จริงของชีวิต เป็นจุดหมายสูงสุดหรือที่หมายขั้นสุดท้าย ได้แก่ การรู้แจ้งสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้เท่าทันคติธรรมดาของสังขารธรรม ไม่ตกเป็นทาสของโลกและชีวิต มีจิตใจเป็นอิสระโปร่งโล่ง ผ่องใส ไม่ถูกบีบคั้นคับข้องจำกัดด้วยความยึดติดถือมั่นหวั่นหวาดของตนเอง ปราศจากกิเลสเผาลนที่ทำให้เศร้าหมองขุ่นมัว อยู่อย่างไร้ทุกข์ ประจักษ์แจ้งความสุขประณีตภายในที่สะอาดบริสุทธิ์สิ้นเชิงอันประกอบพร้อมด้วยความสงบเยือกเย็นสว่างไสวเบิกบานโดยสมบูรณ์ เรียกว่า วิมุติ และนิพพาน

พระพุทธเจ้าทรงยอมรับความสำคัญของประโยชน์หรือจุดหมายเหล่านี้ทุกระดับ โดยสัมพันธ์กับระดับความเป็นอยู่ การครองชีพ สภาพแวดล้อม และความพร้อมหรือความแก่กล้าสุของมแห่งอินทรีย์ของบุคคลนั้น ๆ อย่างไรก็ดี ฟังสังเกตว่าในพุทธพจน์ที่ยกมาข้างต้น นั้น มีข้อที่ทรงเน้นไว้ซึ่งควรจะกล่าวสำคัญว่า ตามคติของพระพุทธศาสนา บุคคลทุกคนควร ดำเนินชีวิตให้บรรลุจุดหมายอย่างน้อยถึงขั้นที่ ๒ กล่าวคือ เมื่อได้บรรลุทิฐฐัมมิกัตถะแล้ว ก็คืออยู่ แต่ยังไม่เพียงพอ ไม่พึงหยุดอยู่แค่นั้น ควรก้าวต่อไปให้ได้อย่างน้อยบางส่วนของ สัมปรายิกัตถะด้วย ผู้ได้ประสบจุดหมายหรือประโยชน์ถึงสองขั้นนี้แล้ว ท่านยกย่องให้ว่าเป็น บัณฑิต แปลว่า ผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา เป็นผู้มีชีวิตไม่ว่างเปล่าไร้ค่าในโลกนี้^{๑๔๑}

๓.๖.๒ ประโยชน์ต่อผู้อื่น

ประโยชน์ผู้อื่นหรือประโยชน์ท่าน (ปรัตถะ) คือ การช่วยเหลือเกื้อกูลสนับสนุนผู้อื่น ให้บรรลุประโยชน์ หรือเข้าถึงจุดหมายแห่งชีวิตของเขาในระดับต่าง ๆ ประคับประคองให้เขา สามารถพึ่งตนเองได้ หมายถึง ประโยชน์ที่เกี่ยวข้องกับคนอื่น เป็นผลเกิดขึ้นแก่คนอื่น นอกจาก ตัวเรา คุณธรรมที่เป็นแกนนำที่จะให้บรรลุผลข้อนี้คือ กรุณา และหลักธรรมทั่ว ๆ ไปที่ใช้สอนกัน มีสังคหัตถุ ๔ ประการ การทำหน้าที่และบำเพ็ญคุณธรรมต่าง ๆ ของกัลยาณมิตร เป็นต้น ดังนั้น การพัฒนาบุคคลให้มีจิตสาธารณะหรือการสร้างจิตสำนึกต่อสังคม สามารถสำเร็จ ประโยชน์ต่อผู้อื่นหรือสาธารณะชนทั่ว ๆ ไป ในการดำเนินชีวิตให้บรรลุจุดหมาย หรือประโยชน์ ได้ ๓ ขั้น คือ

ขั้นที่ ๑ ทิฐฐัมมิกัตถะ จุดหมายขั้นตาเห็น หรือประโยชน์ปัจจุบัน

- (๑) มีสุขภาพดี ร่างกายแข็งแรง ไร้โรค อายุยืน
- (๒) มีเงินมีงาน มีอาชีพสุจริต พึ่งตนเองได้ทางเศรษฐกิจ
- (๓) มีสถานภาพดี เป็นที่ยอมรับนับถือในสังคม
- (๔) มีครอบครัวผาสุก ทำวงศ์ตระกูลให้เป็นที่น่าพอใจ

ทั้ง ๔ นี้ ฟังให้เกิดมีโดยธรรม และใช้ให้เป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนและผู้อื่น

ขั้นที่ ๒ สัมปรายิกัตถะ จุดหมายขั้นเลยตาเห็น หรือประโยชน์เบื้องหน้า

- (๑) มีความอบอุ่นซาบซึ้งสุขใจ ไม่อ้างว้างเลือนลอย มีหลักยึดเหนี่ยวใจให้ เข้มแข็ง ด้วยศรัทธา

^{๑๔๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับขยายความ, หน้า ๕๙๔-๕๙๕.

- (๒) มีความภูมิใจ ในชีวิตสะอาด ที่ได้ประพุดิแต่การอันดีงาม ด้วยความสุจริต
- (๓) มีความอึดใจ ในชีวิตมีคุณค่าที่ได้ทำประโยชน์ตลอดมาด้วยน้ำใจเสียสละ
- (๔) มีความกล้ากล้ำมั่นใจ ที่จะแก้ไขปัญหามาชีวิตและภารกิจไปได้ด้วยปัญญา
- (๕) มีความโล่งจิตมั่นใจ มีทุนประกันภาพใหม่ ด้วยได้ทำไว้แต่กรรมที่ดี

ขั้นที่ ๓ ประมัตถะ จุดหมายสูงสุด หรือประโยชน์อย่างยิ่ง

- (๑) ถึงถูกโลกธรรมกระทบ ถึงจะพบความผันผวนปรวนแปร ก็ไม่หวั่นไหว มีใจเกษมศานต์มั่นคง
- (๒) ไม่ถูกความยึดติดถือมั่นบีบคั้นจิต ให้ผิดหวังโศกเศร้า มีจิตโล่งโปร่งเบาเป็นอิสระ
- (๓) สดชื่น เบิกบานใจ ไม่ขุ่นมัวเศร้าหมอง ผ่องใส ไร้ทุกข์ มีความสุขที่แท้
- (๔) รู้เท่าทันและทำการตรงตามเหตุปัจจัย ชีวิตหมดจดสดใส เป็นอยู่ด้วยปัญญา^{๑๔๒}

๓.๖.๓ ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย

ประโยชน์ทั้งสองฝ่ายหรือประโยชน์ร่วมกัน (อุภยัตถะ) ได้แก่ ประโยชน์ที่เป็นผลเกิดขึ้นทั้งแก่ตนเองและคนอื่น ๆ หรือแก่สังคม แก่ชุมชนอันเป็นส่วนรวม เช่น ประโยชน์ที่เกิดจากของกลางและกิจส่วนรวม เป็นต้น โดยเฉพาะสภาพแวดล้อมและความเป็นอยู่อันเอื้ออำนวยแก่การปฏิบัติเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ และการบำเพ็ญปรัตถะ ของทุก ๆ คน คุณธรรมที่เป็นแกนนำที่จะให้บรรลุจุดหมายนี้คือ วินัย และสามัคคี หลักธรรมทั่วไปที่อาจใช้สอนได้ มีสาราณียธรรม ๖ และอธิพานิยธรรม ๗ ประการ เป็นต้น ตลอดจนพฤติกรรมที่เกื้อกูล ที่พึงประสงค์ ที่สังคมพึงต้องการโดยทั่วไป^{๑๔๓} ประโยชน์ในข้อนี้ สามารถใช้ในการดำเนินชีวิตให้บรรลุจุดหมาย หรือประโยชน์ได้ ๓ ชั้นเช่นกัน คือ

ขั้นที่ ๑ ทิฏฐุธรรมิกัตถะ จุดหมายชั้นตาเห็น หรือ ประโยชน์ปัจจุบัน

- (๑) มีสุขภาพดี ร่างกายแข็งแรง ไร้โรค อายุยืน
- (๒) มีเงินมีงาน มีอาชีพสุจริต พึ่งตนเองได้ทางเศรษฐกิจ

^{๑๔๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), ธรรมนุญชีวิต, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๔๗), หน้า ๘-๙.

^{๑๔๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับขยายความ, หน้า ๕๙๙.

(๓) มีสถานภาพดี เป็นที่ยอมรับนับถือในสังคม

(๔) มีครอบครัวผาสุก ทำวงศ์ตระกูลให้เป็นที่น่าพอใจ

ทั้ง ๔ นี้ พึงให้เกิดมีโดยธรรม และใช้ให้เป็นประโยชน์ ทั้งแก่ตนและผู้อื่น

ขั้นที่ ๒ สัมปรายิกัตถะ จุดหมายชั้นเลเยตาเห็น หรือประโยชน์เบื้องต้น

(๑) มีความอบอุ่นซาบซึ้งสุขใจ ไม่อ้างว้างเลือนลอย มีหลักยึดเหนี่ยวใจให้เข้มแข็ง ด้วยศรัทธา

(๒) มีความภูมิใจ ในชีวิตสะอาด ที่ได้ประพฤติแต่การอันดีงาม ด้วยความสุจริต

(๓) มีความอิมใจ ในชีวิตมีคุณค่าที่ได้ทำประโยชน์ตลอดมาด้วยน้ำใจเสียสละ

(๔) มีความแก้แค้นล้างมลทินใจ ที่จะแก้ไขปัญหา นำชีวิตและภารกิจไปได้ ด้วยปัญญา

(๕) มีความโล่งจิตมั่นใจ มีทุนประกันภาพใหม่ ด้วยได้ทำไว้แต่กรรมที่ดี

ขั้นที่ ๓ ปรมัตถะ จุดหมายสูงสุด หรือประโยชน์อย่างยิ่ง

(๑) ถึงถูกโลกกรรมกระทบ ถึงจะพบความผันผวนปรวนแปร ก็ไม่หวั่นไหว มีใจเกษมศานต์มั่นคง

(๒) ไม่ถูกความยึดติดถือมั่นบีบคั้นจิต ให้ผิดหวังโศกเศร้า มีจิตโล่งโปร่งเบาเป็นอิสระ

(๓) สดชื่น เบิกบานใจ ไม่ขุ่นมัวเศร้าหมอง ผ่องใส ไร้ทุกข์ มีความสุขที่แท้

(๔) รู้เท่าทันและทำการตรงตามเหตุปัจจัย ชีวิตหมดจดสดใส เป็นอยู่ด้วยปัญญา

๓.๖.๔ วิธีปฏิบัติเพื่อเข้าถึงประโยชน์

ในด้านวิธีปฏิบัติหรือดำเนินชีวิตเพื่อเข้าถึงจุดหมายชั้นต่าง ๆ เหล่านี้ พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงสั่งสอนไว้ครบถ้วนทุกระดับ เช่น บางแห่งตรัสหลักธรรมที่เป็นไปเพื่อได้ ทิฏฐธัมมิกัตถะ ๔ ประการ^{๑๔๔} คือ

(๑) อุกุฐานสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยความหมั่น คือ ความขยันหมั่นเพียร รู้จักใช้ปัญญาจัดดำเนินการ ในการปฏิบัติหน้าที่ของตนให้ประสบผลสำเร็จด้วยความสุจริต

^{๑๔๔} อัง.อฎฐก. (ไทย) ๒๓/๕๔/๓๔๐.

พยายามฝึกฝนให้เกิดความชำนาญในงานที่ตนปฏิบัติอยู่และพยายามปฏิบัติให้ความสำเร็จถึงที่สุด

(๒) อารักขสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยการรักษา คือ รู้จักเก็บรักษาทรัพย์สินและผลแห่งกิจการงานให้รอดพ้นอันตรายไม่เสื่อมเสีย การรักษาทรัพย์ให้มั่นคงซึ่งจะเป็นการสร้างตัวสร้างครอบครัวให้มีความเจริญงอกงาม และเป็นการเก็บรักษาทรัพย์ที่หามาได้ด้วยความสุจริต คือ สุจริตในการแสวงหา สุจริตในการได้มาจึงสามารถรักษาทรัพย์เหล่านั้นไว้ด้วยความเย็นหรือที่เรียกว่า ทรัพย์เย็น เป็นทรัพย์ที่ได้มาด้วยความสุจริต

(๓) กัลยาณมิตรตตา ความเป็นผู้มีมิตรดี คือ รู้จักเสวนาคบหาคนดีที่เกื้อกูลแก่การทำงานความดีงามและความก้าวหน้าของชีวิต ซึ่งเป็นมิตรที่ให้ความอุปการะซึ่งกันและกัน เป็นมิตรที่ร่วมทุกข์ร่วมสุขได้ เป็นมิตรที่แนะนำประโยชน์มาให้และเป็นมิตรที่มีน้ำใจ เพราะคำว่ามิตรนั้นมีความหมาย และความสำคัญต่อบุคคลมาก และยังสามารถเป็นตัวกำหนดในการดำเนินชีวิตอีกประการ เมื่อคบเพื่อนดี ก็เป็นสิ่งที่ดีในการคบมิตร

(๔) สมชีวิตา ความเป็นอยู่เหมาะสม คือ รู้จักเลี้ยงชีวิตแต่พอดีให้มีความสุขได้โดยไม่สุรุ่ยสุร่ายฟุ่มเฟือย สามารถประหยัดทรัพย์ไว้ให้เพิ่มพูนขึ้นได้^{๕๕} เป็นผู้รู้จักการเลี้ยงชีพตามความเหมาะสมกับทรัพย์ของตนที่มีอยู่ ซึ่งเป็นการกำหนดถึงรายรับรายจ่ายของตน ที่ได้รับและมืออยู่ให้พอดีกัน รู้จักสิ่งใดควรใช้จ่ายก่อนใช้จ่ายทีหลัง เพื่อให้มีความพอดีในรายจ่ายกับรายรับ

สรุป เนื้อหาสาระในบทนี้ ได้กล่าวถึงแนวคิดจิตสาธารณะในพระพุทธศาสนา ซึ่งถือเอาพระดำรัสของพระพุทธเจ้าที่ตรัสให้พระสาวกจาริกไปบำเพ็ญประโยชน์แก่มหาชน ด้วยจิตอนุเคราะห์ เมตตาเกื้อกูล หวังความสุขความเจริญแก่ชาวโลก ถือว่าเป็นการส่งพระสาวกไปทำหน้าที่แก่สังคมครั้งแรก แนวคิดหรือจิตสำนึกในการสร้างความสุขให้กับมหาชนและสังคมนี้พระพุทธศาสนาถือว่า เป็นจิตที่เป็นกุศล เป็นจิตประกอบด้วยเจตนาที่ตั้งาม เป็นจิตแห่งการบำเพ็ญทาน เป็นจิตที่พร้อมช่วยเหลือผู้อื่นและสร้างประโยชน์แก่สังคม

จิตที่ตั้งาม สำหรับพุทธศาสนาต้องได้รับการพัฒนา ฝึกฝนอบรม ให้เป็นเป็นจิตที่สมบูรณ์พร้อมด้วยคุณภาพ คือ มีคุณธรรม เมตตา กรุณา เอื้ออารี มีความกตัญญูกตเวทีและเสียสละ จิตมีสมรรถภาพ คือ จิตใจเข้มแข็ง มีสติ มีความรับผิดชอบ จิตมีสุขภาพดี คือ มีจิตใจร่าเริง สดชื่น ผ่องใส เบิกบาน จิตที่มีคุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพดี ย่อมส่งผลต่อสุขภาพกาย ทำให้กายมีพฤติกรรมที่ตั้งาม ซึ่งเรียกว่าพฤติกรรมจิตสาธารณะ จากความสำคัญของการ

^{๕๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับขยายความ, หน้า ๕๙๕.

พัฒนาจิต และกายตั้งกล่าวแล้ว พุทธศาสนายังได้วางหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดจิต
 สาธารณะโดยตรงไว้ ดังนี้

หลักพรหมวิหาร ๔ เป็นธรรมประจำใจของผู้มีจิตใจประเสริฐและยิ่งใหญ่ มีเมตตา
 ความรัก ความปรารถนาดี มีไมตรีช่วยเหลือเกื้อกูลกัน กรุณา มีความสงสาร มีน้ำใจ อโยก
 ช่วยเหลือเมื่อเป็นผู้อื่นตกทุกข์ได้ยาก มุทิตา เบิกบานใจ พลอยยินดีเมื่อเห็นผู้อื่นได้ดีมีความสุข
 และอุเบกขา วางใจเป็นกลางเป็นธรรม มั่นคง สม่าเสมอ

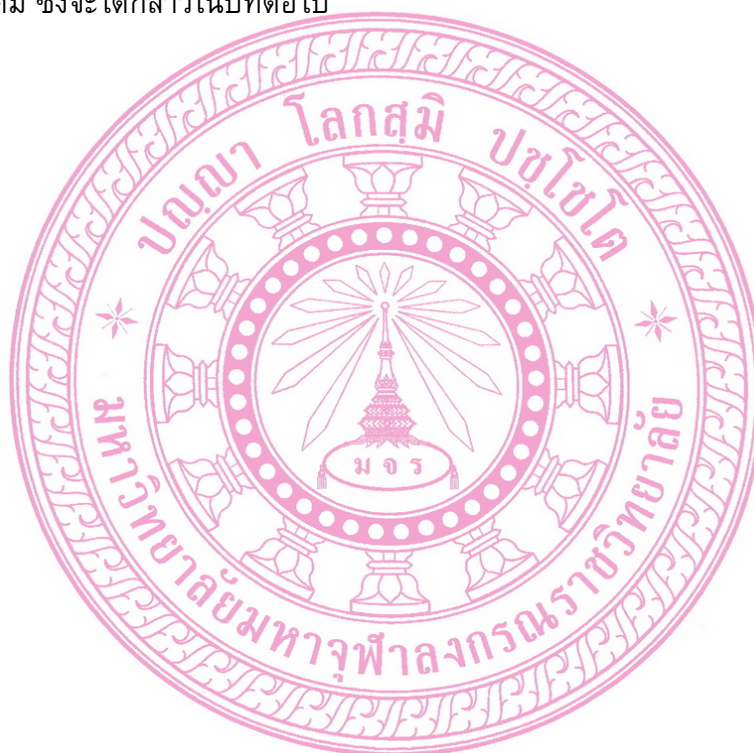
หลักสังคหวัตถุ ๔ เป็นธรรมที่มนุษย์พึงสงเคราะห์ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เป็นธรรม
 เครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจ เอื้อเพื่อเกื้อกูลต่อผู้อื่น มีทาน การให้ปันสิ่งของ เสียสละแรงกายทำ
 ประโยชน์แก่ผู้อื่น ปิยวาจา พูดจาไพเราะอ่อนหวาน จริงใจ พูดในสิ่งที่เป็นประโยชน์ อุตถจริยา
 ประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อผู้อื่น ช่วยเหลือกิจการงานสาธารณะประโยชน์ต่าง ๆ สมานัตตา
 ประพฤติเสมอต้นเสมอปลาย ไม่เอารัดเอาเปรียบต่อผู้อื่น

หลักขรवासธรรม ๔ เป็นหลักปฏิบัติสำหรับครอบครัว ให้มีความมั่นคง สงบสุข ไม่
 แยกแยก มีสัจจะ ความซื่อตรง จริงใจ พูดจริงทำจริง ทมะ รู้จักข่มใจ ควบคุมฝึกหัดตนนิสัยที่ไม่
 ดี แก้ไขข้อบกพร่อง ปรับปรุงตนให้เจริญก้าวหน้า ขันติ ทำหน้าที่การทำงานด้วยความ
 ขยันหมั่นเพียร จาคะ เสียสละความสุขสบาย และประโยชน์ส่วนตน รับฟังความเดือดร้อนของ
 ผู้อื่น และพร้อมช่วยเหลือ

หลักทศ ๖ เป็นหลักธรรมแสดงถึงการจัดระเบียบสังคม และสอนวิธีที่คนในสังคม
 ควรประพฤติปฏิบัติให้ถูกต้องตามบทบาทหน้าที่ ไม่ว่าจะเป็นบิดามารดา-บุตรธิดา ครูอาจารย์-ศิษย์
 สามเณร-ภรรยา มิตรสหาย นายจ้าง-ลูกจ้าง หรือนักบวช-คฤหัสถ์ ทั้งนี้เพื่อความสงบสุขของสถาบัน
 สังคม

จะเห็นว่า จิตสาธารณะในทางพระพุทธศาสนา เป็นจิตที่เป็นทั้งกุศลและอกุศล
 โดยเฉพาะจิตที่เป็นกุศล จะประกอบด้วยเมตตากรุณา และแสดงออกด้วยการช่วยเหลือเพื่อน
 มนุษย์ และสร้างประโยชน์สุขให้แก่สังคม เช่น มฆมานพเกลี้ยพื้นดินให้เรียบสม่าเสมอ ยื่นแล้ว
 สะดวกสบาย เมื่อใครมาแยงก็ไม่มียัตินิกโกธ กลับมียัตินดี ที่เห็นผู้อื่นมีความสุข แล้วได้
 ชักชวนเพื่อน ๆ สร้างสะพาน ถนนหนทาง ศาลาบ่อน้ำเพื่อให้ผู้คนที่สัญจรไปมาได้ใช้สอยเกิด
 ความสะดวกสบาย หรือพระยสะ เมื่อสมัยเป็นชายหนุ่มในชาติหนึ่ง ได้ร่วมกับพรรคพวกเอาศพ
 ไร้ญาติขาดมิตรมาทำการเผา เพื่อไม่เป็นที่อูจจาตตา เป็นที่รังเกียจของสังคม ซึ่งเป็นการแสดง
 ให้เห็นถึงความมีจิตสาธารณะอย่างชัดเจน และในส่วนของจิตสาธารณะที่เป็นอกุศล คือ การ
 ช่วยเหลือผู้อื่นเพราะเห็นแก่รางวัล ชื่อเสียงเกียรติยศ เช่น นายกาละที่รับค่าจ้างจากพ่อ รักษา
 อุโบสถศีล ฟังธรรม ปรมนิบัติรับใช้พระพุทธเจ้าเหล่าภิกษุสามเณรตามความต้องการของพ่อ ได้

ซึมซับพระธรรมคำสอนจากพระพุทธเจ้ากระทั่งบรรลุธรรม แม้ว่าในตอนแรกจะทำด้วยโลกจิต หรือทำเพราะเห็นแก่รางวัล แต่เมื่อเป็นอริยบุคคลแล้ว การทำหน้าที่อุปัฏฐากพระพุทธเจ้าและ พระภิกษุสามเณร เป็นการกระทำด้วยจิตบริสุทธิ์เป็นกุศลจิต และกุศลจิตหรือจิตคิดทำความดีนี้ เมื่อนำมาใช้คู่กับหลักกรรมทางพุทธศาสนาแล้ว ย่อมส่งผลให้สำเร็จประโยชน์แก่สังคม โดยเฉพาะหลักทศ ๖ เป็นหลักธรรมที่เหมาะสม ที่ควรนำมาประยุกต์ใช้กับสถาบันในสังคมไทย ปัจจุบัน เพราะสามารถช่วยให้บุคคลมีระเบียบ วินัย ทำหน้าที่ของตนเองได้ถูกต้องตาม สถานภาพทางสังคม ซึ่งจะได้กล่าวในบทต่อไป

บทที่ ๔

การประยุกต์ใช้จิตสาธารณะในสังคมไทยปัจจุบัน

การศึกษาแนวคิดจิตสาธารณะจากหลาย ๆ แนวคิดจะเห็นได้ว่าภาคส่วนทางสังคม มีบทบาทในการสร้างจิตสำนึกของบุคคล ซึ่งการปลูกฝัง อบรม ฝึกปฏิบัติ และการสังเกตตัวแบบที่ชวนให้ประทับใจจะค่อย ๆ โน้มนำใจของบุคคลให้เกิดจิตสำนึกที่ถูกต้อง และการนำแนวคิดและหลักธรรมในพระพุทธศาสนามาใช้กับสถาบันครอบครัว การศึกษา ศาสนา การเมือง และเศรษฐกิจ ย่อมสามารถขัดเกลา พัฒนาจิตใจประชาชนในสังคมไทยให้มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีจิตสำนึกต่อส่วนรวม คิดทำประโยชน์ต่อสังคมและประเทศชาติ ผู้วิจัยเห็นว่าควรนำแนวคิด ทฤษฎีและหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้ ดังนี้

๔.๑ เสริมสร้างจิตสำนึกการเรียนรู้ทางสังคม

จิตสำนึกเป็นคุณลักษณะทางจิตพิสัยที่เกิดขึ้นในจิตใจของมนุษย์แต่ละคน หลังได้รับรู้หรือเรียนรู้จากสิ่งเร้าภายนอก จิตสำนึกเป็นคุณลักษณะด้านจิตใจที่เกิดจากการเรียนรู้ของบุคคล ซึ่งแบนดูรา (Bandura) เชื่อว่าการเรียนรู้ของมนุษย์ส่วนมากเป็นการเรียนรู้โดยการสังเกตหรือเลียนแบบจากตัวแบบ เนื่องจากมนุษย์มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคลและสิ่งแวดล้อมในสังคมเป็นส่วนมาก ซึ่งการเรียนรู้นี้สามารถถ่ายทอดความคิดและการแสดงออกได้พร้อม ๆ กัน และตัวแบบจะทำหน้าที่ ๓ ลักษณะ คือ

- (๑) ส่งเสริมการเกิดพฤติกรรม
- (๒) ยับยั้งการเกิดพฤติกรรม
- (๓) ช่วยให้พฤติกรรมนั้นคงอยู่

๔.๑.๑ การเรียนรู้ลักษณะของตัวแบบ

การสร้างค่านิยมและจริยธรรมของบุคคล คือ การเรียนรู้ลักษณะการเลียนแบบ โดยการสังเกตพฤติกรรมจริยธรรมของคนที่อยู่ใกล้เคียงและบันทึกในความทรงจำ แล้วจึงถ่ายทอดพฤติกรรมนั้นในลักษณะที่ใกล้เคียงกับตัวแบบ ซึ่งแบนดูราได้แบ่งแม่แบบไว้เป็น ๒ ชนิด คือ แม่แบบจากตัวจริง กับแม่แบบที่เป็นสัญลักษณ์ ซึ่งอาจเป็นคำพูด เอกสาร วิทยูหรือโทรทัศน์ เป็นต้น ซึ่งแม่แบบเหล่านี้จะมีอิทธิพลต่อบุคคลผู้สังเกตหรือเรียนรู้ ดังนี้

(๑) การสร้างพฤติกรรมใหม่ เมื่อผู้สังเกตได้เห็นการกระทำของแม่แบบ ซึ่งเป็นการกระทำที่ผู้สังเกตไม่เคยพบเห็นมาก่อน ผู้สังเกตจะรวบรวมข้อมูลของการกระทำใหม่ในรูปแบบของสัญลักษณ์และถ่ายทอดออกมาเป็นพฤติกรรมใหม่

(๒) การสร้างกฎเกณฑ์หรือหลักการใหม่ จะเกิดขึ้นในสภาพที่ผู้สังเกตเห็นการกระทำของแม่แบบในลักษณะต่าง ๆ เช่น การตัดสินใจ รูปแบบทางภาษา เป็นต้น จากนั้นผู้สังเกตจะทดสอบการกระทำตามแม่แบบลักษณะต่าง ๆ และถ้าการตอบสนองส่งผลทางบวก ผู้สังเกตจะรวบรวมรูปแบบลักษณะของแม่แบบในรูปแบบต่าง ๆ แล้วนำมาสร้างเป็นกฎเกณฑ์ใหม่หรือหลักการใหม่

(๓) การสอนความคิดและพฤติกรรมสร้างสรรค์ การมีแม่แบบจะช่วยสนับสนุนการพัฒนาเชิงสร้างสรรค์เพราะเมื่อมนุษย์เห็นแม่แบบกระทำพฤติกรรมใดพฤติกรรมหนึ่ง มนุษย์อาจใช้ประสบการณ์ต่าง ๆ ที่มีอยู่ประกอบการกระทำของแม่แบบมาพัฒนาเป็นความคิดหรือพฤติกรรมใหม่ขึ้นมา

(๔) การยับยั้งการกระทำและลดความหวั่นเกรง ที่จะกระทำการที่ได้เห็นแม่แบบถูกลงโทษ ผู้สังเกตมีแนวโน้มที่จะไม่กระทำตามแม่แบบนั้น และในทำนองเดียวกันถ้าได้เห็นแม่แบบทำพฤติกรรมที่ไม่ถูกต้องและไม่ห้ามปราม แล้วไม่มีผลกรรมใด ๆ ตามมา ผู้สังเกตก็มีแนวโน้มที่จะกระทำตามแม่แบบ

(๕) การส่งเสริมการกระทำ การมีแม่แบบจะมีอิทธิพลต่อการส่งเสริมการกระทำทั้งที่เป็นทางบวกและทางลบ ถ้าผู้สังเกตได้เห็นแม่แบบแสดงพฤติกรรมหนึ่งและได้รับรางวัล ผู้สังเกตมีแนวโน้มที่จะกระทำตามมากขึ้น ดังนั้นการเสนอแม่แบบในสังคมจำเป็นต้องมีความระมัดระวังอย่างยิ่ง เพราะอาจมีผลต่อการเพิ่มพฤติกรรมทางลบได้

(๖) ทางด้านอารมณ์ การมีแม่แบบนอกจากส่งผลต่อการกระทำแล้ว ยังมีผลต่ออารมณ์ของผู้สังเกตให้รุนแรงเพิ่มขึ้นและกระตุ้นให้เกิดอารมณ์คล้ายตามไปด้วย

(๗) การอื้ออำนวยให้เกิดการกระทำตามแม่แบบ การกระทำที่ให้เห็นคุณค่าและมีความชื่นชอบอยู่เสมอ การกระทำของแม่แบบนั้นจะทำให้ผู้สังเกตทำได้โดยรวดเร็วและกระทำได้ง่าย^{๑๔๖}

สรุปว่า อิทธิพลของตัวแบบหรือวัฒนธรรมทางสังคมนั้น มีบทบาทสำคัญในการกำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ เพราะมนุษย์จะคิดก่อนที่จะเลียนแบบ พฤติกรรมมากมายของคนเราจึงเกิดจากการเฝ้าดูผู้อื่นกระทำ ถ้าสังคมใดมีความยุติธรรม มีบทลงโทษผู้ทำผิด มีการให้รางวัลแก่ผู้ทำดี มีปทัสถานทางคุณธรรมจริยธรรมเป็นหลัก มนุษย์ในสังคมนั้น ย่อมมีพัฒนาการทางคุณธรรมจริยธรรมเกิดขึ้นในจิตใจ มีแรงจูงใจในการทำความดี มีความยับยั้งหรือหลีกเลี่ยง

^{๑๔๖} ชัยวัฒน์ สุทธิรัตน์, สอนเด็กให้มีจิตสาธารณะ, หน้า ๓๙-๔๐.

การกระทำสิ่งเสียหาย มีจิตสำนึกในการสร้างสรรค์สร้างประโยชน์ต่อสังคม และจะยอมประพฤติปฏิบัติตามกฎหมายของสังคมอย่างเต็มที่

๔.๑.๒ ใช้กระบวนการพัฒนาจิตพิสัย

กระบวนการพัฒนาจิตพิสัยนั้น เป็นแนวทางหนึ่งของการพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมที่สามารถนำมาใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาจิตสาธารณะ ซึ่งบลูม (Bloom) ได้สรุปกระบวนการพัฒนาจิตพิสัยของคนไว้ ดังนี้

ขั้นที่ ๑ ขั้นรับรู้ เป็นการสร้างความสนใจ ให้บุคคลได้รับรู้และใส่ใจในสิ่งเร้านำมากระตุ้น เพื่อให้บุคคลมีความรู้สึกที่จะยอมรับสิ่งเร้านั้น และเลือกที่จะสนใจสิ่งเร้านั้น ๆ เช่น การให้เห็นตัวแบบ การจัดกิจกรรมบริการสังคมดี ๆ การบริจาคเสื้อผ้าช่วยเหลือผู้อื่น

ขั้นที่ ๒ ขั้นการตอบสนอง เมื่อบุคคลสนใจแบบอย่างที่ดีในขั้นที่ ๑ แล้ว จะเกิดทัศนคติต่อสิ่งเร้านั้นแล้วจะตอบสนองซึ่งได้แก่การยอมรับสิ่งเร้านั้น เกิดความรู้สึกอยากตอบสนองหรือเกิดความพอใจจากการตอบสนองต่อสิ่งเร้านั้น ดังนั้น ในการสอนจึงต้องให้บุคคลได้มีโอกาสตอบสนองต่อสิ่งเร้านั้นและเกิดความรู้สึกพึงพอใจ ซึ่งจะช่วยพัฒนาความสนใจที่มีอยู่ให้มากขึ้น

ขั้นที่ ๓ ขั้นการเห็นคุณค่า เมื่อบุคคลได้ตอบสนองและได้รับความพึงพอใจ บุคคลนั้นจะมีทัศนคติที่ดีและเห็นคุณค่าของสิ่งนั้น เกิดความชื่นชอบ และผูกพันต่อสิ่งนั้น

ขั้นที่ ๔ ขั้นการจัดระบบ เมื่อบุคคลเห็นคุณค่าของสิ่งนั้นแล้ว เขาจะนำไปเป็นแนวทางปฏิบัติในระบบชีวิตของตนเองและเชื่อถือในการปฏิบัติต่อไป

ขั้นที่ ๕ ขั้นพัฒนาเป็นลักษณะนิสัย เป็นการปฏิบัติจนเป็นกิจนิสัยอย่างสม่ำเสมอจนพัฒนาเป็นลักษณะนิสัยของตนเอง^{๑๔๗}

สรุปว่า การพัฒนาคนให้มีจิตพิสัยที่ดีหรือมีจิตสาธารณะจึงต้องเริ่มจากการจัดสิ่งเร้าเพื่อสร้างความสนใจให้แก่คน โดยวิธีการต่าง ๆ เพื่อให้คนได้สนใจ พอใจ แล้วจึงจัดกิจกรรมให้คนได้ตอบสนอง เพื่อให้เกิดทัศนคติที่ดี ชื่นชอบ พอใจ ต่อสิ่งนั้น บุคคลก็จะนำไปเป็นแนวทางปฏิบัติตน และปฏิบัติจนเป็นนิสัยในชีวิตประจำวันในที่สุด

^{๑๔๗} ชัยวัฒน์ สุทธิรัตน์, สอนเด็กให้มีจิตสาธารณะ, หน้า ๔๑-๔๒.

๔.๒ พรหมวิหาร ๔ หลักพัฒนาจิตสาธารณะครบครัน

พรหมวิหารธรรม^{๑๔๔} หมายถึง ธรรมสำหรับพระพรหมเป็นที่อยู่ของจิตใจมี ๔ ข้อ พรหมวิหารธรรม เป็นหลักธรรมสำคัญสำหรับบิณฑามารดา ผู้ได้รับสมญานามว่าเป็นพรหมของ บุตร เพราะพรหมวิหารนี้เป็นธรรมสำหรับพรหมหรือผู้ประเสริฐ ตามคติความเชื่อของศาสนา พราหมณ์ถือว่าพระพรหมเป็นผู้สร้างโลก เป็นเทพเจ้าผู้บันดาลสิ่งทั้งหลาย พระพรหมจึงเป็นผู้ ประเสริฐ แต่ในทางพระพุทธศาสนาถือว่าทุกคนมีส่วนร่วมในการสร้างสรรค์และอภิบาลโลกด้วย การปฏิบัติตนตามหลักพรหมวิหารธรรมก็ถือว่าเป็นพรหมได้ เพราะฉะนั้น บิณฑามารดาจึงเป็น พระพรหมของบุตร เพราะมีคุณธรรม ๔ ประการนี้ ได้แก่

(๑) เมตตา การมีความรัก ความปรารถนาดี มุ่งหวังจะให้บุตรมีความสุข บิณฑามารดา เป็นผู้ที่สร้างความสุขให้แก่ บุตร ความรักของบิณฑามารดาที่มีต่อบุตรนั้นเป็นความรักที่ บริสุทธิ์ เพราะมุ่งหวังแต่ความสุขแก่บุตรเท่านั้น ไม่หวังผลประโยชน์ตอบแทนสิ่งอื่นใดนอกจาก ให้เขาเป็นสุข เพราะฉะนั้น บิณฑามารดา จึงเป็นที่รักยิ่งของบุตร และด้วยความเมตตาของบิณฑามารดา จึงเห็นว่าบุตรเป็นที่รักอย่างยิ่งของท่านทั้งสอง

ความเมตตาของบิณฑามารดาเป็นสิ่งแสดงให้เห็นถึงความมีคุณธรรมทางจิตใจสูง เพราะท่านทั้งสองได้เสียสละความสุขส่วนตัว เพื่อความสุขของบุตรได้ การแสดงความเมตตาต่อบุตรควรแสดงออกทั้ง ๓ ทาง ได้แก่

(๑) เมตตากายกรรม เมตตาทางกาย ได้แก่การกระทำ และการแสดงออก ทางกาย ที่ประกอบด้วยความเมตตา

(๒) เมตตาวาจากรรม เมตตาทางวาจา ได้แก่ การพูดเจรจาถ้อยคำ ที่ประกอบด้วยความเมตตา

(๓) เมตตามโนกรรม เมตตาทางใจ ได้แก่ การมีจิตใจที่มุ่งหวังดี มีเจตนาดีต่อบุตรธิดา

(๒) กรุณา การมีความสงสารเอ็นดูบุตร ต้องการช่วยเหลือให้พ้นจากความทุกข์ยากลำบากที่เกิดขึ้น ยามเมื่อบุตรประสบทุกข์ ผู้เป็นบิณฑามารดาอย่ามัวประจบประแจงไม่ยอมกว่าบุตร เช่น ยามที่บุตรไม่สบาย ผู้เป็นบิณฑามารดาต้องคอยดูแลรักษาอย่างใกล้ชิดจนกว่าจะหายเจ็บป่วยแม้ยามที่บุตรประสบปัญหาชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ที่จะให้คำปรึกษาที่ดีและต้องการให้ความช่วยเหลืออย่างจริงใจโดยไม่เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อยและความเบื่อหน่าย คือ บิณฑามารดา ด้วยคุณธรรมของบิณฑามารดาข้อนี้ทำให้เห็นได้ว่า เมื่อยามที่บุตรประสบความทุกข์จะคิดถึงบิณฑามารดาก่อนผู้อื่นเพราะฉะนั้นบิณฑามารดาจึงเปรียบเหมือนพรหม เพราะเป็นผู้ช่วยเหลือบุตรจากความทุกข์ทั้งทางร่างกายและจิตใจ

^{๑๔๔}ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๑๙๔/๒๒๕.

(๓) มุกิตา การมีความยินดีกับบุตรเมื่อบุตรของท่านมีความสุขหรือประสบความสำเร็จ ในด้านต่าง ๆ บิดามารดาจะเป็นผู้ที่มีความยินดีให้อย่างจริงใจ ยามเมื่อบุตรได้ดีมีความสุข บิดามารดาก็ยินดีเบิกบานพลอยมีความสุขกับบุตรด้วย เพราะมีความปรารถนาให้บุตรมีความสุขอยู่แล้ว เมื่อบุตรได้ประสบความสำเร็จ ก็มีความยินดีเป็นอย่างยิ่ง เช่นเดียวกับเป็นความสุขของตน บิดามารดาจะไม่มีควมอิจฉา ริษยาในความสุขความสำเร็จของบุตรแม้แต่น้อย ยิ่งถ้าบุตรมีความสุขมากเท่าใด ท่านก็มีความสุขมากขึ้นเท่านั้น

(๔) อุเบกขา การวางตัวเป็นกลาง มีความหนักแน่น กล่าวคือ บิดามารดาจะเป็นกลางในความถูกต้องไม่เอนเอียงเพราะอำนาจชักจูงของกิเลสฝ่ายใดอย่างหนึ่ง บิดามารดาจะต้องมีความหนักแน่นในการอบรมเลี้ยงดูบุตรโดยใช้หลักแห่งความถูกต้องตั้งเป็นแนวทางในการปฏิบัติมีความหนักแน่นที่จะปฏิบัติตามครรลองคลองธรรม เพื่อรักษาความถูกต้องและปลูกฝังให้บุตรสามารถพึ่งตนเองได้ หากขาดอุเบกขาธรรมเป็นแกนกลางในการอบรมเลี้ยงดูก็จะกลายเป็น^{๑๔๙}

สรุปว่า พรหมวิหารทั้ง ๔ ข้อ นับว่าเป็นหลักธรรมที่ยิ่งใหญ่ประการหนึ่งของพุทธศาสนา ที่บิดามารดาควรปลูกฝังให้แก่บุตรธิดาอย่างยิ่ง เพราะคนที่จะมีจิตสาธารณะนั้นจะต้องมีความปรารถนาให้ผู้อื่นได้รับความสุข (เมตตา) มีความปรารถนาให้ผู้อื่นพ้นทุกข์ (กรุณา) มีความยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี (มุทิตา) และการรู้จักวางเฉยไม่คิดซ้ำเติมใครเมื่อมีทุกข์ (อุเบกขา) และเนื่องจากครอบครัวถือว่าเป็นสถาบันพื้นฐานของมนุษย์ เมื่อเทียบกับสถาบันอื่นในสังคม ครอบครัวเป็นกลุ่มสังคมที่สมาชิกมีความสัมพันธ์กันทางเพศและทางการสืบสายโลหิต ทุกสังคมจะมีสถาบันครอบครัว แต่อาจแตกต่างกันในรูปแบบและบรรทัดฐานในการดำเนินชีวิตของผู้คนในครอบครัว ครอบครัวจึงเป็นจุดกำเนิดของการเลี้ยงดู และหล่อหลอมให้สมาชิกปฏิบัติหรือประพฤติตามกรอบของวัฒนธรรมโดยการถ่ายทอดค่านิยมทางวัฒนธรรมที่ได้รับจากบรรพบุรุษให้กับชนรุ่นหลัง จึงอาจกล่าวได้ว่า ครอบครัวเป็นสถาบันแห่งแรกที่วางมาตรฐาน พฤติกรรม จิตสำนึก และเสริมสร้างบุคลิกภาพให้กับสมาชิก

^{๑๔๙} พระมหาบุญเพียร ปุณฺณวิริโย, แนวคิดและวิธีการขัดเกลาทางสังคมในสถาบันครอบครัว ตามแนวพระพุทธศาสนา, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๙๖ - ๙๗.

๔.๓ สังคหัตถ์ ๔ หลักธรรมส่งเสริมพัฒนาการจิตสาธารณะ

สังคหัตถ์ ๔^{๕๐} หมายถึง หลักธรรมที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวหัวใจของผู้อื่น ผูกไมตรี เอื้อเพื่อ เกื้อกูล หรือเป็นหลักการสงเคราะห์ซึ่งกันและกัน มีอยู่ ๔ ประการ ได้แก่

(๑) ทาน คือ การให้ปัน เอื้อเพื่อเผื่อแผ่ การเสียสละ แบ่งปัน ช่วยสงเคราะห์ ตลอดจนให้ความรู้ความเข้าใจ และศิลปวิทยาเพื่อประโยชน์แก่บุคคลอื่น ไม่ตระหนี่ถี่เหนียว ไม่เป็นคนเห็นแก่ได้ฝ่ายเดียว คุณธรรมข้อนี้จะช่วยให้ไม่เป็นคนเห็นแก่ตัว โดยคำนึงอยู่เสมอว่า ทรัพย์สิ่งของที่เราหามาได้ มิใช่สิ่งจริงยั่งยืน เมื่อเราสิ้นชีวิตไปแล้วก็ไม่สามารถจะนำติดตัวเอาไปได้

(๒) ปิยวาจา คือ การพูดจาด้วยถ้อยคำสุภาพ ที่ไพเราะอ่อนหวาน พูดด้วยความจริงใจ แนะนำในสิ่งที่เป็นประโยชน์ มีเหตุมีผล ชักจูงในทางที่ดีงาม แสดงความเห็นอกเห็นใจ เป็นกำลังใจให้ รู้จักพูดให้เกิดความเข้าใจอันดี สมานสามัคคี เกิดไมตรี ทำให้รักใคร่นับถือและช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ไม่พูดหยาบคายก้าวร้าว พูดในสิ่งที่เป็นประโยชน์ เหมาะสำหรับกาลเทศะ พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญกับการพูดเป็นอย่างมาก เพราะการพูดเป็นบันไดขั้นแรกที่จะสร้างมนุษยสัมพันธ์อันดีให้เกิดขึ้น วิธีการที่จะพูดให้เป็นปิยวาจา นั้น จะต้องพูดโดยยึดถือหลักเกณฑ์ เว้นจากการพูดเท็จ, เว้นจากการพูดส่อเสียด, เว้นจากการพูดคำหยาบ, เว้นจากการพูดเพื่อเจ้า

(๓) อัตถจริยา คือ การสงเคราะห์ทุกชนิดหรือการประพฤติในสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นให้ความช่วยเหลือด้วยแรงกายและขวนขวายกิจการต่าง ๆ บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ รวมทั้งช่วยแก้ไขปัญหาและช่วยปรับปรุงส่งเสริมในด้านจริยธรรม

(๔) สมานัตตา คือ การเป็นผู้มีความสม่ำเสมอ หรือมีความประพฤติเสมอต้นเสมอปลาย ให้ความเสมอภาค ปฏิบัติสม่ำเสมอกับต่อคนทั้งหลาย ไม่เอาเปรียบ ร่วมทุกข์ร่วมสุข ร่วมรับรู้ ร่วมแก้ไขปัญหา เพื่อให้เกิดประโยชน์สุขร่วมกัน คุณธรรมข้อนี้จะช่วยให้เราเป็นคนมีจิตใจหนักแน่นไม่โลเล รวมทั้งยังเป็นการสร้างความนิยม และไว้วางใจให้แก่ผู้อื่นอีกด้วย^{๕๑}

กล่าวได้ว่า คนเราทุกคนนอกจากมีหลักธรรมอันเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจแล้วยังมีหน้าที่ประจำติดตัวกันมาตั้งแต่เกิดแล้ว ขณะที่ยังเป็นเด็กก็มีหน้าที่น้อยหน้อย ครั้นเป็นผู้ใหญ่หน้าที่ ก็เพิ่มขึ้นเป็นเงาตามตัวเป็นหน้าที่ประจำ ไม่รวมถึงหน้าที่เกี่ยวกับการประกอบอาชีพซึ่งมีอยู่มากมาย คำว่า “หน้าที่” คืออะไร หน้าที่ หมายถึง กิจที่จะต้องรับผิดชอบ เช่น พ่อแม่มีหน้าที่เลี้ยงดูอบรมสั่งสอนลูกให้เป็นคนดี ส่วนลูกก็มีหน้าที่ต้องประพฤติปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพ่อแม่ ครั้นแม่ลูกเติบโตเป็นผู้ใหญ่แล้ว ก็ต้องมีหน้าที่เลี้ยงดูพ่อแม่ที่ชรา เป็นการตอบแทน

^{๕๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๐/๑๖๗.

^{๕๑} พระมหาบุญเพียร ปุณฺณวิริโย, แนวคิดและวิธีการขัดเกลาทางสังคมในสถาบันครอบครัว ตามแนวพระพุทธศาสนา, หน้า ๑๑๙.

ครูบาอาจารย์ทั้งหลายมีหน้าที่ฝึกฝนอบรมสั่งสอนศิษย์ให้เป็นคนดี ให้มีศิลปวิทยาเป็นอาชีพติดตัว ส่วนศิษย์ก็ต้องมีหน้าที่ รับการฝึกฝนอบรมและการสอนศิลปวิทยาจากครู ด้วยความตั้งใจใฝ่เรียน ในขณะที่เดียวกันก็ต้องแสดงความเคารพนอบน้อมต่อครูอาจารย์ปรนนิบัติดูแลรับใช้พร้อมให้การบริการท่านตามสมควร

๔.๔ ทิศ ๖ หลักธรรมสำหรับพัฒนาจิตสาธารณะของสถาบันทางสังคม

หลักทิศ ๖ เป็นคำสอนทางพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทรงกำหนดหน้าที่ของมนุษย์ไว้อย่างชัดเจน เพื่อให้บุคคลแต่ละคนยึดหลักการปฏิบัติต่อบุคคลรอบข้าง อนุเคราะห์บุคคลต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องด้วยไว้อย่างชัดเจน ถ้าบุคคลปฏิบัติหน้าที่ของตนตามหลักทิศ ๖ ครบถ้วนสมบูรณ์ ทิศ ๖ ก็จะมีอนุเคราะห์บุคคลนั้น ซึ่งปัจจุบันสภาวะทางเศรษฐกิจและสังคมได้เปลี่ยนแปลงไป ส่งผลกระทบต่อสถาบันต่าง ๆ ของสังคม ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงหลาย ๆ ด้านของสถาบันทางสังคม เช่น สถาบันครอบครัว บิดามารดาไม่สามารถทำหน้าที่ของตนได้อย่างสมบูรณ์ เกิดช่องว่างในครอบครัว อันเป็นเหตุให้นำไปสู่ความคลอนแคลนไม่เข้าใจกันระหว่างบิดามารดากับบุตรธิดา ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อสังคม เพราะครอบครัวถือว่าเป็นรากฐานของสังคม ที่ช่วยอบรมบ่มนิสัยบุคคลากรให้มีจิตสำนึกที่ดีและถูกต้อง เช่นเดียวกับสถาบันการศึกษา ศาสนา การเมือง และเศรษฐกิจ ล้วนมีหน้าที่ที่ต้องปฏิบัติให้สอดคล้องกับสภาวะของตน เพื่อประโยชน์ในการสร้างจิตสาธารณะให้กับบุคคลในสังคม ดังนี้

๔.๔.๑ จิตสาธารณะของสถาบันครอบครัว

สถาบันครอบครัวนั้นเป็นสถาบันหลักซึ่งรองลงมาจากสถาบันศาสนา ในการสร้างพฤติกรรมเพื่อผู้อื่นหรือการเสียสละเพื่อผู้อื่น ครอบครัวเป็นสถาบันสำคัญตั้งแต่โบราณกาลมาแล้ว ผู้ใหญ่มีพฤติกรรมอย่างไรเด็กก็มักจะเลียนแบบ จนมีคำพูดสะท้อนปรากฏการณ์เช่นนี้บ่อย ๆ ดังเช่น “ลูกไม่หล่นไม่ไกลตั้น” หรือในกรณีของสุภาพสตรีก็จะมีคำพูดว่า “ดูข้างให้ดูหาง ดูนางให้ดูแม่” ทั้งนี้และทั้งนั้นก็เป็นการยอมรับสมมุติฐานที่ว่า ผู้ใหญ่เป็นแหล่งของการสร้างบุคลิกภาพและพฤติกรรมของเด็ก และที่สำคัญที่สุดคือคนในครอบครัวนั่นเอง เพราะนับตั้งแต่ลืมตาขึ้นมามองโลกเด็กก็จะเห็นบุคคลสำคัญในชีวิตเหล่านี้ และอยู่ด้วยอย่างใกล้ชิดที่สุดจนเติบโตใหญ่ ดังนั้นในสภาวะครอบครัวซึ่งอยู่อย่างปกติสุขทั้งหลายจะสร้างหรือพิมพ์สมาชิกให้กับสังคมอยู่ตลอดเวลา ในเมืองไทยเรานั้น สถาบันครอบครัวส่วนใหญ่ยังนับได้ว่าอยู่อย่างปกติสุขตามสมควร เพราะอัตราการหย่าร้างยังต่ำกว่าตะวันตก เด็กจึงไม่ต้องถูกกระเทือนใจเป็นจำนวนมาก อย่างไรก็ตามเมื่อขยายวงออกไปแล้วมีเพียงแต่คนในครอบครัวเท่านั้นที่จะ

สร้างพฤติกรรม และจิตวิทยาของการเอื้อเพื่อเสียสละ แต่ผู้ใหญ่ในสังคมทุกคนก็มีบทบาทเท่า ๆ กัน^{๑๕๒} ดังนี้

(๑) หน้าที่ของสถาบันครอบครัว

ครอบครัวถือว่าเป็นสถาบันเล็กที่สุด และมีความสำคัญมากที่สุดสำหรับมนุษย์ เพราะเป็นสถาบันที่ทำให้กำเนิดเลี้ยงดูมนุษย์ให้มีชีวิตรอดและเป็นสมาชิกที่ดีของสังคม นอกจากนี้ครอบครัวยังมีบทบาทและอิทธิพลสำคัญในการขัดเกลาบุคลการในสังคมให้อยู่ร่วมกันโดยปกติสุข ครอบครัวจึงมีคุณสมบัติพิเศษที่แตกต่างจากสถาบันอื่น ๆ คือ เป็นสถาบันแรกสุดที่บุคคลได้มีโอกาสติดต่อสัมพันธ์กับบุคคลต่าง ๆ ครอบครัวจึงมีอิทธิพลต่อบุคคล^{๑๕๓} เมื่อมองโดยภาพรวมแล้ว สถาบันครอบครัวมีความสำคัญต่อการอบรมเลี้ยงดูเด็กเป็นอย่างมาก และการจะพัฒนาเด็กในด้านที่เกี่ยวกับสถาบันครอบครัวนั้น พ่อแม่มีส่วนสำคัญยิ่งในการอบรม สั่งสอน เลี้ยงดูบุตรให้เจริญเติบโตขึ้นมาเป็นสมาชิกที่ดีต่อสังคม ซึ่งทางพระพุทธศาสนาได้วางหลักการ หรือบทบาทหน้าที่อันสำคัญของพ่อแม่ไว้ คือ บิดามารดาพึงอนุเคราะห์บุตรด้วยฐานะ ๕ ประการ ดังนี้

(๑) ห้ามไม่ให้ทำความชั่ว^{๑๕๔}

พ่อแม่ยอมห้ามปรามบุตรธิดาไม่ให้ทำความชั่วซ้ำเสียหาย ป้องกันไม่ให้ตกไปในทางที่ต่ำทรามในที่ที่มีอันตราย^{๑๕๕} การห้ามปรามมิให้ประพฤติชั่ว คือ การกันบุตรออกจากความชั่วนั่นเอง กัน หมายถึง ป้องกัน กีดกัน เพราะการประพฤติชั่วทางกาย ทางวาจา และทางใจ เป็นอกุศลกรรมที่บุคคลพึงงดเว้น เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเดือดร้อนเสียหาย ทั้งแก่ตนเอง และผู้อื่น บิดาและมารดาจะต้องแนะนำสั่งสอนบุตรของตนให้รู้จักละจากความชั่วร้ายทั้งหลายที่นำความเสื่อมมาสู่ชีวิตในทุก ๆ ด้าน ทั้งทางด้านกาย วาจา และใจ ตลอดจนเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดความประพฤติชั่ว เช่น การคบคนไม่ดี การอาศัยอยู่ในสภาพแวดล้อมที่เป็นโทษ การดำรงชีวิตด้วย

^{๑๕๒} นพมาศ วีระเวทิน, จิตวิทยาสังคมกับชีวิต, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๒), หน้า ๖๑.

^{๑๕๓} รัชนิกร เศรษฐ์, สังคมวิทยาชนบท, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๘), หน้า ๑๒๖.

^{๑๕๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๗/๒๑๒.

^{๑๕๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), จากสุขในบ้านสู่ความเกษมสันต์ทั่วสังคม, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ๒๑ เซ็นจูรี่ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๒.

ความประมาท ความเกียจคร้าน^{๑๕๖} เป็นต้น นอกจากนี้ความเสื่อมเสียที่บิดามารดาจะพึงห้าม
 ปราคมบุตรธิดามีให้กระทำอีกประการหนึ่ง คือ อุกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ได้แก่

- (๑) การฆ่าและเบียดเบียนชีวิตผู้อื่น
- (๒) การลักขโมยทรัพย์สินของผู้อื่น
- (๓) ประพฤติผิดในกาม
- (๔) การพูดเท็จ
- (๕) การพูดส่อเสียด
- (๖) การพูดคำหยาบ
- (๗) การพูดเพ้อเจ้อ
- (๘) มีความโลภอยากได้สิ่งของของผู้อื่น
- (๙) มีความอาฆาตพยาบาทคิดปองร้ายผู้อื่น
- (๑๐) และการมีความเห็นผิดจากความเป็นจริง^{๑๕๗}

เนื่องจากบิดามารดามีประสบการณ์มากกว่า ย่อมรู้ย่อมเห็นสิ่งที่ควรและไม่ควร สิ่ง
 ที่พึงปฏิบัติและไม่พึงปฏิบัติ จึงมีหน้าที่แนะนำ บอกทางให้บุตรของตนละเว้นจากความชั่วต่าง ๆ
 ได้ และการห้ามปรามมิให้ประพฤตชั่วควรเริ่มตั้งแต่บุตรยังเล็ก ๆ โดยการบอกและแนะนำในสิ่ง
 ที่เป็นกุศลกรรมที่กระทำแล้วก่อให้เกิดประโยชน์สุขแก่ชีวิตและสังคม

- (๒) ให้ตั้งอยู่ในความดี^{๑๕๘}

พ่อแม่สั่งสอนแนะนำให้ตั้งอยู่ในความดีชักนำบุตรธิดาให้มุ่งไปในทางที่จะพบ
 ความสุขความเจริญ^{๑๕๙} การปลูกฝังในทางที่ดี ให้บุตรประพฤติตนอยู่ในศีลธรรม พ่อแม่ต้องเลี้ยง
 ดูแลกลมเกลียวทางด้านจิตใจ เพราะใจเป็นตัวควบคุมการกระทำของคน การอบรมสั่งสอนให้
 ประพฤติดี ก็คือ การอบรมใจของบุตรให้ดีนั่นเอง ทั้งนี้เพราะการอบรมสั่งสอนให้บุตรเป็นคนดี
 ด้วยการประพฤติในสิ่งที่ดีงามและเป็นประโยชน์นั้น ผู้ที่เป็นบิดาและมารดาย่อมต้องการบุตรที่
 เป็นคนดีทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า สัปปุรุษ หรือสัตบุรุษ บุตรที่เป็นสัตบุรุษ ย่อมประพฤติใน
 สิ่งที่เป็นคุณประโยชน์ ก่อให้เกิดความสุขความเจริญแก่บุคคลในครอบครัวและสังคมอย่าง

^{๑๕๖} รุ่งนิภา พัฒนพฤษชาติ, การศึกษาการพัฒนาเด็กตามทัศนะของพระพรหมมังคลาจารย์
 (ปัญญานันทภิกขุ), วิทยาลัยพุทธศาสตร์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลง
 กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๘๕.

^{๑๕๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๑.

^{๑๕๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๗/๒๑๒.

^{๑๕๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), จากสุขในบ้านสู่ความเกษมสันต์ทั่วสังคม, หน้า ๒.

มากมาย^{๑๖๐} การจะอบรมสั่งสอนให้บุตรตั้งอยู่ในความดีได้นั้น ควรแนะนำสั่งสอนบุตรให้ดำรงตนอยู่ในกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ซึ่งเป็นหลักแห่งความดีที่ต้องปฏิบัติขั้นพื้นฐาน คือ

- (๑) เว้นจากการฆ่าและเบียดเบียนชีวิตผู้อื่น
- (๒) เว้นจากการละเมิดช่วงชิงทรัพย์สินของผู้อื่น
- (๓) เว้นจากการประพฤติดินในกาม
- (๔) เว้นจากการพูดเท็จ
- (๕) เว้นจากการพูดส่อเสียด
- (๖) เว้นจากการพูดคำหยาบ
- (๗) เว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ
- (๘) ไม่มีความโลภอยากได้สิ่งของของผู้อื่น
- (๙) เว้นจากการอาฆาตพยาบาทปองร้ายผู้อื่น
- (๑๐) และการมีความเห็นถูกต้องเป็นสัมมาทิฏฐิ^{๑๖๑}

บิดามารดาจะต้องปลูกฝังให้บุตรมีจิตสำนึกทางด้านคุณธรรม และมีฉันทะในการทำ ความดี และพัฒนาให้มีความดียิ่ง ๆ ขึ้น เพราะความดีเป็นสิ่งที่ไม่ควรสันโดษ ไม่สันโดษในกุศล ธรรม พระพุทธองค์ทรงเปรียบเทียบความเจริญรุ่งเรืองของชีวิตเหมือนกับต้นไม้ เพราะต้นไม้ที่ จะเติบโตสมบูรณ์ได้ดี เจ้าของจะต้องดูแลกำจัดวัชพืชและไม้อื่น ๆ ที่เป็นตัวแย่งอาหาร และ บำรุงด้วยปุ๋ยและน้ำอย่างถูกวิธีจึงจะเจริญงอกงาม ขั้นตอนในการพัฒนาตนตามหลัก พระพุทธศาสนา จะต้องละทิ้งสิ่งที่เป็นบาปอกุศล และในขณะเดียวกันก็ต้องสร้างกุศลกรรมให้ เกิดขึ้นด้วย หน้าที่ของบิดามารดาประการหนึ่งนั่นคือ ต้องให้การอบรมสั่งสอนบุตรให้ตั้งตน อยู่ ในความดีงาม ตามหลักการของพระพุทธศาสนา คือ การเว้นจากการกระทำความชั่วทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม และการทำจิตของตนให้ผ่องใส^{๑๖๒}

- (๓) ให้ศึกษาศิลปวิทยา^{๑๖๓}

พ่อแม่พึงให้บุตรธิดาได้เล่าเรียนศิลปวิทยา มีความรู้ที่จะไปประกอบอาชีพการงาน เพื่อตั้งตัวให้เป็นหลักฐานต่อไป^{๑๖๔} บิดามารดาถือว่าเป็นครูคนแรกของบุตร เพราะสอนให้บุตร ได้รู้จักเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ มากมายก่อนใครอื่น อีกคำหนึ่งท่านเรียกว่าเป็น ผู้แสดงโลกนี้แก่บุตร

^{๑๖๐} รุ่งนิภา พัฒนพฤษชาติ, การศึกษาการพัฒนาเด็กตามทัศนะของพระพรหมมิ่งคลาจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ), หน้า ๘๖.

^{๑๖๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๑-๔๓๒.

^{๑๖๒} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๓/๙๐.

^{๑๖๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๗/๒๑๓.

^{๑๖๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), จากสุขในบ้านสู่ความเกษมศานต์ทั่วสังคม, หน้า ๒.

เพราะบุตรได้พบกับบิดาและมารดาก่อนใครอื่น บิดาและมารดาจึงเป็นตัวแทนของชายหญิงทั้งโลกที่บุตรได้เรียนรู้ อีกทั้งพฤติกรรมที่บิดาและมารดาได้แสดงให้บุตรเห็น เป็นการปลูกฝังพฤติกรรมดังกล่าวแก่บุตรทั้งทางตรงและทางอ้อม นอกจากบิดามารดาจะสอนให้บุตรของตนได้เรียนรู้ในสิ่งต่าง ๆ รอบตัวแล้ว หน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือส่งเสริมให้เขาได้รับการศึกษาสามารถนำความรู้นั้นมาประกอบอาชีพเพื่อเลี้ยงตัวและครอบครัวต่อไปได้ในอนาคต ด้วยเหตุนี้บิดามารดาจึงควรที่จะส่งเสริมเรื่องการศึกษาเล่าเรียน เพื่อให้บุตรเติบโตมาพอมีความรู้ความสามารถที่จะเลี้ยงชีพของตนต่อไปได้^{๑๖๕}

(๔) หารรยา (สามี) ที่สมควรให้^{๑๖๖}

ถึงเวลาถึงวัยที่จะมีครอบครัว พ่อแม่ก็เป็นฐานะเอาใจใส่จัดแจงช่วยเหลือ โดยรับที่จะทำด้วยความเต็มใจ^{๑๖๗} เมื่อบุตรเติบโตเป็นผู้ใหญ่สมควรที่มีครอบครัวแล้ว บิดามารดาต้องรับภาระหน้าที่ในการเอาใจใส่ดูแลด้านการมีครอบครัวของบุตร เริ่มต้นจากการให้คำปรึกษาแนะนำในการเลือกคู่ครอง โดยให้คำปรึกษาในฐานะที่บิดามารดาเคยมีประสบการณ์ผ่านเรื่องนี้มาก่อน ย่อมให้คำปรึกษาที่ดีและมีประโยชน์ต่อบุตรได้ ในที่นี้รวมทั้งการจัดการตามประเพณีที่มีมา เช่น การสู่ขอ การหมั้นหมาย ตลอดจนการสมรส บิดามารดามีหน้าที่ในการช่วยเหลือทรัพย์สินด้านเงินทองอันเป็นค่าธรรมเนียมในการแต่งงาน ในที่นี้หมายถึง ค่าสินสอดทองหมั้น ค่าใช้จ่ายในการจัดงานแต่งงาน เป็นต้น ในสังคมปัจจุบันบทบาทในด้านนี้อาจลดน้อยลง แต่บิดาและมารดาก็ยังคงมีหน้าที่ต้องคอยให้คำแนะนำบุตรให้รู้จักเลือกคนที่ดี เพื่อมาเป็นสามีและภรรยา ส่วนในอดีตนั้นผู้ใหญ่เป็นผู้จัดหาคู่สมรสให้บุตรเอง จะเห็นได้ว่า บิดามารดามีบทบาทมากในการเลือกคู่ครองให้กับบุตรของตน เพื่อให้ได้มาซึ่งบุตรชาย และบุตรสะใภ้ที่ดี โดยคำนึงถึงความผาสุกอันจะเกิดขึ้นกับครอบครัวของบุตรเป็นสำคัญ^{๑๖๘}

(๕) มอบทรัพย์สินสมบัติให้ในเวลาอันสมควร^{๑๖๙}

พ่อแม่มอบทรัพย์สินสมบัติให้ในเวลาอันสมควรเป็นระยะ ๆ ไปแก่บุตรธิดา และวาระสุดท้ายก็มอบสมบัติชิ้นสุดท้ายที่เรียกว่า “มรดก”^{๑๗๐}

^{๑๖๕} รุ่งนิภา พัฒนพฤษชาติ, การศึกษาการพัฒนาเด็กตามทัศนะของพระพรหมมิ่งคลาจารย์ (ปัญญาเนนทภิกขุ), หน้า ๘๗.

^{๑๖๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๗/๒๑๓.

^{๑๖๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), จากสุขในบ้านสู่ความเกษมศานต์ทั่วสังคม, หน้า ๒.

^{๑๖๘} รุ่งนิภา พัฒนพฤษชาติ, หน้า ๘๗-๘๘.

^{๑๖๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๗/๒๑๓.

^{๑๗๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒.

บิดามารดาเป็นผู้ให้การสงเคราะห์บุตรด้วยทรัพย์สินเงินทองตามที่จำเป็น เพื่อให้เขาได้นำไปใช้จ่ายส่วนตัว และเมื่อบุตรอยู่ในวัยอันสมควรที่จะต้องได้รับมรดกจากตระกูล ผู้เป็นบิดามารดาจะต้องแบ่งปันมรดกของตระกูลให้แก่บุตรของตนเพื่อเป็นฐานในการสร้างตัวต่อไปในอนาคต การให้มรดกนั้น เมื่อถึงกาลเวลาอันควรจึงให้ ถ้ายังไม่ถึงเวลาอันควร เช่น บุตรยังอยู่ในวัยเยาว์และไม่รู้จักค่าของเงินทองทรัพย์สินสมบัติ ควรรอให้บุตรเติบโตก่อน จึงมอบให้ หรือในทางตรงกันข้ามหากว่าบุตรยังประพฤติชั่วอยู่ เช่น หมกมุ่นอยู่ในอบายมุข ควรให้บุตรกลับตัวเสียก่อนแล้วจึงมอบทรัพย์สินให้ ดังที่กล่าวมานี้ การมอบทรัพย์สินสมบัติให้กับบุตรนั้นจะต้องคำนึงถึงความเหมาะสม และให้ในเวลาที่เหมาะสม ไม่ควรตามใจบุตร หรือเลี้ยงบุตรด้วยเงินทอง โดยปราศจากความรัก และการดูแลเอาใจใส่ เพราะเป็นการก่อให้เกิดปัญหาแก่เด็ก นั่นคือ จะเป็นการปลูกฝังค่านิยมทางด้านวัตถุให้กับบุตร ทำให้ไม่รู้จักคุณค่าของเงิน เป็นการสร้างนิสัยความฟุ้งเฟ้อ ตามใจตนเองจนเกินขอบเขต ทำให้ขาดความพากเพียรในการแสวงหาและพึ่งพาตนเอง เพราะได้รับการตามใจจากบิดาและมารดาจนเกิดความเคยชิน อันเป็นการทำลายบุตรโดยวิธีการทางอ้อม^{๑๑๑}

ในส่วนสถาบันครอบครัวตามทัศนะหรือแนวคิดทางสังคมวิทยาได้จำแนกหน้าที่ไว้ดังนี้^{๑๑๒}

(๑) สร้างสมาชิกใหม่ให้แก่สังคมด้วยการให้กำเนิดบุตร ทำให้สังคมสามารถดำรงอยู่และสืบต่อไปได้อย่างมั่นคงถาวร

(๒) ควบคุมพฤติกรรมทางเพศของบุคคลในสังคมให้เหมาะสมในรูปของการสมรสซึ่งคู่สมรสต้องปฏิบัติตามสถานภาพและบทบาทของแต่ละฝ่าย คือ สามี – ภรรยา ตามสังคมกำหนดทำให้ปัญหาทางเพศในสังคมลดลง

(๓) เลี้ยงดูสมาชิกใหม่ของสังคม คือ บุตรของตนให้พ้นจากภัยอันตรายต่าง ๆ และเจริญเติบโตอย่างมีคุณภาพ เป็นสมาชิกที่ดีของสังคม

(๔) การให้ความรัก ความอบอุ่น ความหวังและกำลังใจให้แก่สมาชิกทำให้สมาชิกมีขวัญกำลังใจ และมีความมั่นคงทางจิตใจดำรงชีวิตอยู่ในสังคมอย่างมีความสุข

(๕) การขัดเกลาทางสังคม โดยการอบรมสั่งสอนให้บุตรปฏิบัติตามบรรทัดฐานทางสังคมปลูกฝังคุณลักษณะนิสัยให้เป็นสมาชิกที่ดีของสังคม

(๖) การกำหนดสถานภาพและบทบาทของบุคคล เช่น เพศลำดับของสมาชิกในครอบครัว ชนชั้น ภูมิฐานะ ซึ่งบุคคลสามารถเปลี่ยนแปลงได้ตามบรรทัดฐานของแต่ละสังคม

^{๑๑๑} รุ่งนิภา พัฒนพฤษชาติ, การศึกษาการพัฒนาเด็กตามทัศนะของพระพรหมมังคลาจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ), หน้า ๘๘.

^{๑๑๒} สนธยา พลศรี, หลักสังคมวิทยา, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์ โอเอส พรินติ้งเฮ้า, ๒๕๔๕), หน้า ๑๔๘.

(๗) หน้าที่ทางเศรษฐกิจ คือ เป็นหน่วยผลิตและหน่วยบริโภคที่สำคัญของระบบเศรษฐกิจ

(๘) รักษาเพิ่มพูนและถ่ายทอดทางวัฒนธรรมของสังคมให้แก่สมาชิกทำให้วัฒนธรรมในสังคมดำรงอยู่ต่อไป

ดังนั้น สถาบันครอบครัวจึงเป็นพื้นฐานของสังคม ถ้าครอบครัวมีแต่ความคลอนแคลนสังคมก็พลอยคลอนแคลนไปด้วย และเด็กที่เติบโตจากครอบครัวที่คลอนแคลนจะมีจิตสำนึกที่คลาดเคลื่อน การสอนและการอบรมของสถาบันครอบครัวควรดำเนินการให้สอดคล้องประสานไปในจุดหมายเดียวกันกับการสอนการอบรมของสถาบันการศึกษา และสถาบันทางศาสนา เพื่อปูพื้นฐาน หรือฝังรากให้เด็กมีจิตสำนึกที่เป็นสัมมาทิฐิเสียตั้งแต่ยังเด็ก เพื่อที่เด็กจะได้เป็นกำลังในการสร้างสรรค์สังคมที่มีความร่มเย็นเป็นสุข

(๒) ความมั่นคงของครอบครัว

ครอบครัวที่มั่นคงเริ่มต้นจากคู่แต่งงาน ซึ่งจะต้องมีความรัก ความเข้าใจกันเป็นเบื้องต้น และมีคุณสมบัติหลายอย่างที่เหมาะสมดังปรากฏในหลักคำสอนเรื่อง สมชีวิธรรม ๔ ประการ คือ^{๑๗๓}

(๑) สมสัทธา มีศรัทธาเสมอสมกัน กล่าวคือ มีความเคารพนับถือในศาสนาอย่างเดียวกัน หรือมีหลักการปฏิบัติในแนวเดียวกัน หรืออย่างน้อยปรับเข้าหากันได้

(๒) สมสีลา มีศีลเสมอสมกัน กล่าวคือ มีความประพฤติปฏิบัติ มีคุณธรรมจริยธรรม กิริยามารยาท สอดคล้องไปด้วยกันได้

(๓) สมจาคา มีจาคะเสมอสมกัน กล่าวคือ มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ โอบอ้อมอารี มีใจกว้าง ความเสียสละ ไม่ขัดแย้งกัน พร้อมจะช่วยเหลือผู้อื่นเหมือนกัน

(๔) สมปัญญา มีสติปัญญาเสมอสมกัน มีเหตุมีผลพอ ๆ กัน ใจจืดใจดี พุดจากันรู้เรื่อง และยอมรับฟังเหตุผลของกันและกัน^{๑๗๔}

คู่แต่งงานจะมีชีวิตคู่ในครอบครัวยั่งยืน จะต้องมีความเหมาะสมกันในเรื่องที่สำคัญทั้งสี่เรื่องนี้ เมื่อแต่งงานเป็นคู่ครองโดยสมบูรณ์ มีสิทธิต่อกันในฐานะเป็นสามีภรรยาแล้ว ทั้งคู่จะต้องมีบทบาทหน้าที่ที่ควรประพฤติปฏิบัติต่อกันและกัน ดังจะได้กล่าวต่อไป

^{๑๗๓} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๕๕/๙๔.

^{๑๗๔} จำนง อติพัฒนสิทธิ์, สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๘๒.

(๓) หน้าที่ของสามีที่พึงปฏิบัติต่อภรรยา

ภรรยาถือว่าเป็นทิศเบื้องหลัง เพราะภรรยาเป็นฝ่ายติดตามสามีไปข้างหลังตามธรรมดาทั่ว ๆ ไป สามีจะเป็นผู้นำของครอบครัว เพราะถือว่าบุรุษเป็นผู้แข็งแรง ทั้งโดยกำลังกายและกำลังใจ ตลอดถึงสติปัญญา ความคิด และวัฒนธรรมประเพณี ที่ประชาชนประพฤติปฏิบัติกันมากก็ยอมรับในข้อนี้จึงมีคำกล่าวที่ว่า สามีเป็นช้างเท้าหน้า ภรรยาเป็นช้างเท้าหลัง เมื่อเป็นดังนี้สามีที่ดีพึงปฏิบัติหรือบำรุงภรรยาตามหลักของทิศ ๖ โดยหน้าที่ ๕ ประการ^{๑๗๕}

(๑) ให้เกียรติยกย่องสมฐานะที่เป็นภรรยา คือ สามีพึงยกย่องนับถือว่าเป็นภรรยา การยกย่องนับถือว่าเป็นภรณยานับว่าสำคัญมาก เพราะสตรีส่วนใหญ่ ไม่ต้องการเป็นภรรยาลับ ภรรยาเก็บ ต้องการให้สามียกย่องว่าเป็นภรรยา เพราะที่ตนมาสู่สกุลของสามี ก็หวังที่จะให้สามีเป็นที่พึ่งที่พำนัก ให้สามีคอยคุ้มกันภัยต่าง ๆ ซึ่งโบราณถือว่าสามีเป็นช้างเท้าหน้า ภรรยาเป็นช้างเท้าหลัง แม้ปัจจุบันบุรุษและสตรีจะมีสิทธิเท่าเทียมกัน แต่ก็ยังเป็นไปตามกฎหมายเท่านั้น

(๒) ไม่ดูหมิ่น คือ การไม่ดูหมิ่นหน้าใจภรรยา เป็นอุบายที่จะให้สามีภรรยาครองชีวิตคู่อยู่ด้วยความราบรื่น ไม่ทำความบาดหมางใจกัน การดูหมิ่นนั้นนี้อาจจะมาจากเหตุหลายประการ เช่น ดูหมิ่นวงศ์ตระกูล รูปร่าง สติปัญญา ความประพฤติ หรือมรรยาท สามีที่ดีไม่ควรนำเรื่องเหล่านี้มาพูดกระทบกระทั่งให้เป็นที่สะเทือนใจของภรรยา

(๓) ไม่ประพฤตินอกใจ คือ คำว่านอกใจ หมายถึง การกระทำในสิ่งที่ภรรยาไม่พอใจให้ทำ หมายถึงการคบหากับสตรีอื่นทั้งลับและเปิดเผย ความประพฤติข้อนี้ เป็นการเชือดเฉือนใจภรรยาอย่างร้ายแรง ทำให้ภรรยาคลายความรักนับถือ ความไว้นั้นเชื่อใจ ยิ่งกว่านี้ซ้ำจะเป็นศัตรูทำลายความสุขความสงบไม่มีที่สิ้นสุด ที่มีคำกล่าววว่า คนที่ใกล้ชิดที่สุด เป็นศัตรูที่ร้ายที่สุด ก็หมายถึงภรรยาที่ประการหนึ่ง

(๔) มอบความเป็นใหญ่ให้ คือ ปกติสามีจะต้องไปประกอบอาชีพนอกบ้าน ภรรยาก็จะรับผิดชอบคือทำงานในบ้าน การดูแลบริวารยอมเป็นหน้าที่ของภรรยาโดยเฉพาะการเงินเป็นเรื่องสำคัญ สามีพึงมอบเงินทองให้ภรรยาเก็บไว้ใช้จ่าย อันเป็นเครื่องอุปโภคบริโภคภายในบ้าน ซึ่งกิจการเหล่านี้สามีควรมอบให้ภรรยาเป็นผู้จัดทำเพื่อที่จะให้ภรรยาได้รับตำแหน่งแม่บ้านหรือเป็นผู้จัดการในบ้านอย่างภาคภูมิใจ

(๕) หาเครื่องประดับเป็นของขวัญให้ตามโอกาส คือ การแต่งตัวให้สวยงาม เป็นลักษณะประจำตัวของสตรีทุกคน ถึงแม้ว่าภรรยาจะได้รับตำแหน่งแม่บ้านและมีสิทธิที่จะใช้จ่ายเครื่องแต่งตัวได้ตามสบายก็จริง แต่เพื่อเป็นสินน้ำใจ หรือเป็นการแสดงความรักต่อภรรยา สามี

^{๑๗๕}ที่.ป.า. (ไทย) ๑๑/๒๖๗/๒๑๔.

ควรซื้อของใช้เครื่องประดับมาเป็นของกำนัลภรรยาในบางครั้งบางคราว เพื่อกระชับความสัมพันธ์ไมตรีระหว่างสามีภรรยาให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น^{๑๗๖}

(๔) หน้าที่ของภรรยาที่พึงปรารถนาของสามี

ภรรยาเมื่อได้รับการบำรุงเลี้ยงดูจากสามีดังกล่าวแล้ว ย่อมอนุเคราะห์สามีด้วยหน้าที่ ๕ ประการเช่นกัน คือ^{๑๗๗}

(๑) จัดงานบ้านให้เรียบร้อย คือ ดูแลความสะอาด ความเรียบร้อยของบ้านเรือนที่อยู่อาศัย การทำอาหาร ที่หลับที่นอนเหล่านี้ ถือว่าเป็นงานของแม่บ้าน สตรีที่จะเป็นแม่ศรีเรือนต้องจัดการงานที่กล่าวมานี้ให้ครบถ้วนสมบูรณ์ จึงจะเป็นแม่ศรีเรือนที่รักใคร่ของสามี

(๒) สงเคราะห์ญาติมิตรทั้งสองฝ่ายด้วยดี ได้แก่ญาติมิตรหรือบุคคลใด ๆ ก็ตาม ซึ่งเป็นผู้ที่สามีชอบพอรักใคร่นับถือ และเคยพึ่งพาอาศัยมาแต่ก่อน ก็ควรอนุเคราะห์เกื้อกูลตามสภาพของบุคคล และการสงเคราะห์จะสำเร็จได้จากการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ของตน หรือด้วยการขอร้องของผู้นั้น ก็ตกอยู่ในระดับแห่งการสงเคราะห์เช่นกัน

(๓) ไม่ประพฤตินอกใจ คือ ภรรยาที่ดีจะต้องมี หิริ โอตตัมปะ คือ มีความละอายใจ และมีความเกรงกลัวต่อบาปกรรม และเกรงกลัวต่อสามี จักต้องถนอมกายและใจไม่ให้ประพฤตินอกใจ เพราะการประพฤตินั้น เป็นเรื่องน่าบัดสีอันจะทำให้ตกเป็นคนเลวทรามชั่วช่าสามัญ ไม่มีสมาคมใดต้อนรับ

(๔) รักษาทรัพย์สมบัติที่หามาได้ คือ การรักษาทรัพย์สมบัติที่สามีหามาได้นั้น เป็นหน้าที่ของภรรยาที่จะต้องดูแลและเก็บรักษา หมายถึงรายได้จากการที่สามีไปประกอบอาชีพในภายนอกมาได้แล้วมอบให้ภรรยาเป็นผู้รับผิดชอบในการเก็บรักษา และใช้จ่ายภายในครัวเรือน ภรรยาจักต้องรู้จักจัดสรรรายได้ให้ถูกต้องตามความเหมาะสมแก่ฐานะ คือ ต้องมีความเข้าใจดีว่า สิ่งไหนควรจ่าย สิ่งไหนไม่ควรจ่าย ส่วนไหนควรเก็บไว้เพื่อเป็นทุนในยามเจ็บป่วย

(๕) ขยันไม่เกียจคร้านในการทำงานทั้งปวง คือ มีภาษิตอยู่คำหนึ่งว่า “ความเกียจคร้านเป็นมลทินของการทำงานทั้งปวง” สตรีผู้เป็นภรรยาไม่ควรเกียจคร้านในการทำงานทั้งปวง การงานในหน้าที่ของแม่บ้านพอสรุปได้ ดังนี้ (๑) ขยันในการประกอบอาหารและปรุงอาหาร

^{๑๗๖} พระธรรมเจดีย์ (ประกอบ ธมฺมเสฏฺฐโฐ ป.ธ.๙), ธรรมวิภาคบรรยาย สำหรับนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นตรี ชั้นโท ชั้นเอก, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๗๗-๑๗๘.

^{๑๗๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๘/๒๑๔.

(๒) ขยันในการดูแลรักษาความสะอาดความเรียบร้อยในบ้านเรือน (๓) ขยันในการชวนชวาย สงเคราะห์ญาติมิตรบริวาร (๔) ขยันในการดูแลรักษาและอบรมบุตร^{๑๗๘}

(๕) หน้าที่ของบิดามารดาที่มีต่อบุตร

บุรุษสตรีที่ได้แต่งงานเป็นสามีภรรยา กัน เมื่อมีบุตรไม่ว่าจะเป็นบุตรโดยสายโลหิต หรือบุตรบุญธรรม ย่อมเปลี่ยนแปลงสถานภาพเป็นบิดามารดา และจะต้องปฏิบัติหน้าที่ต่อบุตร ดังนี้

(๑) หน้าที่เอาใจใส่และเข้าใจบุตร

บิดามารดาจะต้องรู้จักลักษณะและพฤติกรรมของบุตร ตามหลักพระพุทธศาสนา บุตรมี ๓ ประเภท คือ

(๑) อภิชาติบุตร

(๒) อนุชาติบุตร

(๓) อวชาติบุตร^{๑๗๙}

อภิชาติบุตร คือ บุตรที่ยิ่งกว่าบิดามารดา เป็นบุตรที่สูงส่งกว่าบิดามารดา ทางด้าน คุณธรรมและจริยธรรม และมีความรู้ความสามารถทางสติปัญญาสูงส่งกว่าบิดามารดา ในแง่ สังคม อาจจะรวมถึงบุตรที่มีสถานภาพทางสังคมสูงกว่าบิดามารดา

อนุชาติบุตร คือ บุตรที่เสมอด้วยบิดามารดา ทางด้านคุณธรรมและจริยธรรม ใน ระดับสังคมเป็นบุตรที่สถานภาพทางสังคม เท่าเทียมหรือเสมอกันกับบิดามารดา ระดับ สติปัญญาและความรู้ ความสามารถก็ไม่เกินไปกว่าบิดามารดา

อวชาติบุตร คือ บุตรที่ต่ำต้อยกว่าบิดามารดาในทุกด้าน แม้จะได้รับการฝึกอบรม หรือพัฒนาอย่างเต็มที่ ก็ไม่สามารถเจริญก้าวหน้าเท่าเทียมกับบิดามารดาได้ ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง ทางสติปัญญาทางคุณธรรมหรือทางสถานภาพสังคม^{๑๘๐}

บิดามารดาโดยทั่วไป ปรารถนาจะมีบุตรที่เป็นอภิชาติบุตร หรืออย่างน้อยก็ อนุชาติบุตร แต่ไม่ปรารถนาบุตรที่เป็นอวชาติบุตร เพราะอวชาติบุตรไม่นำความยินดี ความ ภาคภูมิใจและความสุขมาสู่มารดา มีแต่จะนำความทุกข์ ความเดือดร้อนมาสู่มารดา และวงศ์ตระกูล ดังมีพระพุทธพจน์ระบุไว้ว่า

^{๑๗๘} พระธรรมเจดีย์ (ประกอบ ธรรมเสฏฐโฐ ป.ธ.๙), ธรรมวิภาคบรรยาย สำหรับนักธรรมและ ธรรมศึกษาชั้นตรี ชั้นโท ชั้นเอก, หน้า ๑๗๙-๑๘๐.

^{๑๗๙} บ.ธ. (ไทย) ๒๕/๗๔/๔๓๑.

^{๑๘๐} จำนง อติวัฒน์สิทธิ์, สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์, หน้า ๘๓-๘๔.

บัณฑิตย่อมปรารถนาอดิชาตบุตรและอนุชาตบุตร ไม่ปรารถนาอวชาตบุตร ซึ่งมีแต่ทำลายวงศ์ตระกูล บุตร ๓ จำพวกนี้มีอยู่ในโลก ส่วนบุตรผู้เป็นอุบาสกถึงพร้อมด้วยศรัทธา ถึงพร้อมด้วยศีล ผู้ (โอบอ้อมอารี) รู้ความประสงค์ ปรารถนาจากความตระหนี่ ย่อมรุ่งเรืองในบริษัททั้งหลาย เปรียบเหมือนพระจันทร์พ้นแล้วจากเมฆฉะนั้น ^{๑๘๑}

จากพระพุทธรูปองค์นี้ ย่อมชี้ให้เห็นว่า บิดามารดาปรารถนาอดิชาตบุตรและอนุชาตบุตร เพราะเป็นบุตรที่สร้างความเจริญรุ่งเรือง สร้างเกียรติชื่อเสียงมาสู่วงศ์สกุล แต่ไม่ปรารถนาอวชาตบุตร เพราะเป็นผู้สร้างแต่ความเดือดร้อน เป็นผู้ทำลายชื่อเสียง ล้างผลาญวงศ์สกุลให้เสื่อมเสีย

บิดามารดา ถือว่าเป็นผู้ที่ใกล้ชิดบุตรมากที่สุด มีอิทธิพลในการหล่อหลอมบุตรให้เป็นพลเมืองดีหรือจะเป็นพลเมืองร้ายมากกว่าใคร ๆ แต่ถึงอย่างไรก็ตาม บิดามารดาทุกคนย่อมปรารถนาที่จะให้บุตรของตนเป็นคนดีของสังคมและประเทศชาติ คือ ให้เป็นคนดีครบทั้ง ๕ ดี คือ

- (๑) เป็นบุตรที่ดีของบิดามารดา
- (๒) เป็นศิษย์ที่ดีของครูอาจารย์
- (๓) เป็นเพื่อนที่ดีของเพื่อน
- (๔) เป็นพลเมืองที่ดีของชาติ
- (๕) เป็นสาวกที่ดีของพระศาสดา ^{๑๘๒}

หากครอบครัวใดที่มีบุตรทั้ง ๕ ดีนี้แล้ว ถือว่าเป็นบุตรที่สมบูรณ์ที่สุด เพราะฉะนั้นบิดามารดาจึงต้องทำการอนุเคราะห์บุตร ซึ่งถือว่าเป็นหน้าที่ของบิดามารดาที่ต้องปฏิบัติต่อบุตรของตน เมื่อบิดามารดาได้ปฏิบัติหน้าที่ของตนดังนี้แล้ว นอกจากจะทำให้บุตรเป็นคนดีตั้งความประสงค์แล้ว ยังเป็นเหตุให้บุตรเกิดความสำนึกและซาบซึ้งในตัวบิดามารดาว่าเป็นผู้มีพระคุณแก่ตนอย่างแท้จริง และเป็นเหตุจูงใจให้บุตรสนองตอบพระคุณโสโอกาสต่อไปด้วย เพราะฉะนั้นบิดามารดาจึงให้การศึกษาและฝึกอบรมให้เป็นบุตรชนิดดีที่ดีที่สุด

^{๑๘๑} ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๗๔/๔๓๓.

^{๑๘๒} พระบุญนพ สุทรสิโล, โอวาทท่านอาจารย์พุทธทาส แต่...ยุวชน, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๖), หน้า ๒๑.

(๒) หน้าที่อบรมเลี้ยงดูบุตร

บิดามารดาจะได้ชื่อว่า เป็นบิดามารดาอย่างแท้จริง ก็ต่อเมื่อได้อบรมเลี้ยงดูบุตรที่เกิดมาตามขั้นตอนดังต่อไปนี้

(๑) ห้ามปรามและป้องกันจากความชั่ว รวมทั้งห้ามปรามและป้องกันมิให้บุตรข้องเกี่ยวกับแหล่งความชั่วทุกประเภท

(๒) ดูแลฝึกอบรมให้บุตรตั้งอยู่ในความดี กล่าวคือ ให้บุตรทำแต่ความดีงาม และมีความเชื่อฟังต่อคำแนะนำสั่งสอนของวิญญูชน และกัลยาณชนทั้งหลาย

(๓) ให้บุตรได้มีการศึกษาศิลปวิทยา เพื่อให้มีความรู้และมีทักษะในการประกอบอาชีพการงานที่สุจริต สามารถเลี้ยงตนเองและครอบครัวของตนเองได้ เมื่อมีคู่ครองและมีบุตรของตนเองในอนาคต

(๔) เป็นธุระจัดการในเรื่องคู่ครองที่เหมาะสมแก่บุตร ในเวลาอันสมควรที่บุตรจะมีคู่ครอง รวมทั้งให้คำแนะนำแก่บุตรในการเลือกคู่ครองที่เหมาะสม

(๕) มอบทรัพย์สมบัติ (ที่มี) ให้แก่บุตร เมื่อถึงโอกาสอันสมควรจะมอบให้เหมาะสม และเป็นธรรม

(๖) หน้าที่ในการรักษาครอบครัวให้มั่นคงและเป็นสุข

บิดามารดา ถือว่าเป็นหัวหน้าของครอบครัว จึงมีหน้าที่สำคัญยิ่งในการรักษาความมั่นคงของครอบครัวและสร้างครอบครัวให้เป็นสุข ความมั่นคงของครอบครัว (กุลจักรภูจิตติ) จะเป็นไปได้โดยอาศัยหลักการ ๔ ประการ ดังต่อไปนี้^{๑๘๓}

(๑) แสวงหาพัสดุที่หายไป คือ สิ่งจำเป็นต้องใช้อุปโภคและบริโภค เมื่อหมดไปต้องพยายามหามาไว้ใช้ให้เพียงพอ ด้วยวิธีการที่ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม

(๒) ซ่อมแซมพัสดุที่เก่าคร่ำคร่า คือ สิ่งของเครื่องใช้ และบ้านเรือนที่อยู่อาศัยหากทรุดโทรม จะต้องรู้จักบูรณปฏิสังขรณ์ให้อยู่ในสภาพคงทนดีงามเหมือนเดิม เพื่อให้สามารถใช้ได้ดีเป็นปกติ ไม่ควรปล่อยให้ชำรุดทรุดโทรม และเสียหายโดยไม่ทำการซ่อมแซม มิฉะนั้นบ้านเรือนจะต้องอยู่ไม่ได้นานครอบครัวจะประสบความลำบาก

(๓) รู้จักประมาณในการบริโภค คือ ต้องรู้จักประมาณในการใช้สิ่งของต่างๆ ทั้งใช้กินและใช้อุปโภค ไม่ใช่จ่ายทรัพย์ที่หามาได้ฟุ่มเฟือย จนไม่มีเก็บออมเอาไว้ใช้เมื่อถึงคราวจำเป็น

(๔) ตั้งสตรีหรือบุรุษผู้มีศีลให้เป็นใหญ่ในเรือน คือ ผู้ที่เป็นพ่อบ้านแม่เรือนต้องเป็นคนดีมีศีลธรรม มีความรัก ความเมตตาต่อกันและกัน และมีจิตใจตั้งมั่นในคุณความดี พร้อมจะเป็นหัวหน้าครอบครัวที่ดี และสร้างครอบครัวให้มีความมั่นคงและเป็นสุขอย่างถาวร

^{๑๘๓} วจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๕๘/๓๗๖.

ความสุขในครอบครัว เป็นเป้าหมายสำคัญอีกอย่างหนึ่งของครอบครัวทั้งหลาย การจะมีความสุขในครอบครัวได้นั้น ผู้ที่เป็นหัวหน้าครัวเรือนต้องปฏิบัติตน^{๑๔๔} ดังนี้

(๑) อัถติสุข (สุขเกิดจากความมีทรัพย์) คือ พยายามขยันหาทรัพย์ด้วยความสุจริต เพื่อให้มีความมั่นใจว่าครอบครัวจะไม่ยากแค้น เพราะความยากไร้ทรัพย์สินที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต จะทำให้ชีวิตมีแต่ความทุกข์ และความยากลำบาก การมีทรัพย์สินที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต ทำให้ชีวิตไม่บกพร่องสิ่งจำเป็นนั้น เป็นความสุขอย่างหนึ่ง

(๒) โภคสุข (สุขเกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์) คือ รู้จักใช้ทรัพย์สินที่หามาได้ให้เกิดประโยชน์อย่างเต็มที่ เช่น เลี้ยงดูตนเอง และสมาชิกทุกคนในครอบครัวให้มีความสุขพอสมควร แก้อัตภาพ การมีทรัพย์แต่ไม่นำมาใช้ให้เกิดประโยชน์จะไม่ทำให้ชีวิตมีความสุขอาจจะมีทุกข์เกิดขึ้นด้วยซ้ำ เช่น เกิดความเสียหาย เมื่อมีความเสียหายความทุกข์ก็เกิดขึ้น ดังนั้น ความสุขอย่างหนึ่งของชีวิตในครอบครัวก็คือ ความสุขจากการได้ใช้ทรัพย์อย่างมีประโยชน์ (โภคสุข)

(๓) อนณสุข (สุขเกิดจากความไม่เป็นหนี้) คือ อย่าพยายามสร้างหนี้สินใด ๆ อย่างไม่จำเป็น การมีหนี้สินนั้นเป็นทุกข์ จิตใจของผู้เป็นหนี้จะคอยกังวลและระแวงตลอดเวลา โดยเฉพาะระแวงต่อเจ้าหนี้บ้างครั้ง เมื่อไม่มีทางใช้หนี้คนอื่นได้ ก็อาจจะหลบหนีเจ้าหนี้ดำรงชีวิตอยู่อย่างไม่เป็นสุข มีตัวอย่างหลายกรณีที่มีการทะเลาะวิวาทกันระหว่างเจ้าหนี้กับลูกหนี้ ในบางกรณีถึงกับมีการฆ่าทำลายชีวิตกัน โดยเจ้าหนี้บ้าง หรือโดยลูกหนี้บ้าง เพื่อล้มล้างหนี้ที่กู้ยืมกัน ดังนั้น ครอบครัวที่มีความสุข ต้องเป็นครอบครัวที่ปลอดจากหนี้สิน การไม่เป็นหนี้ใครนั้น ทำให้บุคคลมีความภูมิใจและเอิบอímใจว่าตนเองเป็นอิสระ ไม่มีหนี้สินติดค้างใคร

(๔) อนวัชชสุข (สุขเกิดจากความประพฤติที่ไม่มีโทษ) คือ ความสุขเกิดจากการประพฤติปฏิบัติถูกต้อง ตามหลักศีลธรรม และถูกต้องตามระเบียบประเพณีและกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ของสังคม กล่าวคือ เป็นความสุขจากการประพฤติตนเป็นพลเมืองดีของประเทศชาติ เป็นศาสนิกชนที่ดีของศาสนาที่ตนเคารพนับถือ และเป็นสมาชิกที่ดีขององค์กรที่ตนสังกัด ผู้ที่บำเพ็ญตนเป็นพลเมืองดีนั้น ไม่มีใครตำหนิตีเตียน ไม่มีใครกล่าวร้ายให้โทษ มีแต่คนยกย่องสรรเสริญ และข้อนี้ทำให้บุคคลผู้ประพฤติปฏิบัติดีนั้น มีความภูมิใจตนเองและมีความยินดีว่าตนเองไม่ประพฤติบกพร่อง เสียหาย ทำให้เกิดความสุขขึ้นในจิตใจของตน^{๑๔๕}

(๗) หน้าที่ของบุตรที่มีต่อบิดามารดา

บุตร ตามรูปศัพท์ แปลว่า ผู้ที่ทำให้บิดามารดามีความรู้สึกเอิบอím เป็นสุขใจ (ผู้ที่ยังหทัยของบิดามารดาให้เต็ม) และเป็นที่ยิ่งปรารถนาของบิดามารดา ดังนั้นบุตรเมื่อได้รับการ

^{๑๔๔} วจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๒/๑๐๕.

^{๑๔๕} จำนง อติวัฒน์สิทธิ์, สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์, หน้า ๘๕-๘๖.

อบรมเอาใจใส่และเลี้ยงดูจากบิดามารดาแล้ว บุตรที่ดีมีคุณภาพ มีจิตสำนึกสาธารณะควรปฏิบัติหน้าที่ตอบแทนคุณบิดามารดา^{๑๘๖} ดังต่อไปนี้

(๑) ท่านเลี้ยงเรามา เราจักเลี้ยงท่านตอบ คือ มีความกตัญญูรู้คุณของบิดามารดา เมื่อบิดามารดา แก่ชรา เลี้ยงตนเองไม่ได้ ต้องเลี้ยงบิดามารดาเป็นการตอบแทน รวมทั้งเอาใจใส่ปรนนิบัติเมื่อบิดามารดาเจ็บไข้ได้ป่วย

(๒) จักทำกิจของท่าน คือ รู้จักช่วยทำกิจกรรมการงานต่าง ๆ ของบิดามารดา เช่น ช่วยทำการงานในบ้าน ช่วยแบ่งเบาภาระหน้าที่การงานของบิดามารดา ซึ่งประกอบอาชีพการงานนั้น ๆ ไม่ว่าจะเป็นเกษตรกรรม อุตสาหกรรม พาณิชยกรรมหรืออาชีพส่วนตัวใด ๆ ก็ตาม บุตรต้องไม่นั่งดูตาย อย่างน้อยก็ช่วยทำงานบ้านต่าง ๆ ให้เรียบร้อย

(๓) จักดำรงวงศ์ตระกูล คือ ช่วยดำรงวงศ์สกุลให้ยั่งยืน โดยประพฤติตนเป็นคนดี เพื่อนำชื่อเสียงมาสู่วงศ์ตระกูล และไม่ประพฤติตนให้เป็นที่เสื่อมเสียแก่ชื่อเสียงของวงศ์ตระกูล

(๔) จักประพฤติตนให้เหมาะสมที่จะเป็นทายาท คือ ประพฤติตนให้เหมาะสมกับความ เป็นทายาท กล่าวคือ ประพฤติตนเป็นบุตรที่ดี เชื่อฟังโอวาท คำสอนของบิดามารดา ไม่ประพฤติตนเป็นคนเกเร สร้างความทุกข์ ความเดือดร้อนแก่บิดามารดา บุตรที่เชื่อฟังคำแนะนำสั่งสอนของบิดามารดา ทำให้บิดามารดามีความสุข และมีความภาคภูมิใจในตัวบุตร บิดามารดาจะมอบทรัพย์มรดกให้แก่บุตรที่ประพฤติดีเท่านั้น ส่วนบุตรที่ทำให้พ่อแม่เป็นทุกข์ สร้างความเสื่อมเสียแก่วงศ์ตระกูล พ่อแม่อาจจะไม่มอบทรัพย์มรดกให้ก็ได้ เพราะประพฤติตนไม่เหมาะสม

(๕) เมื่อท่านล่วงลับไปแล้วทำบุญอุทิศให้ท่าน คือ บุตรที่ดีต้องรู้จักเสียสละทรัพย์สินต่าง ๆ เพื่อช่วยเหลือสังคม โดยมอบทรัพย์สินเหล่านั้นในนามของบิดามารดา และเมื่อบิดามารดาสูญเสียชีวิตไปแล้ว ควรทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้บิดามารดา ซึ่งจะเป็นการทำให้ตนไม่ลืมบิดามารดาผู้มีอุปการคุณ และดำเนินชีวิตของตนตามแบบอย่างที่ดีงามของบิดามารดาที่ล่วงลับไปแล้วนั้น^{๑๘๗}

บิดามารดาเป็นผู้มีอุปการคุณต่อบุตรเป็นอย่างมาก เป็นบุคคลที่หาได้ยากมากอย่างหนึ่งในโลกนี้ ดังนั้นบุตรที่ดีจึงต้องปฏิบัติตนต่อพ่อแม่อย่างถูกต้องและเหมาะสม โดยปฏิบัติตามทุกข้อที่กล่าวมานี้ทั้งหมด ไม่ควรข้ามหรือเลือกปฏิบัติเฉพาะข้อใดข้อหนึ่ง การทำเช่นนี้ ไม่ถือว่าเป็นการทำหน้าที่ของบุตรอย่างสมบูรณ์ ดังนั้น การปฏิบัติตนต่อบิดามารดาอย่างครบถ้วนทั้งห้าข้อนี้ จึงจะเรียกได้ว่าเป็นบุตรที่ดีอย่างแท้จริง ซึ่งจะช่วยให้ครอบครัวมีความมั่นคง ยั่งยืน และมีความสุขตลอดไป

^{๑๘๖} ที.ป.า. (ไทย) ๑๑/๒๖๗/๒๑๒.

^{๑๘๗} จำนง อติวัฒน์สิทธิ์, สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์, หน้า ๘๖-๘๗.

๔.๔.๒ จิตสาธารณะของสถาบันการศึกษา

สถาบันการศึกษาเป็นสถาบันที่สำคัญของสังคมอีกสถาบันหนึ่ง เดิมการให้การศึกษาก่อสมานึกในสังคม เป็นหน้าที่ของสถาบันครอบครัว และสถาบันศาสนา แต่เมื่อสมาชิกของสังคมเพิ่มจำนวนมากขึ้นทำให้ สังคมขยายตัว และโครงสร้างเพิ่มความซับซ้อนมากขึ้น สถาบันครอบครัว และสถาบันศาสนาไม่สามารถทำหน้าที่ได้อย่างเต็มที่ ต้องลดบทบาทด้านการให้การศึกษาก่อสมานึกในสังคมลง สถาบันการศึกษาจึงเกิดขึ้นเพื่อทำหน้าที่นี้โดยตรง

การศึกษาเป็นรากฐานของการพัฒนาเป็นสิ่งที่ปฏิเสธกันไม่ได้ ไม่ว่าจะเป็นการพัฒนาในรูปแบบใด ควรมุ่งเน้นที่การสร้างจิตสำนึกภายใน คือ การพัฒนาจิตสาธารณะ เพราะการพัฒนาจิตใจเป็นรากฐานของความเป็นมนุษย์ ไม่ควรเน้นที่การพัฒนาเพื่อความสำเร็จในวิชาชีพโดยปราศจากพื้นฐานทางจริยธรรม เพราะอาจจะเป็นการส่งเสริมให้บุคคลออกไปประกอบวิชาชีพด้วยจิตสำนึกผิดพลาดแล้วก็ไปสร้างระบบการทำงานที่ผิดมีการเอาเปรียบผู้อื่นได้ และบทบาทหน้าที่ในการพัฒนาบุคลากรที่สำคัญของสถาบันนี้ก็คือ ครู และอาจารย์ผู้สอน ซึ่งพระพรหมมิ่งคลาจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ) ได้กล่าวถึงบทบาทที่สำคัญของครูไว้ใจความตอนหนึ่งว่า

“...อันความเจริญก้าวหน้าของโลกทุกด้านเป็นผลงานของครูทั้งนั้น โลกจะขาดครูเสียไม่ได้ ครูต้องมีอยู่และต้องรับช่วงต่อไปให้มากขึ้น บรรดาความรู้ทั้งหมดอยู่ที่ครู ถ้าหากขาดครูเสียแล้ว ความรู้ของโลกจักหายไป โลกจะเต็มไปด้วยวามโง่ ความหลง ไม่เข้าใจตามความเป็นจริง”^{๑๔๔}

(๑) หน้าที่ของสถาบันการศึกษา

สถาบันการศึกษา เป็นระบบความสัมพันธ์หรือกลุ่มของระเบียบกฎเกณฑ์ทางสังคมเกี่ยวกับการถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์ให้แก่สมาชิก โดยการอบรมสั่งสอนและเสริมสร้างพฤติกรรมการเรียนรู้ในทางที่ดี เพื่อให้บุคคลเจริญเติบโตเป็นสมาชิกที่ดีของสังคม สถาบันการศึกษาของแต่ละสังคมจะมีลักษณะผันแปรไปตามบรรทัดฐาน ค่านิยมและวัฒนธรรมของสังคม ทำให้รูปแบบในการจัดการศึกษาแตกต่างกันออกไป แต่อาจสรุปได้ว่าการจัดการศึกษาของทุก ๆ สังคมจะยึดถือปรัชญาที่เหมือนกัน คือการจัดการศึกษาเพื่อการพัฒนาบุคคลหรือสมาชิก และเพื่อพัฒนาสังคมให้ดีขึ้นกว่าเดิม โดยมีครู อาจารย์ เป็นผู้จัดการศึกษาให้แก่ศิษย์ ซึ่งโดยทั่วไปสถาบันการศึกษามีวัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาชีวิตจิตใจของบุคคลให้เจริญงอกงามในด้านต่าง ๆ ดังนี้

^{๑๔๔} พระธรรมโกศาจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ), วาชรธรรมปัญญาหนาท, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๓๘), หน้า ๑๒๐.

(๑) มุ่งพัฒนาให้เกิดความรู้ (พุทธิศึกษา) ในเรื่องต่าง ๆ ที่บุคคลปรารถนาจะรู้ เพื่อเป็นการพัฒนาโลกทัศน์เกี่ยวกับชีวิตให้กว้างไกล และสามารถรับรู้ถึงสภาพการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในโลกได้อย่างกว้างขวาง อันเป็นการช่วยทำให้ชีวิตมีความหมายยิ่งขึ้น นอกจากนี้ การศึกษาช่วยทำให้บุคคลรู้จักสังคมที่ตนอยู่อาศัยและสังคมล้อมรอบว่ามีประวัติความเป็นมาอย่างไร มีวัฒนธรรมเป็นอย่างไร ดำรงอยู่ได้อย่างไร มีสภาพแวดล้อมทางกายภาพเป็นอย่างไร มีปัญหาเป็นอย่างไร เมื่อบุคคลมีความรู้ความเข้าใจในสังคม ชุมชน และสิ่งแวดล้อมแล้วจะสามารถปรับตัวให้เข้ากับภาพสังคมชุมชน และสิ่งแวดล้อมรอบชุมชนได้อย่างมีความสุขพอสมควรแก่สถานภาพ

(๒) มุ่งพัฒนาให้บุคคลรู้จักใช้ความรู้ ในการรักษาสุขภาพอนามัยให้แข็งแรง (พลศึกษาและโภชนาการศึกษา) รู้จักหลีกเลี่ยงและงดเว้นจากพฤติกรรมที่เป็นอันตรายต่อสุขภาพอนามัยของตนและของตนเองและของบุคคลอื่น การศึกษาช่วยให้บุคคลรู้จักวิธีการทำตนให้แข็งแรง เช่น การออกกำลังกาย และรู้จักเลือกรับประทานอาหารที่ถูกสุขลักษณะอนามัย และครบหมวดหมู่ของอาหารโภชนาการที่จำเป็นต่อการดำรงอยู่ และการพัฒนาการเจริญเติบโตของชีวิต

(๓) มุ่งพัฒนาให้บุคคลใช้ความรู้ในการประกอบสัมมาอาชีพะ สามารถพึ่งตนเอง และเลี้ยงดูผู้ที่ตนรับผิดชอบให้มีความสุขได้ (หัตถศึกษา) โดยไม่สร้างปัญหาและสร้างภาระหนักให้แก่สังคม จุดมุ่งหมายของการศึกษาข้อนี้ จะเห็นได้ในการจัดการศึกษาในและนอกระบบศึกษา เช่น อาชีวศึกษาและการฝึกอบรมวิชาชีพพระยาศน์ เป็นต้น แม้กระทั่งการศึกษาในระบบระดับสูง เช่น อุดมศึกษาก็เป็นการศึกษาเพื่อมุ่งพัฒนาให้บุคคลมีวิชาชีพติดตัว สามารถใช้ความรู้ไปทำงานในหน่วยงานต่าง ๆ ได้อย่างมีความสุข

(๔) มุ่งพัฒนาให้บุคคลมีคุณธรรม และมีจริยธรรม (จริยศึกษา) ปฏิบัติตนเป็นพลเมืองที่ดีของสังคม ไม่ฝ่าฝืนขนบธรรมเนียม กฎระเบียบและบรรทัดฐานทั้งหลายของสังคม ซึ่งจะมีผลทำให้สังคมสงบสุขปราศจากการเบียดเบียนกัน นอกจากนี้การศึกษายังช่วยทำให้บุคคลมีจิตสำนึกรับผิดชอบต่อ รู้จักควบคุมตนเอง รู้จักแยกพิจารณาว่าอะไรผิดอะไรถูก และมีวุฒิภาวะทางอารมณ์สูง การศึกษาที่สมบูรณ์จะต้องประกอบด้วยกรอบการอบรม และปลูกฝังให้บุคคลมีจริยธรรมควบคู่ไปด้วยจึงจะทำให้ชีวิตบุคคลมีคุณภาพอย่างแท้จริง^{๑๘๙}

(๒) หน้าที่ของศิษย์ที่พึงปฏิบัติต่อครูอาจารย์

ครู อาจารย์ ถือว่าเป็นผู้มีพระคุณแก่ศิษย์โดยเอกประการ เพราะท่านเป็นผู้ประสิทธิ์ประสาทความรู้ให้แก่ศิษย์ เพื่อให้ศิษย์นำความรู้ไปใช้ในการพัฒนาตนเองให้มีความเจริญก้าวหน้าทางด้านการทำงาน คุณธรรม อารมณ์ สังคม จิตใจ และสติปัญญาอย่างมีคุณภาพ

^{๑๘๙} จ้างง อติวัฒน์สิทธิ์, สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์, หน้า ๘๘-๘๙.

ความมีอุปการคุณของอาจารย์ที่มีต่อศิษย์เหล่านี้ ศิษย์ที่ดีพึงตอบแทนท่านด้วยการบำรุง ให้ ความเคารพรัก และนับถือ เป็นต้น ซึ่งพระพุทธศาสนาก็ได้วางแนวทางการปฏิบัติหน้าที่ของ ศิษย์ที่พึงกระทำต่อครู อาจารย์ ไว้ในหลักของ ทิศ ๖ ดังนี้^{๑๙๐}

(๑) ลูกศิษย์นรับ คือ การลูกศิษย์นรับนั้น เป็นลักษณะการอันแสดงความเคารพและ ต้อนรับเมื่อเวลาแรกพบอย่างหนึ่ง หรือส่งเมื่อเวลากลับอย่างหนึ่ง นอกจากนี้ก็มีเวลาเข้าหา โดยเฉพาะ หรือไปพบปะในที่ต่าง ๆ การยืนควรยืนในท่าที่สงบ คือไม่สั่นเท้า หรือโคลงกาย หรืออย่างใดอย่างหนึ่งอันสื่อให้เห็นความไม่สุภาพไม่ต้องกับลักษณะของการเคารพ

(๒) เข้าไปคอยรับใช้ คือ การเข้าไปยืนคอยรับใช้ จะเป็นการเข้าไปด้วยความ เอื้อเฟื้อของตน หรือเข้าไปตามระเบียบก็เช่นกัน เมื่อได้รับกระทำกิจอันใด ควรตั้งใจทำกิจนั้นให้ สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี อย่าให้ท่านต้องเป็นกังวลห่วงใยในการกระทำที่ไม่เหลือวิสัย

(๓) เคารพเชื่อฟัง คือ ประพฤติเป็นคนว่าง่าย เคารพต่อคำสั่งสอน และระเบียบข้อ ห้ามอันเป็นสารประโยชน์ที่อาจารย์แต่งตั้งขึ้นไว้

(๔) ดูแลปรนนิบัติ ได้แก่ การเอาใจใส่ในความเป็นอยู่ของอาจารย์กล่าวตามสมัย เมื่อครั้งกระโน้น การเรียนศิลปวิทยา ศิษย์ต้องไปอยู่กับอาจารย์ยังบ้านหรือวัด การปฏิบัติดูแลก็ เหมือนปฏิบัติแก่มารดาบิดาทุกประการ จนได้ชื่อว่า “ลูกศิษย์” รับผิดชอบเวลาปรกติและเวลาไข นวดพื้น พะยุงลูกพะยุงหนึ่ง สิ่งใดบกพร่องก็พยายามอุดหนุนจนจนเจือ สิ่งที่ไม่ต้องการก็บำบัดให้ อันตรธานหายไปเสีย แต่สมัยนี้ได้มีโรงเรียนขึ้นแทนแล้ว การไปอยู่ประจำเช่นว่า ก็น้อยลง การ อุปฐากก็เปลี่ยนไปตามสมัยด้วย

(๕) เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ ได้แก่ การเรียนด้วยความตั้งใจพร้อมที่จะให้บรรลु วิชา นั้น ๆ เป็นอย่างดี ไม่สักแต่ว่าถึงเวลาก็เตรียมตัวเข้าตามเคย ครูสั่งให้ทำอะไรก็ทำอย่างเสีย ไม้ได้ ความจำก็ไม่มี จะทำดีก็ไม่ได้ เผื่อแต่ส่งอารมณ์ไปยุ่งเสียแต่ที่อื่น วันเวลาก็ล่วงไป ๆ พร้อมกับอายุลงทำก็ไม่ได้อะไรติดตัวเสียเลย^{๑๙๑}

(๓) หน้าที่ของครูอาจารย์ที่มีต่อศิษย์

ครูอาจารย์ เมื่อได้รับการบำรุง ความเคารพรัก นับถือจากศิษย์ดังกล่าวแล้ว ย่อม อนุเคราะห์ศิษย์ด้วยหน้าที่ ๕ ประการ คือ^{๑๙๒}

^{๑๙๐} ที่.ป.า. (ไทย) ๑๑/๒๖๘/๒๑๓.

^{๑๙๑} พระอุดมศักดิ์ ปิยวณฺโณ, การดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมอย่างมีความสุขตามแนวพุทธจริย ศาสตร์: ศึกษากรณีทิศ ๖, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (วิทยานิพนธ์จิตวิทยา : มหาวิทยาลัย มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๔๕-๔๖.

^{๑๙๒} ที่.ป.า. (ไทย) ๑๑/๒๖๘/๒๑๓.

(๑) แนะนำดี คือ แนะนำในข้อที่เข้าใจยากให้เข้าใจง่าย วิชาต่าง ๆ นั้นบางวิชาเป็นเรื่องยากที่จะเข้าใจ ก็พยายามแก้ไขวิธีสอน เพื่อให้ศิษย์เข้าใจง่าย ไม่เบื่อหน่าย ไม่ท้อแท้ใจ และพยายามให้กำลังใจแก่ศิษย์ผู้มีสติปัญญาไม่ดี และประการสำคัญต้องแนะนำแต่สิ่งที่ดีมีประโยชน์ คือให้ศิษย์มีความประพฤติดีมีศีลธรรมประจำใจ^{๑๙๓}

(๒) ให้เรียนดี ได้แก่ การหมั่นสอบส่วนความเข้าใจในสิ่งที่สอนไปแล้ว ว่าศิษย์เข้าใจตรงกับความจริงแล้วหรือยัง ถ้ายังก็ต้องหาหนทางช่วยเหลือให้มีมานะในการทำความเข้าใจจนได้ จะสำเร็จด้วยอุบายปลอมโยน หรือแล้วแต่จะเหมาะแก่นิสัย เด็กที่ไม่ท้อใจจนเหลือเกินแล้วการปลอมให้ใจเข้มแข็งดูเหมือนจะเหมาะสมมากกว่าขู่ เพราะการขู่มีแต่จะทำให้คอหดหู่สะทกสะท้าน กลับมีดบาดด้านนี้ก็จะไร้ออก ส่วนเด็กที่มีนิสัยเกียจคร้านประพฤติผิดนอกนอกลทางไม่เอาใจใส่ต่อการเรียน เช่นนี้ อย่างนี้หากมีขึ้นคนหนึ่ง อาจเป็นตัวอย่างให้คนอื่นประพฤติตามได้อีก ถ้าตั้งนี้ก็จำเป็นต้องกำทรวางเสียให้ได้โดยเร็ว ก็ควรทำโทษกันตามลักษณะอาจารย์กับศิษย์เท่านั้น แต่ไม่ถึงทำให้เสียขวัญ

(๓) บอกศิลปะให้สิ้นเชิงไม่ปิดบังอำพราง ข้อนี้เป็นเครื่องชี้ให้เห็นพฤติการณ์ของอาจารย์ ในความหวังดีแก่ศิษย์ เอาใจใส่ให้เรียนโดยไม่ปกปิดหวงกั้นวิชา หรือ เบื่อหน่ายในอันจะสอนให้ศิษย์มีความรู้กว้างขวางออกไปสิ้นเชิง ไม่มีสิ่งที่เคลือบแฝงซ่อนเร้นอยู่อีกเสมือนหย่อนบันไดให้ศิษย์ได้ก้าวขึ้นสู่ที่หมาย กล่าวคือสำเร็จวิชาบริบูรณ์

(๔) ยกย่องให้ปรากฏในเพื่อนฝูง การยกย่องเช่นนี้เป็นลักษณะที่แสดงน้ำใจเมตตาปราณีในศิษย์จนตลอดกาล การประกาศคุณสมบัติของศิษย์ให้ปรากฏในคณะผู้หลักผู้ใหญ่ดังนี้เหมือนได้สำรวจกรุยทางเพราะความนิยมในองค์กรกว้างขวาง สำหรับเป็นประโยชน์แก่ศิษย์ในกาลข้างหน้าสืบไป แท้จริงเมื่อศิษย์มีชื่อเสียงปรากฏคุณงามความดีขึ้นเพียงไรอาจารย์ก็มีส่วนได้เสียอยู่ด้วยเสมอไป

(๕) ทำความป้องกันในทิศทั้งหลาย ปัญหานี้แสดงให้เห็นถึงความกรุณาอันยึดเยื้อคอยตามอนุเคราะห์คุ้มครองป้องกัน เพื่อความปลอดภัยทุกทิศทุกทางแม้แต่ในทางไกลก็ไม่เว้น ในอันจักกระทำการฝากฝังแก่ผู้รู้จักขอบพวยขอความช่วยเหลือในเหตุอุปสรรคทั้งหลายซึ่งจะเกิดขึ้นแก่ศิษย์ภายหลังด้วย^{๑๙๔}

^{๑๙๓} พระธรรมเจดีย์ (ประกอบ ธรรมเสฏฐโฐ ป.ธ.๙), ธรรมวิภาคบรรยาย สำหรับนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นตรี ชั้นโท ชั้นเอก, หน้า ๑๗๖.

^{๑๙๔} พระยาศรีราชอักษร (มา กาญจนาคม), อธิบายคหิปฏิบัติ (ทศวิภาค), อ้างใน พระอุดมศักดิ์ ปิยวณโณ, การดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมอย่างมีความสุขตามแนวพุทธจริยศาสตร์: ศึกษากรณีทิศ ๖, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต, (วิทยานิพนธ์มหาวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๔๙-๕๐.

ส่วนนักสังคมวิทยา ได้แบ่งบทบาทหน้าที่ของสถาบันการศึกษา ให้มีหน้าที่สำคัญต่อไปนี้อย่างน้อย

(๑) ชัดเกล้าสมาชิกของสังคม ให้เรียนรู้อบรมที่ฐานทางสังคมหรือระเบียบแบบแผนของสังคม

(๒) หล่อหลอม และพัฒนาบุคลิกภาพทางสังคมให้แก่สมาชิกในสังคมตามที่สังคมต้องการ

(๓) ช่วยเตรียมบุคคลให้พร้อมสำหรับการประกอบอาชีพ โดยการปลูกฝังความรู้ทักษะความสามารถในอาชีพต่าง ๆ ให้แก่สมาชิกในสังคม

(๔) กำหนดสถานภาพ และบทบาททางสังคมตามความรู้ความสามารถให้แก่สมาชิกในสังคม และทำให้เกิดการเลื่อนช่วงชั้นทางสังคม

(๕) สร้างความมั่นคงให้แก่สังคม เพราะการศึกษาทำให้สมาชิกมีความรู้สึกผูกพันกันและกันเป็นพวกเดียวกัน

(๖) สืบทอด ปรับปรุง เปลี่ยนแปลงและสร้างวัฒนธรรมให้แก่สังคม

(๗) ทำให้สังคมมีความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยีเกิดนวัตกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อมนุษย์ และสังคม

(๘) เป็นสถาบันที่สำคัญในการพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของมนุษย์ และสังคมมนุษย์ แต่ละสถาบันในชุมชนต่างมีบทบาทหน้าที่สำคัญต่อการพัฒนาเด็ก ทั้งที่เป็นมุมมองทางพุทธศาสนา และมุมมองของนักสังคมวิทยา เนื้อหาต่างบ่งบอกถึงความจำเป็นที่จะต้องมีสถาบันหลักในชุมชนอันได้แก่ บ้าน วัด โรงเรียน ที่จะคอยเป็นเสมือนภูมิคุ้มกันเด็กให้พ้นจากอันตราย และคอยปกป้องรักษาดูแลสมาชิกใหม่ของชุมชนให้เติบโตขึ้นมาอย่างมีคุณภาพต่อไป

แต่หากสถาบันใดไม่ได้ทำหน้าที่อย่างถูกต้องเหมาะสม หรือแม้กระทั่งละเลยการทำหน้าที่แล้วผลกระทบย่อมเกิดต่อเด็ก และขยายผลต่อสังคมต่อไป

ดังนั้น การศึกษาถึงบทบาทหน้าที่ในสถาบันต่าง ๆ จึงมีความสำคัญและเมื่อศึกษาแล้วหากมีสถานการณ์ที่น่าเป็นห่วงเกี่ยวกับการไม่ทำหน้าที่ของสถาบัน ซึ่งอาจจะต้องมีการแสวงหาแนวทางการในการส่งเสริมสถาบันชุมชนเหล่านี้ให้ร่วมมือกันส่งเสริมพัฒนาเด็กต่อไป

(๔) สถาบันการศึกษากับพฤติกรรมเพื่อคนอื่น

พฤติกรรมเพื่อคนอื่นหรือการเสียสละ เป็นสภาวะที่เกิดขึ้นจากการกล่อมเกลาและหล่อหลอมของสถาบันหลาย ๆ สถาบันร่วมกัน และแหล่งสำคัญหรือเสาหลักของการให้ค่านิยมใฝ่ดีคือ ศาสนาและปรัชญาสังคม สถาบันอื่น ๆ ก็รับข้อคิดไปสอนต่อ และสถาบันที่ทำหน้าที่รับช่วงหน้าที่นี้อย่างใกล้ชิดที่สุดคือ สถาบันการศึกษา แม้กระทั่งสังคมที่ไม่ยอมปนศาสนา

^{๑๓๕} สุนทรยา พลศรี, หลักสังคมวิทยา, หน้า ๑๔๘.

การศึกษา (ซึ่งไม่ถูกต้อง) ก็ยังสอนทางปรัชญา ระบบการศึกษาที่ดีนั้นต้องควบคู่กับจริยธรรม เพราะถึงแม้มนุษย์จะรู้มากเท่าใดแต่ถ้าขาดจริยธรรมและศีลธรรมแล้วละก็ มนุษย์ผู้นั้นจะยังไม่เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ได้ ศีลธรรมและจริยธรรมที่ถูกต้อง ยืดหยุ่น ปรับเข้ากับกาลเวลาและสถานที่ได้ จะเป็นแหล่งสร้าง altruism หรือพฤติกรรมที่เอื้อเพื่อและเสียสละได้อย่างดี การสอนให้มนุษย์รู้อย่างเดียวไม่พอ แต่จะต้องสอนให้มนุษย์รู้จักใช้ความรู้ในทางที่ดีด้วย สาเหตุก็เพราะว่าศาสตร์ทั้งหลายทั้งปวงนั้นล้วนแล้วแต่เป็นดาบสองคม มันขึ้นอยู่กับผู้ใช้ ผู้รู้มากแต่ใช้ความรู้ในทางที่ผิด ย่อมเป็นโทษได้อย่างมหันต์ ยิ่งรู้มากเท่าใดก็ยิ่งสามารถสร้างความเสียหายได้เท่านั้นถ้าเมื่อผู้รู้ผู้นั้นไม่ซื่อและไม่จริยธรรม ดังนั้นระบบการศึกษาจึงเป็นสถาบันที่จะรับผิดชอบในการสร้างจิตใจที่เสียสละและเอื้อเพื่อผู้อื่นอย่างมาก รองจากสถาบันศาสนาและครอบครัว สถาบันการศึกษามีบทบาทมากเพราะคน ๆ หนึ่งใช้เวลาอยู่กับระบบการศึกษาเป็นเวลานานนับสิบ ๆ ปี โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยุคที่ต่างแข่งขันกันมุ่งสู่สังคมไฮเทค จริยธรรมและการกระทำที่นึกถึงผลที่มีต่อผู้อื่นและสังคมก่อนย่อมสำคัญมาก นักค้นคว้าทุกประเภทควรตระหนักอยู่เสมอถึงความรับผิดชอบต่อสังคมที่จะมีผลต่อสังคม เพราะผลนั้นอาจจะเป็นเชิงบวกหรือลบก็ได้^{๑๓๖}

(๕) บทบาทของพระพุทธศาสนาที่มีต่อการศึกษา

พระพุทธศาสนา มีบทบาทต่อการศึกษาเป็นอย่างมาก กล่าวโดยเฉพาะเนื้อหาคำสอนของพระพุทธศาสนา ก็ล้วนแต่เป็นคำสอนที่มุ่งอบรมพัฒนาบุคคลให้มีสติปัญญา และมีความรู้ในเรื่องต่าง ๆ อย่างแท้จริง พระพุทธศาสนาเมื่อแปลและตามศัพท์ แปลว่า ศาสนาของผู้รู้ หรือหลักคำสอนสำหรับการพัฒนาบุคคลให้เป็นผู้รู้อย่างแท้จริง พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนให้บุคคลมีการเรียนรู้ ในวิชาการต่าง ๆ อย่างไม่หยุดยั้ง และได้รับการฝึกอบรมอย่างถูกต้อง เพื่อให้มีหลักการปฏิบัติตนในสังคมได้อย่างเหมาะสม (วิชาจรณสัมปันโน)

การศึกษา (สิกขา) เป็นกระบวนการสร้างบูรณาการให้เกิดขึ้นแก่ชีวิตมนุษย์ กล่าวคือ เป็นกระบวนการพัฒนาสติปัญญาอารมณ์ จิตใจ สังคม และคุณธรรมให้เกิดขึ้นแก่ชีวิตและจิตใจของบุคคลอย่างสมบูรณ์พร้อมทุกด้านเท่า ๆ กัน ซึ่งทำให้บุคคลมีความรู้ความเข้าใจ มีความสามารถ และมีการปฏิบัติอย่างกลมกลืนไม่ขัดแย้งทางด้านพฤติกรรม

กระบวนการที่ทำให้บุคคลได้รับการศึกษาอย่างครบถ้วนมี ๓ ประการ คือ ขั้นต้น อบรมให้มีศีล มีวินัย ทำตนให้เป็นสมาชิกที่ดีของสังคม, ขั้นที่สอง อบรมให้มีจิตใจแน่วแน่ (สมาธิ) ตั้งใจมั่นที่จะพัฒนาตนเองให้มีความรู้ไม่เกิดอาการท้อแท้ แม้จะประสบอุปสรรคอะไรก็ตาม โดยมีความตั้งใจที่จะศึกษา และชวนขยายแสวงหาความรู้ด้วยวิธีการต่าง ๆ อันเหมาะสมกับอุปนิสัย และแนวโน้มความชอบของตน, ขั้นที่สาม อบรมให้เกิดมีสติปัญญา รู้จักพิจารณาแยกสิ่งถูกสิ่งผิดออกจากกัน รู้ว่าอะไรมีประโยชน์ อะไรไม่มีประโยชน์ อะไรดีอะไรชั่ว มี

^{๑๓๖} นพมาศ วีระเวทิน, จิตวิทยาสังคมกับชีวิต, หน้า ๖๓.

วิจารณ์ญาณในการกลั่นกรองข้อมูลที่ได้รับว่าข้อมูลชนิดใดเท็จ ข้อมูลชนิดใดมีโทษไม่เกิดประโยชน์ ข้อมูลชนิดใดสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้ ทั้งสามขั้นนี้เป็นกระบวนการในการพัฒนาให้เกิดบูรณาการแห่งชีวิต,^{๑๙๗} นอกจากนี้ องค์ประกอบเบื้องต้นของการศึกษา เพื่อเตรียมความพร้อมให้แก่บุคคล ก่อนจะได้เรียนรู้เรื่องราวต่าง ๆ ตามทัศนะของพระพุทธศาสนา คือ

(๑) โยนิโสมนสิการ (การทำในใจโดยแยบคาย)

คำว่า โยนิโสมนสิการ แปลว่า การทำในใจโดยแยบคาย กล่าวคือ เป็นการคิดถูกวิธี คิดถูกทาง คิดตามลำดับขั้นตอน คิดตามเหตุผล คิดแล้วให้เกิดกุศล โยนิโสมนสิการ เป็นการคิดตามหลักความดีงามและหลักความจริงต่าง ๆ ที่บุคคลได้ศึกษาหรือได้รับการอบรมมา เช่น คิดในทางเป็นมิตร คิดรัก प्रารณานาตี มีเมตตา คิดในทางให้การช่วยเหลือเกื้อกูลแก่กันและกัน รวมทั้งคิดในทางเข้มแข็ง และการกระทำต่าง ๆ อย่างจริงจังไม่ย่อท้อ โดยไม่ต้องใช้ปัญญา ลึกซึ้งนัก โยนิโสมนสิการ เป็นหลักการนำไปสู่มรรคาวรรณา คือ เป็นหลักความคิดในการสกัด อวิชชา ตัณหาไม่ให้เกิดขึ้น ถึงแม้ไม่ใช่ตัวปัญญาโดยตรง แต่เป็นปัจจัยให้เกิดปัญญา คือ สัมมาทิฐิ และโยนิโสมนสิการนี้ ยังเป็นปัจจัยปลุกเร้าให้เกิดการแสวงหาปัญญา และแสวงหา กุศลธรรม จัดเป็นองค์ประกอบสำคัญเบื้องต้นสำหรับการศึกษาเล่าเรียนและการฝึกปฏิบัติเพื่อกำจัดอวิชชาและตัณหา^{๑๙๘} อีกด้วย

(๒) ปรโตโฆสะ (เสียงจากผู้อื่น)

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) อธิบายคำว่า ปรโตโฆสะ หมายถึง การกระตุ้น หรือชักจูงจากภายนอก คือ การรับฟังคำแนะนำสั่งสอน เล่าเรียนความรู้ สนทนาซักถาม ฟังคำบอกเล่าชักจูงของผู้อื่น โดยเฉพาะการสวดบิณฑกรรมจากผู้เป็นกัลยาณมิตร^{๑๙๙} จะเห็นว่า ผู้มีบทบาทสำคัญในการกระตุ้นให้เกิดการเรียนรู้คือผู้ที่เป็นกัลยาณมิตร กัลยาณมิตร คือ มิตรที่ดี งาม ได้แก่ ผู้ที่มีใจหวังดี ประรณานาตีต่อกัน มีเมตตาหรือไมตรีต่อผู้ที่เป็นเพื่อนโดยทั่วไป ผู้ที่เป็นกัลยาณมิตร คือ พ่อ แม่ ครู อาจารย์ รวมทั้งหนังสือที่ดี รายการโทรทัศน์ที่ดี ภาพยนตร์ที่ดี และเพื่อนหรือมิตรแท้ทั้งหลาย^{๒๐๐} ในทางพระพุทธศาสนาได้วางหลักการทำหน้าที่ของมิตรไว้ใน เรื่องของทศ ๖ ซึ่งเป็นทศเบื้องต้นซึ่งที่บุคคลพึงกระทำต่อกัลยาณมิตร ด้วยการเกื้อกูลกันหรือ การผูกมิตรไมตรีต่อกันไว้ ๕ ประการ คือ

^{๑๙๗} จำนง อติวัฒน์สิทธิ์, สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์, หน้า ๙๐.

^{๑๙๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๐-๙๑.

^{๑๙๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๖๙.

^{๒๐๐} จำนง อติวัฒน์สิทธิ์, สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์, หน้า ๙๒.

- (๑) การแบ่งปันสิ่งของให้แก่กัน
- (๒) พุดคุยกันด้วยวาจาที่ไพเราะ
- (๓) ประพฤติตนให้เป็นประโยชน์
- (๔) วางตัวเสมอต้นเสมอปลาย
- (๕) พุดความจริงไม่พุดจาหลอกลวงกัน^{๒๐๑}

ทิศเบื้องซ้าย คือ มิตรสหาย ถือว่าเป็นทิศที่มีความสำคัญในการดำเนินชีวิตของบุคคลเป็นอย่างมาก เพราะเป็นผู้ทำหน้าที่ในการเสียสละประโยชน์เพื่อส่วนรวมเป็นสำคัญ เพื่อนทุกข์ ผู้เป็นเพื่อนก็ทุกข์ไปด้วย เมื่อบุคคลได้สร้างไมตรีจิตต่อมิตรสหายดังที่กล่าวมาแล้ว มิตรที่ดี มิตรผู้มีจิตสาธารณะหรือมิตรที่จริงใจก็จะตอบแทนบุคคลด้วยหน้าที่ ๕ ประการ ดังนี้

- (๑) ป้องกันมิตรผู้ประมาทแล้ว
- (๒) ช่วยป้องกันทรัพย์ของมิตรผู้ประมาทแล้ว
- (๓) เมื่อมีภัยเกิดขึ้นเป็นที่พึงพาได้
- (๔) ไม่ละทิ้งในยามประสบอันตราย
- (๕) นับถือมิตรจนถึงวงศ์ตระกูลของมิตร^{๒๐๒}

บุคคลใดก็ตามที่มีคุณสมบัติดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นกัลยาณมิตร หรือมิตรแท้ เพราะมิตรแท้จะคอยแนะนำให้ลัดละในสิ่งที่ไม่ดี ให้ประพฤติดแต่สิ่งที่ดี และช่วยป้องกันส่งเสริมสนับสนุนให้กระทำแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ ซึ่งในคัมภีร์พระไตรปิฎก ที่ฉนิกาย ปาฎิกวรรค^{๒๐๓} ก็ได้กล่าวถึงลักษณะของมิตรมีใจดี หรือมิตรแท้ว่ามี ๔ ประเภท คือ

(๑) มิตรมีอุปการะ ซึ่งมีลักษณะ คือ (๑) ช่วยรักษาเพื่อนผู้ประมาท (๒) ช่วยรักษาทรัพย์สินของเพื่อนผู้ประมาท (๓) เป็นที่พึ่งพำนักของเพื่อนผู้ได้รับภัยเดือดร้อน (๔) เมื่อเพื่อนมีกิจจำเป็นช่วยออกทรัพย์ให้เกินกว่าที่เพื่อนขอ

(๒) มิตรร่วมทุกข์ร่วมสุข มีลักษณะกล่าวคือ (๑) บอกความลับแก่เพื่อน (๒) ปิดความลับของเพื่อน (๓) ไม่ละทิ้งเพื่อนเมื่อเพื่อนมีภัยอันตราย (๔) แม้ชีวิตก็สละให้เพื่อนได้

(๓) มิตรแนะนำประโยชน์ มีลักษณะกล่าวคือ (๑) คอยห้ามปรามเพื่อนเมื่อเพื่อนจะทำชั่วเสียหาย (๒) คอยแนะนำตักเตือนให้เพื่อนทำแต่ความดี (๓) บอกเล่าให้เพื่อนได้ฟังได้รู้สิ่งที่เพื่อนไม่เคยฟังได้รู้ (๔) บอกหนทางไปสู่ความสงบสุขที่แท้จริง

^{๒๐๑}ที่.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๗๐/๒๑๔.

^{๒๐๒}ที่.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๗๐/๒๑๕.

^{๒๐๓}ที่.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๐/๒๐๙.

(๔) มิตรมีความรักใคร่ มีลักษณะคือ (๑) เมื่อเพื่อนมีทุกข์ก็ไม่สบายใจด้วย (๒) เมื่อเพื่อนมีสุขก็พลอยยินดีกับเพื่อน (๓) เมื่อมีคนติเตียนเพื่อนก็ช่วยแก้ต่างให้ (๔) เมื่อมีคนสรรเสริญเพื่อนก็ช่วยเสริมสนับสนุน^{๒๐๔}

มิตรแท้ทั้ง ๔ ประเภทนี้จัดเป็นกัลยาณมิตร บุคคลใดมีกัลยาณมิตรอย่างนี้ย่อมจะช่วยกระตุ้นส่งเสริมให้บุคคลนั้นประสบความสำเร็จทั้งในด้านการศึกษาเล่าเรียน การงาน และการดำเนินชีวิต ซึ่งตรงกันข้ามกับบุคคลที่ทำตนเป็นมิตรเทียมหรือมีเพื่อนที่ไม่แท้ คอยแต่ปลอกกลอก ดีแต่พูด ชอบประจบ และชักชวนในทางเสียหาย ย่อมได้รับแต่สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ มีแต่โทษภัย และความเสียหาย

๔.๔.๓ จิตสาธารณะของสถาบันศาสนา

สถาบันศาสนา เป็นสถาบันสังคมที่สำคัญอีกสถาบันหนึ่งที่เกิดจากความสามารถในการสร้างสรรค์วัฒนธรรมต่าง ๆ ของมนุษย์ การแสวงหาแนวทางในการควบคุมพฤติกรรมของบุคคลและกลุ่มคนให้รู้ดีรู้ชอบ เพื่อการดำรงชีวิตร่วมกันอย่างสงบสุข สถาบันทางศาสนาจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเป็นสถาบันที่ได้รับการเคารพบูชาแต่โบราณกาลจวบจนปัจจุบันเป็นสถาบันที่มีอิทธิพลอย่างสูงต่อจิตใจของประชาชน เพราะต่างได้ยึดถือสถาบันนี้เป็นที่พึ่งทางใจมาอย่างเนิ่นนาน ฉะนั้น สถาบันทางศาสนาจึงอยู่ในฐานะที่จะช่วยสร้างสรรค์และพัฒนาจิตใจของคนในสังคมให้หันเข้ามาอยู่ความถูกต้องตามทำนองคลองธรรม

(๑) หน้าที่ของสถาบันศาสนา

ในการสร้างจิตสาธารณะให้เกิดขึ้นนั้น สถาบันทางศาสนาต้องนำประชาชนกลับไปสู่คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่ทรงเน้นให้เห็นแก่ประโยชน์สุขของสังคมเป็นใหญ่ ไม่บริโภคนิเวศน์ ความจำเป็น หรือเพราะความอยาก มีความสันโดษ พอใจที่จะมีกินมีอยู่ มีใช้เท่าที่จำเป็นรู้จักเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เจือจานแก่ผู้อื่น มีความเมตตาอาทรต่อกัน เห็นแก่ผู้อื่นเสมือนเห็นแก่ตนเองรู้จักหน้าที่ ปฏิบัติหน้าที่ให้ถูกต้อง หน้าที่ของสถาบันศาสนาตามหลักการทางพระพุทธศาสนาแล้ว ปัจจุบันผู้ที่มีบทบาทสำคัญคือ พระสงฆ์ ซึ่งพระสงฆ์ผู้หวังความเจริญแก่บุคคล สังคม และพระศาสนาพึงทำหน้าที่ ๖ ประการ^{๒๐๕} ดังนี้

(๑) ห้ามไม่ให้กระทำความชั่ว ได้แก่ การที่สมณพราหมณ์ซึ่งโทษในปัจจุบัน และอนาคต แห่งความชั่วทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นต้น แล้วห้ามไม่ให้ทำว่า เจ้าอย่าทำความชั่วอย่างนี้อีกต่อไป ความชั่วอันใดที่กุลบุตรทำแล้ว ท่านก็เตือนความชั่วอันนั้นให้ฟังว่า เป็นของ

^{๒๐๔} จำนง อติวัฒนสิทธิ์, สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์, หน้า ๙๓.

^{๒๐๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๗๒/๒๑๖.

ไม่ดี แล้วแนะนำให้ทำแต่ความดี มีการเอื้อเพื่อแก่กันเป็นต้น สมณพราหมณ์ย่อมชี้โทษ ๑๐ ประการ คือ

(๑) ปาณาติบาต	(การฆ่าสัตว์)
(๒) อทินนาทาน	(การลักทรัพย์)
(๓) กาเมสุมิฉฉาจาร	(การประพฤติดีในกาม)
(๔) มุสาวาท	(การพูดเท็จ)
(๕) ปิสุณาวาจา	(การพูดส่อเสียด)
(๖) ผรุสวาจา	(การพูดคำหยาบ)
(๗) สัมผัปปลาปะ	(การพูดเพื่อเจ้อ)
(๘) อภิขัฎา	(ความเพ่งเล็งอยากได้ของของเขา)
(๙) พยาบาท	(ความคิดร้าย)
(๑๐) มิจฉาทิฎฐิ	(ความเห็นผิด) ^{๒๐๖}

สมณพราหมณ์จะให้ฟังเป็นอย่าง ๑ ไปแล้วห้ามปรามไม่ให้กัลบุตรทำอีกต่อไป เพราะฉะนั้นควรที่กัลบุตรทั้งหลายจะบำรุงสมณพราหมณ์ คบหากับสมณพราหมณ์ให้คุ้นเคยสนิทสนม เพื่อท่านจะมีโอกาสชี้โทษแห่งความชั่ว และชี้คุณแห่งความดีให้ฟัง

(๒) ให้ตั้งอยู่ในความดี คือ ให้ตั้งอยู่ในความสุจริต รู้จักบาปบุญ คุณและโทษ ทำตนให้เป็นประโยชน์แก่ชาติบ้านเมือง ดำรงอยู่ในภาวะแห่งอารยชน ไม่ละเมียดในสิ่งที่ผิดศีลธรรม เช่น วุฒิธรรม ๔ คือ ธรรมเครื่องเจริญ ๔ อย่าง ได้แก่^{๒๐๗}

- (๑) สัปปริสสังเสวะ คบหาสัตบุรุษ เสวนาท่านผู้รู้ผู้ทรงคุณความดี มีความประพฤติชอบด้วยกาย วาจา ใจ
- (๒) สัทธัมมัสสวณะ ฟังสัทธรรม ตั้งใจฟังคำสั่งสอนของท่าน เอาใจใส่เล่าเรียน
- (๓) โยนิโสมนสิการ ทำในใจโดยแยบคาย รู้จักคิดพิจารณาให้เห็นเหตุผลคุณโทษในสิ่งที่ได้เล่าเรียนสดับฟังนั้น จับสาระที่จะนำไปใช้ประโยชน์ได้
- (๔) ธัมมานุชัมมปฏิบัติ ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม นำสิ่งที่ได้เล่าเรียนและตริตตรองเห็นแล้วไปใช้ปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลัก สอดคล้องกับความมุ่งหมายของหลักการณ์นั้น ๑^{๒๐๘}

^{๒๐๖} ที่.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๗/๓๖๒.

^{๒๐๗} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๘/๓๖๘.

^{๒๐๘} พระพรหมคุณาภรณ์ , พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๓๙.

(๓) อนุเคราะห์ด้วยน้ำใจอันงาม คือ ท่านผู้มีน้ำใจประกอบด้วยเมตตาปราณี เฟื่องเล็งอยู่แต่จะให้ได้รับความสุขทั่ว ๆ กัน เห็นโอกาสจะช่วยได้สถานใด ก็ไม่ละเว้นในการที่จะ ช่วยให้บริการผลนั้นๆ มีสอนให้ละความชั่วประกอบความดี เป็นต้น

(๔) ให้ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง คือ สิ่งนั้นจะเป็นเครื่องเก่าแก่ลึกลับ หรือเป็นเรื่องที่ฟัง จะเกิดมีขึ้นใหม่ยังไม่แพร่หลายทั่วไปก็ตาม เมื่อเห็นว่าจะมีประโยชน์แก่ผู้สนใจได้แล้วก็นำออก แสดง เพื่อเกิดความรู้ความฉลาดแก่ผู้ฟังสืบไป สิ่งที่ยังไม่เคยฟังจะสังเกตได้จากการพูดการทำ สิ่งใดพูดไม่ถูก ทำไม่ถูก สิ่งนั้นก็เห็นว่ายังไม่เคยฟัง

(๕) ทำสิ่งที่เคยฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง คือ สมณพราหมณ์ย่อมอนุเคราะห์กุลบุตร ด้วย อธิบายสิ่งที่เคยฟังแล้วให้เข้าใจแจ่มแจ้ง แม้สิ่งที่เคยฟังแล้ว แต่อนุมานว่า คำความยังเป็น ปัญหาเคลือบคลุม หรือได้ฟังยังไม่พอ ไม่พอแก่การที่จะจดจำ ก็ดำริหาคำที่จะอธิบาย มีอุทาหรณ์ อ่างเหตุผลที่เหมาะสมแก่ภูมิปัญญาของผู้ฟังมาแสดงจนเข้าใจตลอด สิ้นความสงสัย

(๖) บอกทางสวรรค์ให้ ได้แก่ การแสดงธรรมสั่งสอนให้ทราบในสิ่งที่เป็นกุศลและ อกุศล มรณสติตักเตือนตนให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาทหมั่นใจให้เข้าอยู่ในสัมมาปฏิบัติ ไม่ล่วง ข้อปฏิบัติทั้งในศาสนา และฝ่ายบ้านเมืองเพียงปลดเปลื้องความชั่วประพฤติกุศล มีความอุสา หะในการเลี้ยงชีวิตในทางที่ชอบ ประกอบแต่สิ่งอันเป็นกุศล เช่น หมั่นสดับพระธรรมเทศนา และ รักษาศีลบำเพ็ญทานเป็นเนืองนิตย์ ประครองจิตให้ตั้งอยู่ในความสงบเสงี่ยม อันเป็นบันไดให้ก้าว ขึ้นสู่หนทางปัญญา รอบรู้สิ่งที่เป็นของจริง คือรู้สิ่งทั้งปวงแล้วมีความคิดขึ้นแล้วก็ต้องเสื่อมไป เป็นธรรมดา ในที่สุดของการประพฤติกุศลทั้งหลาย ก็รวมลงในความไม่ประมาทอย่างเดี่ยว เท่านั้น^{๒๐๙}

ในส่วนของนักสังคมวิทยา ได้กล่าวถึงบทบาทหน้าที่สำคัญของสถาบันศาสนาไว้ ๕ ประการด้วยกัน คือ

(๑) ปกป้องคุ้มครองภัยพิบัติและเพิ่มพูนความอุดมสมบูรณ์ต่าง ๆ ให้กับสังคมทั้งใน ยามปกติ และในยามวิกฤต

(๒) เป็นพื้นฐานสำคัญของกฎศีลธรรม จริยธรรม ค่านิยม อุดมการณ์ของสังคม

(๓) เป็นพื้นฐานสำคัญของอำนาจรัฐ เพราะศาสนาช่วยในการจัดระเบียบ และ ควบคุมสังคมได้

(๔) เป็นแหล่งที่ก่อให้เกิดการสมาคมและนันทนาการให้สังคม สร้างความสัมพันธ์ ไกล่เกลียดในกลุ่มสมาชิกเป็นบ่อเกิดของกีฬาและการละเล่นควบคู่กับประเพณี และการทำบุญต่าง ๆ

^{๒๐๙} พระอุดมศักดิ์ ปิยวณฺโณ, การดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมอย่างมีความสุขตามแนวพุทธจริย ศาสตร์ : ศักยภาพที่ศก ๖, หน้า ๘๐-๘๒.

(๕) เป็นแหล่งที่ก่อให้เกิดอารยธรรม และสุนทรียภาพ เช่น สถาปัตยกรรม ปุชนิยะสถาน^{๒๐๐}

(๒) ความเอื้อเพื่อและการเสียสละของสถาบันศาสนา

เป็นการปฏิเสธไม่ได้ว่าศาสนาแทบทุกศาสนาทำให้มนุษย์เป็นมนุษย์เต็มตัวยิ่งขึ้น ยกตัวอย่าง เช่น ศาสนาคริสต์สอนให้มนุษย์ยูติธรรมโดยบอกว่าพระเจ้าสร้างคนให้เท่าเทียมกัน ศาสนาอิสลามสอนให้มนุษย์ร่วมกับทุกอย่างโดยสงบสุข และมีการยอมรับสิ่งแวดล้อม ซึ่งบ่งชี้ให้เห็นถึงข้อคิดเกี่ยวกับความมีดุลยภาพ (harmony) กับชีวิตทุกระดับ ข้อคิดนี้สะท้อนออกมาในวิถีการวะ ท่านอัลเลาะห์ ศาสนาเป็นแหล่งสำคัญที่สอนให้คนเสียสละ กระบวนการของการช่วยเหลือผู้อื่นของพวกมิชชันนารีก็เป็นตัวอย่างที่ดี ในทางศาสนาพุทธนั้น การทำบุญตักบาตรเป็นการสอนให้คนรู้จักให้โดยไม่ต้องบอก กระบวนการตักบาตรจะช่วยซึมเข้าไปในจิตใจคนและทำให้อ่อนโยนฝึกซ้อมให้รู้จักให้ นอกจากนี้ศาสนายังเป็นแหล่งกลมเกลียวหลอมดวงจิตดวงวิญญาณให้อ่อนโยน เสียสละ และใช้ชีวิตอย่างถูกต้อง ด้วยเหตุที่ว่าศาสนานั้น เมื่อคนเข้าถึงจะกินลึก คือ เข้าถึงจิตใจหรือวิญญาณเลยทีเดียว ดังนั้น จะถือว่าศาสนาเป็นสถาบันสำคัญที่สุดสถาบันหนึ่งที่ช่วยสร้างพฤติกรรมเพื่อผู้อื่น และการเสียสละเพื่อสิ่งที่ดีขึ้นและเพื่อสังคม ถ้าจะสังเกตให้ดีแล้ว อารยธรรมส่วนใหญ่และข้อคิดสำคัญ ๆ ตามสังคมต่าง ๆ ล้วนแล้วแต่มีรากเหง้ามาจากคำสอนศาสนาและปรัชญาทางสังคม อิทธิพลของศาสนาและปรัชญานั้นได้ซึมเข้าไปตามอารยธรรมต่าง ๆ เป็นเวลานับพัน ๆ ปี ทำให้จิตใจของมนุษย์ได้รับการกลมเกลียวให้ดีขึ้นเรื่อย ๆ ^{๒๐๑}

(๓) ความเอื้อเพื่อและการเสียสละกับสังคม

เจ. ฟิลิปป์ รัชตัน (J. Philippe Rushton) ได้กล่าวไว้ว่า สังคมจะอยู่ได้ก็ต่อเมื่อมีการเสียสละ หรือพฤติกรรมเพื่อผู้อื่น อันที่จริงนั้นการเสียสละเป็นความดีที่สังคมทุกสังคมมีอยู่ถึงแม้ว่าสังคมบางสังคมอาจมีมากกว่าบางสังคมก็ตาม สังคมส่วนใหญ่ที่ตั้งขึ้นมาได้ก็เพราะมีผู้นำหรือผู้ก่อตั้งที่เสียสละความสุขส่วนตัวเพื่อสร้างสังคม เป็นที่น่าเสียดายว่าสังคมบางสังคมพอสร้างได้แล้ว คนก็เกิดการเห็นแก่ตัว เอาแต่ได้ขึ้นมาทำให้สังคมต้องเสื่อมและสลายไปในที่สุด ถ้าไม่มีการแก้ไข มนุษย์นั้นเป็นสิ่งมีชีวิตที่มีข้อขัดแย้งภายในตัวมากมาย ในขณะที่คน ๆ หนึ่งสามารถเสี่ยงเอาชีวิตเข้าแลกกับอีกชีวิตหนึ่ง หรือตายเพื่อผู้อื่นได้ แต่ในขณะที่เดียวกันมนุษย์ก็เห็นแก่ตัวได้มากมาย โดยการกดขี่ข่มเหงผู้อื่น ทำร้ายผู้อื่นทางกายและใจ ทำทุกอย่างก็เพื่อตนเอง สังคมใดถ้ามีสมาชิกเห็นแก่ตัวมาก ๆ สังคมนั้นก็จะอยู่รอดลำบาก ทั้งนี้ก็เป็นทีที่เห็น

^{๒๐๐} สุนธยา พลศรี, หลักสังคมวิทยา, หน้า ๑๔๘.

^{๒๐๑} นพมาศ วีระเวทิน, จิตวิทยาสังคมกับชีวิต, หน้า ๖๒.

เด่นชัดอยู่แล้วว่าความเห็นแก่ตัวจะทำลายตนเอง เพราะทำให้สังคมล้มเหลวในที่สุด ดังนั้นจึงเป็นหน้าที่ของสังคมที่จะสร้างจิตใจที่เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่และเสียสละให้มาก ๆ ทั้งนี้จิตใจที่เอื้อเฟื้อและเสียสละต้องเปิดกว้าง หรือควรที่จะเปิดกว้างโดยยอมรับผู้อื่นก่อน อย่างน้อยต้องเห็นว่าผู้อื่นก็เป็นมนุษย์เช่นตนเอง ถึงจุดนี้ความเสมอภาคทางมนุษยชาติจึงสำคัญต่อการสร้างเจตคติของ “altruism” แม้มนุษย์จะไม่เสมอภาคกันทางความสามารถ แต่การยอมรับซึ่งกันและกันก็เป็นตัวแปรสำคัญที่จะส่งเสริมพฤติกรรมในเชิงบวกต่อกัน จริงอยู่ความแตกต่างก็ไม่ควรกีดขวางการช่วยเหลือเกื้อกูล แต่การยอมรับว่าเราเป็นมนุษย์ด้วยกัน ก็ยิ่งเสริมให้สังคมช่วยเหลือเกื้อกูลกันมากขึ้น เราอาจจะกล่าวได้ว่า ในขณะที่มีตัวแปรช่วยเสริม “altruism” หรือพฤติกรรมเสียสละ แต่ถ้าคนเราจะช่วยกันแล้วไม่มีอะไรจะกีดขวางได้ และสังคมเป็นแหล่งสำคัญที่จะสร้างสถาบันทั้งหลายในการที่จะส่งเสริมให้พฤติกรรมและเจตคติออกไปในทางใด สังคมนั้นเปรียบเสมือนบ่อใหญ่ ๆ สถาบันต่าง ๆ สร้างค่านิยมซึ่งเหมือนน้ำ ถ้าน้ำตีปลา ก็จะเติบโตเหนือดี แต่ถ้าน้ำเน่าปลาอาจตาย และถึงแม้จะรอดตายปลาที่มาจากน้ำเน่าเนื้อจะเหม็น มนุษย์นั้นต่างจากปลาในแง่ที่ว่าตัวมนุษย์เองเป็นคนสร้างบ่อสร้างแหล่งน้ำโดยการใช้ความคิด ดังนั้นมนุษย์จึงต้องรับผิดชอบและรู้จักแก้ไขเวลาน้ำเน่า สาเหตุก็เพราะว่าเมื่อสร้างได้ก็ยอมแก้ไขได้เวลาที่เกิดความผิดพลาด มนุษย์ที่รู้จักปรับเปลี่ยนเท่านั้นจึงจะพาสังคมให้รอดได้ แต่ถ้าน้ำเน่าแล้วไม่เปลี่ยน ดังเช่นพวกโรงงานเห็นแก่ตัว และรัฐบาลที่ละเลยหรือรับสินบน ก็จะต้องอยู่กับปัญหามลภาวะ และถ้าเป็นมลภาวะทางสังคมเมื่อใดก็ย่อมหมายถึงการมุ่งสู่ความสลายตัว หรือการสูญพันธุ์ การตื่นตัวและพฤติกรรมเสียสละเพื่อสังคมจึงเป็นตัวแปรที่สำคัญมากที่จะจรรโลงสังคมไว้ สังคมใดที่ล้มเหลวในการสอนคนให้เห็นแก่ผู้อื่นและสังคมนั้นก็ต้องเผชิญกับปัญหามากมาย ปัญหามลภาวะทุกวันนี้ก็เกิดจากพวกเจ้าของโรงงานหรือเจ้าของกิจการขาดความรับผิดชอบต่อสังคม และไม่ยอมเสียสละเพื่อสังคม ต้องการแต่จะได้อย่างเดียว ไม่ยอมรับรู้ว่าจะตนกำลังจะทำให้สังคมเสียหายอย่างหนัก มลภาวะทางสังคมก็เช่นกันเกิดจากสถาบันต่าง ๆ สอนคนไม่ถูกต้องจนทำให้สังคมเสื่อมหรืออาจสลายตัว^{๒๑๒}

ดังนั้น สถาบันทางศาสนาจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเป็นสถาบันที่ได้รับการเคารพบูชาแต่โบราณกาลจวบจนปัจจุบัน เป็นสถาบันที่มีอิทธิพลอย่างสูงต่อจิตใจของประชาชน เพราะต่างได้ยึดถือสถาบันนี้เป็นที่พึ่งทางใจมาอย่างเนิ่นนาน ฉะนั้น สถาบันทางศาสนาจึงอยู่ในฐานะที่จะช่วยสร้างสรรค์และพัฒนาจิตใจของคนในสังคมให้หันเข้ามาอยู่ความถูกต้องตามทำนองคลองธรรม และวิธีการพัฒนาจิตสำนึกให้เกิดขึ้นได้อย่างดีที่สุด ก็คือการสอนด้วยตัวเอง อันหมายถึง การที่ผู้อยู่ในสถาบัน องค์การทางศาสนา พึงต้องประพฤติปฏิบัติตนให้เป็นตัวอย่างแก่คนในสังคมในด้านการช่วยเหลือส่วนรวม

^{๒๑๒} นพมาศ ธีรเวคิน, จิตวิทยาสังคมกับชีวิต, หน้า ๖๔-๖๕.

๔.๔.๔ จิตสาธารณะของสถาบันการเมืองการปกครอง

สถาบันการเมืองการปกครอง เป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างสังคม ซึ่งทำหน้าที่ประสานเชื่อมโยงส่วนอื่น ๆ ของสังคมให้เป็นอย่างหนึ่งอย่างเดียวกัน เป็นที่ยอมรับกันว่า ปัจจุบันสถาบันการเมืองการปกครองนั้น ถือเป็นจุดศูนย์กลางของสังคม ความเจริญก้าวหน้าหรือความเสื่อมสลายของสังคม ขึ้นอยู่กับสถาบันนี้เป็นหลักสำคัญ ซึ่งการเมืองการปกครองจัดเป็นกลไกของสังคมที่มีความผันแปรตลอดเวลา จึงเป็นสถาบันที่มีหน้าที่สำคัญ ดังนี้

(๑) หน้าที่สำคัญของสถาบันการเมืองการปกครอง

เป้าหมายสำคัญของการเมืองการปกครอง คือ การมีอำนาจ ขบวนการทางการเมืองทุกรูปแบบล้วนมีความต้องการอำนาจที่จะปกครองเหนือผู้อื่น และสั่งการให้บุคคลทำหรือไม่ทำในสิ่งที่ผู้มีอำนาจต้องการ โดยทั่วไปสถาบันการเมืองการปกครองมีหน้าที่สำคัญ ดังนี้

(๑) การปกป้องคุ้มครองผู้คนที่มีความปลอดภัยจากอันตราย และการเบียดเบียนซึ่งกันและกัน

(๒) จัดการลงโทษผู้ฝ่าฝืนบรรทัดฐานที่ติงามของสังคม

(๓) ประสานผลประโยชน์ระหว่างกลุ่มบุคคลในสังคม ให้ทุกกลุ่มได้รับผลประโยชน์อย่างเป็นธรรมและยุติธรรม โดยไม่มีการผูกขาดผลประโยชน์เฉพาะกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง

(๔) กระตุ้นและส่งเสริมให้บุคคลมีกำลังใจ และมีแรงจูงใจในการพัฒนาความถนัดและความสามารถของตนเองให้สูงขึ้น

(๕) จัดสวัสดิการช่วยเหลือประชาชน ผู้ประสบความทุกข์ความเดือดร้อนจากภัยพิบัติต่าง ๆ ให้มีชีวิตอยู่รอดปลอดภัย มีที่พักอาศัยและอาหาร รวมทั้งของจำเป็นอย่างอื่นสำหรับชีวิตพอสมควรแก่สภาวะ

(๖) พัฒนาสาธารณูปโภคและสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ สำหรับประชาชน

(๗) เป็นตัวแทนของคนในประเทศ ในการติดต่อสัมพันธ์ไมตรีกับชาติอื่น และร่วมมือกับชาติต่าง ๆ ในการอนุรักษ์ และพัฒนาสิ่งแวดล้อมและธรรมชาติซึ่งสันติภาพของโลก

(๘) ร่วมมือกับชาติต่าง ๆ ในการพัฒนาความเจริญก้าวหน้าทางการศึกษากับทางวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี เศรษฐกิจ และสังคม และพัฒนาอารยธรรมสำคัญของโลกให้เป็นมรดกของมนุษยชาติสืบต่อไป

ในทัศนะของพระพุทธศาสนา บุคคลมีความสำคัญที่สุด ไม่ว่าจะเป็นสถาบันทางสังคมสถาบันใดก็ตาม รวมทั้งสถาบันการเมืองการปกครอง กล่าวโดยเฉพาะในสถาบันการเมืองการปกครอง จะมีบุคคลที่เกี่ยวข้องอยู่ ๒ กลุ่ม คือ (๑) กลุ่มผู้มีอำนาจในการปกครอง (๒) กลุ่มประชาชนที่อยู่ภายใต้การปกครอง

(๒) หน้าที่ของผู้ปกครองที่ดี

พระพุทธศาสนา ได้วางหลักการสำหรับนักการเมืองการปกครอง ซึ่งมีหน้าที่บริหารประเทศชาติ และสังคมให้ได้รับความสงบสุข ความสงบสุขถือว่าเป็นเป้าหมายสำคัญของการบริหารประเทศชาติ หลักการซึ่งกำหนดไว้เป็นหน้าที่ของผู้ปกครองที่ดี ปรากฏอยู่ในหมวดธรรมหลายหมวด ดังนี้

(๑) ทศพิธราชธรรม ๑๐

ทศพิธราชธรรม หมายถึง คุณธรรมของผู้ปกครองที่ดี มี ๑๐ ประการ ดังนี้

- (๑) การอนุเคราะห์ให้การช่วยเหลือเป็นประจำ (ทาน)
- (๒) การรักษาความสุจริตทางพฤติกรรม (ศีล)
- (๓) การเสียสละความสุขส่วนตัวเพื่อส่วนรวม (บริจาค)
- (๔) การซื้อตรงต่อหน้าที่การงาน (อาชชวะ)
- (๕) การมีอริยาสัยไม่เยอหยิ่งจองหอง มีความสุภาพอ่อนโยน (มัททวะ)
- (๖) การรู้จักข่มใจไม่ปล่อยให้กิเลสตัณหาครอบงำจิตใจ (ตปะ)
- (๗) ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความไม่เกรี้ยวกราด ไม่ใช้อารมณ์ มีเมตตาประจำใจ (อภัย)
- (๘) การไม่เบียดเบียนประชาชน ไม่หลงอำนาจบีบบังคับประชาชน เพื่อแสวงหาผลประโยชน์ใส่ตัว (อวิหิงสา)
- (๙) ความอดทนตรากตรำต่อสู้กับงานทุกชนิด แม้จะถูกย่ำยีด้วยคำพูด ก็ไม่ท้อแท้หมดกำลังใจ เพราะส่วนหนึ่งตนเป็นผู้อาสาเข้ามา (ขันติ)
- (๑๐) ประพฤติธรรมไม่คลาดเคลื่อน หรือเบี่ยงเบนไปจากบรรทัดฐานอันดีงามของสังคม รวมทั้งไม่ปฏิบัติผิดไปจากกฎข้อบังคับทางศีลธรรมด้วย (อวิโรหนะ)

(๒) จักรวรรดิวัตร ๕

จักรวรรดิวัตร หมายถึง ข้อปฏิบัติของผู้ปกครองที่ยิ่งใหญ่ จัดเป็นธรรมเนียมหรือหน้าที่ประจำของผู้ปกครองทั้งหลาย จักรวรรดิวัตรมี ๕ ประการ คือ

- (๑) ถือธรรมเป็นใหญ่ (ธัมมาธิปไตย)
- (๒) จักการคุ้มครองป้องกันด้วยวิธีการอันชอบธรรม ให้ทุกชีวิตในเขตปกครองมีความปลอดภัย (ธัมมิการักษา)
- (๓) จัดการป้องกันมิให้อธรรมเกิดขึ้น (มา อธัมมการ)
- (๔) แบ่งเฉลี่ยทรัพย์ให้แก่ผู้ยากไร้ไม่ให้มีคนที่อดอยากไร้ในแผ่นดิน (ชนานุประทาน)

(๕) สอบถามปรึกษากับพระสงฆ์และนักปราชญ์ราชบัณฑิตเป็นประจำ (ปริปุจณา)

(๓) ราชสังคหัตถุ ๔

ราชสังคหัตถุ คือ ธรรมเนียมยึดเหนี่ยวจิตใจประชาชน หลักการสงเคราะห์ประชาชนของนักปกครอง ผู้ปกครองที่ดีต้องมีปัญญา รู้วิธีการสงเคราะห์ประชาชน ๔ วิธี ดังนี้^{๒๑๓}

(๑) สัสสมะระ ความฉลาดในการบำรุงพืชพันธุ์ธัญญาหาร คือ รู้วิธีส่งเสริมให้พืชพันธุ์ธัญญาหารมีความอุดมสมบูรณ์

(๒) ปุริสเมระ ความฉลาดในการบำรุงข้าราชการ คือ รู้วิธีบำรุงข้าราชการโดยการส่งเสริมคนดีและจัดสวัสดิการให้ เป็นต้น

(๓) สัมมาปาสะ ความรู้จักผูกผสานรวมใจประชาชนด้วยการส่งเสริมอาชีพ คือ รู้วิธีประสานประโยชน์ของประชาชน มิให้กลุ่มใดกลุ่มหนึ่งได้เปรียบเหนือกลุ่มอื่น หรือได้เปรียบเหนือกันและกัน

(๔) วาจาเปยะ หรือ วาจาเปยยะ ความมีวาจาอันดูดีมีน้ำใจ คือ มีวาทาดังดูดี รู้จักพูดอย่างมีเหตุผล ด้วยน้ำเสียงแสดงความเป็นปียมิตร และก่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้ฟัง^{๒๑๔}

(๕) ละเว้นอคติ ๔

อคติ คือ ความลำเอียง นักปกครองที่ดี ควรงดเว้นความลำเอียง อันเป็นการประพฤติน่าเบี่ยงเบนจากธรรม ๔ ประการ คือ^{๒๑๕}

(๑) ละเว้นจากความลำเอียงเพราะชอบใจเป็นการส่วนตัว (ฉันทาคติ)

(๒) ละเว้นจากความลำเอียงเพราะเกลียดชังเป็นการส่วนตัว (โทสาคติ)

(๓) ละเว้นจากความลำเอียงเพราะขาดสติ เพราะโง่เขลาหรือหลงใหลอย่างไม่มีสติปัญญา (โมหาคติ)

(๔) ละเว้นจากความลำเอียงเพราะความขลาดกลัวไม่มีความกล้าหาญทางคุณธรรมและจริยธรรม (ภยากติ)^{๒๑๖}

^{๒๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๔๓-๑๔๔.

^{๒๑๔} จำนงค์ อติวัฒน์สิทธิ์, สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์, หน้า ๙๙.

^{๒๑๕} ที.ปา (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๕๕.

^{๒๑๖} จำนงค์ อติวัฒน์สิทธิ์, หน้า ๙๙.

หลักธรรมทั้ง ๔ อย่างเหล่านี้ เป็นหน้าที่ที่จะปฏิบัติต่อตนเอง และต่อบุคคลอื่นอย่างมีคุณค่า ทำให้ผู้ปกครองเป็นผู้ปกครองที่ดีและควรจะเป็นในสังคม

(๓) หน้าที่ของผู้ใต้การปกครองที่ดี

ผู้ใต้การปกครอง คือ ประชาชนทั้งหลายในประเทศ ซึ่งเป็นผู้ที่จะต้องได้รับการดูแลเอาใจใส่ และคุ้มครองจากผู้ปกครอง การแบ่งคนเป็นผู้ปกครอง และผู้ใต้การปกครองนี้ ถือว่าเป็นการแบ่งโดยหน้าที่ สถานภาพการเป็นผู้ปกครอง และผู้อยู่ใต้การปกครองอาจเปลี่ยนแปลงสลับกันไปมาได้ตามสถานการณ์ อย่างไรก็ตามในฐานะผู้ใต้การปกครอง ควรปฏิบัติหน้าที่ดังต่อไปนี้

(๑) รู้หลักอริปไตย ๓

อริปไตย คือ ความเป็นใหญ่ ประชาชนทั้งหลายควรรู้หลักอริปไตย ๓ ประการ คือ^{๒๑๗}

(๑) อัตตาริปไตย การถือเอาตนเองเป็นใหญ่ กล่าวคือ ประชาชนควรรู้วาระบอบการเมืองการปกครองในสังคมที่ตนสังกัดนั้น ผู้ปกครองเป็นแบบอัตตาริปไตยหรือไม่

(๒) โลกาธิปไตย ถือโลกเป็นใหญ่ กล่าวคือ ถือเอาความนิยมของชาวโลกเป็นใหญ่ หรือเป็นไปตามกระแสความคิดและความนิยมของบุคคลอื่น ๆ ในโลกเป็นหลักสำคัญ โดยไม่คำนึงถึงข้อเท็จจริงว่า มันจะผิดหรือถูกต้องตามหลักศีลธรรมทางศาสนาหรือไม่ ประชาชนในสังคมทั้งหลายควรรู้ทันกระแสสังคม และควรสังเกตดูพฤติกรรมของผู้ปกครองว่า มีแนวโน้มเอียงตามกระแสสังคมหรือกระแสโลกหรือไม่

(๓) ธรรมาริปไตย ถือธรรมเป็นใหญ่ ธรรม คือ ความจริง ความถูกต้อง ความดีงาม ความมีเหตุผล ความชอบธรรม และความเป็นธรรม ประชาชนทั้งหลายควรรู้วาระผู้ปกครองยึดถือธรรมะเป็นใหญ่ หรือไม่ในการปกครอง หรือว่ายึดถือความคิดของตนเป็นใหญ่ หรือเป็นไปตามกระแสสังคมโดยปราศจากหลักการอันชอบธรรมและถูกต้องดีงาม^{๒๑๘}

(๒) มีส่วนร่วมในการปกครองที่ดี

สมาชิกที่ดีของสังคม ซึ่งเป็นผู้อยู่ใต้การปกครองจะต้องมีส่วนร่วมในการปกครองดังต่อไปนี้

(๑) มีส่วนร่วมในการประชุม และแสดงความคิดเห็นในประเด็นที่มีการประชุมอย่างสม่ำเสมอ ข้อนี้รวมทั้งมีส่วนร่วมในการออกเสียงเลือกตั้งผู้นำของสังคมในโอกาสต่าง ๆ ด้วย

^{๒๑๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๔.

^{๒๑๘} จำนงค์ อติวัฒน์สิทธิ์, สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์, หน้า ๑๐๐.

(๒) มีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ อย่างพร้อมเพรียงกับบุคคลอื่นตามกาลเวลาและสถานที่ที่กำหนดไว้ เมื่อเลิกกิจกรรมนั้น ๆ ก็พร้อมเพียงเลิก โดยไม่ตั้งใจ ขยายความต่อ ซึ่งอาจทำให้เกิดปัญหาในการปฏิบัติหน้าที่ของตนเอง และหน้าที่ของบุคคลอื่น

(๓) มีส่วนร่วมในการปฏิบัติตามข้อกำหนด หรือระเบียบข้อบังคับต่าง ๆ ที่ได้บัญญัติไว้ เช่น รัฐธรรมนูญ เป็นต้น โดยไม่ล้มล้างตามอำเภอใจและไม่บัญญัติในสิ่งที่ไม่ได้เป็นข้อตกลงร่วมกันของสมาชิกในสังคม

(๔) มีส่วนร่วมยกย่องให้เกียรตินักปราชญ์ ราชบัณฑิต และผู้รู้ที่มีประสบการณ์ พร้อมกันร่วมรับฟังความคิดเห็นของท่านเหล่านั้น

(๕) มีส่วนร่วมในการป้องกันมิให้สตรีถูกข่มเหงรังแก และให้เกียรติแก่กุลสตรี

(๖) มีส่วนร่วมในการสักการบูชา เจดียสถาน ปูชนียสถาน และอนุสาวรีย์ประจำชาติ ไม่ละเลยพิธีกรรมอันจัดเป็นการเคารพบูชาสถานที่เหล่านี้

(๗) มีส่วนร่วมบำรุงรักษาสักการะ คุ่มครอง และป้องกันอย่างชอบธรรม ซึ่งผู้ทรงศีลบริสุทธิ์

สรุปได้ว่า พระพุทธศาสนา ได้เสนอแนวทางที่บุคคลผู้ดำรงตำแหน่งต่าง ๆ ควรปฏิบัติหน้าที่ให้เหมาะสมกับตำแหน่งนั้น ๆ ทั้งนี้โดยคำนึงถึงคุณค่าของมนุษย์ และความสงบร่มเย็นของสังคมเป็นหลักสำคัญ บุคคลไม่ว่าจะอยู่ในสถาบันใดหรือในฐานะอะไรก็ตาม การรู้จักหน้าที่และปฏิบัติตามหน้าที่อย่างถูกต้อง และตั้งมั่นถือว่าเป็นบุคคลดี มีคุณธรรม จริยธรรม และมีจิตสำนึกรับผิดชอบต่อสังคม และบุคคลทุกคนไม่ว่าจะดำรงตำแหน่งอะไรก็ตาม ถือว่าเป็นพลเมืองของประเทศทั้งสิ้น ซึ่งพระพุทธศาสนาก็ได้เสนอแนวทางการครองตนเป็นพลเมืองที่ดีไว้สำหรับทุกคนในสังคม

๔.๔.๕ จิตสาธารณะของสถาบันเศรษฐกิจ

สถาบันเศรษฐกิจ เป็นสถาบันสังคมที่มีความสำคัญยิ่งสถาบันหนึ่ง สังคมปัจจุบันจะให้ความสำคัญแก่สถาบันนี้มากกว่าสถาบันอื่น ๆ ของสังคม โดยมีความเชื่อว่า หากสถาบันเศรษฐกิจได้รับการพัฒนาอย่างมีความมั่งคั่งดีแล้ว สถาบันอื่น ๆ ของสังคมจะปรับตัวอย่างมั่นคงตามไปด้วย แต่ความเชื่อดังกล่าวจะขัดแย้งกับความจริงในหลายลักษณะ บางสังคมแม้สถาบันเศรษฐกิจจะได้รับการพัฒนาและเจริญรุ่งเรืองสูง แต่สังคมก็เผชิญกับปัญหาอาชญากรรม ปัญหาน้ำท่วมภัยร้ายแรงและปัญหาด้านสาธารณสุข ซึ่งมีผลกระทบต่อความเป็นปกติสุขของผู้นับในสังคมอย่างกว้างขวาง เช่น ในสังคมตะวันตกเป็นตัวอย่าง

กล่าวโดยความหมาย สถาบันเศรษฐกิจเป็นสถาบันที่มีกิจกรรมเกี่ยวกับการผลิต การบริโภค และการจำหน่ายสิ่งทีผลผลิตออกมาไปยังตลาด หรือผู้ที่มีความต้องการให้ได้รับการตอบสนองอย่างมีประสิทธิภาพและอย่างประหยัดที่สุด และกล่าวโดยลักษณะ เศรษฐกิจถือว่า

เป็นกิจกรรมที่เกี่ยวกับการจัดระเบียบทรัพยากรธรรมชาติของมนุษย์ รวมทั้งการจัดระเบียบทางวัฒนธรรมและแรงงานของมนุษย์เพื่อดำรงและส่งเสริมสวัสดิการทางวัตถุของมนุษย์

เพราะระบบเศรษฐกิจมีความสัมพันธ์กับสวัสดิภาพด้านวัตถุของมนุษย์ เศรษฐกิจจึงได้รับการตีค่าสูงในสังคมที่เน้นวัตถุนิยม หรือให้ความสำคัญแก่วัตถุสูง และสังคมใดก็ตามที่เน้นความสำคัญด้านวัตถุเหนือกว่าด้านอื่น สังคมนั้นจะหมกมุ่นอยู่กับการแสวงหาวัตถุอย่างเดียวน่าจะไม่ให้ความสำคัญกับด้านอื่นของชีวิต ในที่สุดจะตกเป็นทาสของวัตถุอย่างไม่มีทางแก้ไขได้ สังคมที่ตกเป็นทาสของวัตถุ จะเต็มไปด้วยการแข่งขันแสวงหาวัตถุอย่างไม่รู้จักเพียงพอ พระพุทธศาสนาเรียกสังคมแบบนี้ว่าสังคมแห่งความโลภ คือ สังคมที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจกิเลส คือ ความโลภอันเป็นตัวผลักดันให้มนุษย์ไม่รู้จักพอ

(๑) เศรษฐกิจตามแนวพุทธ

เศรษฐกิจจัดได้กล่าวแล้วมีกิจกรรมเกี่ยวกับการผลิต การบริโภค และการจัดจำหน่ายจ่ายแจก หรือการตลาด จากทัศนะของพระพุทธศาสนา กิจกรรมทางเศรษฐกิจควรจะเป็นสื่อนำไปสู่ชีวิตที่สูงส่งและดีงาม การผลิต การบริโภค และกิจกรรมทางเศรษฐกิจอย่างอื่นไม่ใช่เป็นจุดมุ่งหมายในตัวของมันเอง แม้เป็นสื่อและจุดมุ่งหมายที่กิจกรรมทางเศรษฐกิจ จะต้องนำไปให้ถึงก็คือ การพัฒนาสวัสดิการภายในบุคคล ภายในสังคม และภายในสิ่งแวดล้อม การแสวงหาทรัพย์ เป็นอีกกิจกรรมหนึ่งทางเศรษฐกิจที่มีความสัมพันธ์กับระบบการผลิตและการจำหน่าย

บทบาทหน้าที่ของผู้เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจ

มีบุคคลที่เกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจอยู่ ๒ กลุ่ม คือ

(๑) กลุ่มผู้เป็นเจ้าของกิจการทางเศรษฐกิจ

(๒) กลุ่มผู้ใช้แรงงานและพึงพาผลตอบแทนจากผู้เป็นเจ้าของกิจการทาง

เศรษฐกิจ

บุคคลกลุ่มแรก ประกอบด้วยผู้ประกอบการ ซึ่งเป็นเจ้าของกิจการทางเศรษฐกิจ เช่น ผู้ลงทุน นายจ้าง ผู้บริหารระดับสูงของกิจการต่าง ๆ ส่วนบุคคลกลุ่มที่สอง เป็นกลุ่มลูกจ้างทั่ว ๆ ไป

พระพุทธศาสนา กำหนดหลักจริยธรรมสำหรับกลุ่มบุคคลที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจทั้งสองกลุ่ม ในลักษณะของการพึงพาอาศัยซึ่งกันและกัน ดังจะได้กล่าวต่อไปนี้

(๑) หน้าที่ของนายจ้างที่พึงปฏิบัติต่อลูกจ้าง

นายจ้าง คือ กลุ่มบุคคลที่เป็นเจ้าของกิจการทางเศรษฐกิจ นายจ้างที่ดีควรให้การดูแล และบำรุงลูกจ้างหรือคนงานทั้งหลายให้เป็นสุข ซึ่งทางพระพุทธศาสนาได้วางหลักการไว้ใน

ทิศ ๖ คือ การทำหน้าที่ต่อกัน การพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันหรือการมีจิตสาธารณะร่วมกัน
ดังนี้^{๒๑๙}

(๑) จัดการงานให้ทำตามสมควร คือ จัดงานให้ตามกำลัง เพศ วัย และ
ความสามารถ

(๒) ให้อาหารและค่าจ้าง คือ ให้ค่าจ้างรางวัลสมควรแก่งาน และความเป็นอยู่

(๓) ดูแลรักษายามเจ็บป่วย คือ จัดสวัสดิการดีช่วยรักษาพยาบาลในยามเจ็บไข้

(๔) ให้อาหารมีรสแปลก คือ มีสิ่งของพิเศษที่ได้มาก็แบ่งปันให้

(๕) ให้หยุดงานตามโอกาส คือ ให้มีวันหยุดและพักผ่อนหย่อนใจตามโอกาสอัน

ควร

(๒) หน้าที่ของลูกจ้างที่พึงปฏิบัติต่อนายจ้าง

ลูกจ้างที่ดี ควรปฏิบัติหน้าที่ที่ดีเพื่อให้นายจ้างมีความพึงพอใจ และมีความเมตตา
ซึ่งจะช่วยให้เกิดความเจริญก้าวหน้าในอาชีพการงาน ตามหลักพระพุทธศาสนา ลูกจ้างที่ดีควร
ปฏิบัติหน้าที่ตอบแทนนายจ้าง ดังนี้

(๑) เริ่มทำงานก่อนนายจ้างเสมอ

(๒) เลิกงานทีหลังนายจ้าง

(๓) รับเอาเฉพาะสิ่งของและค่าตอบแทนที่นายจ้างมอบให้เท่านั้น

(๔) รับผิดชอบทำงานที่รับมอบหมายให้ทำด้วยความเรียบร้อยและดียิ่งขึ้น

(๕) นำความดีของนายจ้างกิจกรรมที่ดีของนายจ้าง และกิจการที่ดีของที่ทำงาน

ไปเผยแพร่^{๒๒๐}

ดังที่กล่าวมา สรุปได้ว่า สังคมนั้นมีความสำคัญอย่างมากในการสร้างจิตสำนึก
ให้แก่บุคคล ซึ่งบุคคลจะมีจิตสำนึกที่ดีหรือไม่ดี มีความเสียสละหรือเห็นแก่ตัว มีจิตเมตตากรุณา
เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่หรือไม่นั้น ส่วนหนึ่งมาจากสภาพแวดล้อมทางสังคม เป็นตัวแบบที่ก่อให้เกิด
พฤติกรรมการแสดงออกทางบุคลิกภาพของบุคคล และการนำจิตสาธารณะมาประยุกต์ใช้กับ
สังคมนั้น ก็เพื่อให้สถาบันทางสังคมได้ช่วยขัดเกลาจิตใจบุคคลากรในสังคมให้มีจิตสาธารณะ
เนื่องจากจิตสาธารณะเป็นสิ่งที่อยู่ภายในจิตใจของมนุษย์ ซึ่งส่วนหนึ่งเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ
และบางส่วน มนุษย์ได้จากการเรียนรู้ การอบรม สั่งสอน และการสังเกตพฤติกรรมวัฒนธรรม
ต่าง ๆ จากสังคม แล้วจดจำเลียนแบบตามตัวแบบ ทำให้เกิดลักษณะพฤติกรรมใหม่ที่ดีหรือไม่ดี
ไปตามสภาพวัฒนธรรมของสังคมนั้น ๆ

^{๒๑๙}ที่.ป.า (ไทย) ๑๑/๒๗๑/๒๑๕.

^{๒๒๐}จำนงค์ อติวัฒน์สิทธิ์, สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์, หน้า ๙๖.

นอกจากนี้ การนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้กับสถาบันทางสังคม ย่อมช่วยให้บุคคลมีจิตสำนึกที่ดี มีจิตสาธารณะมากขึ้น เช่น หลักพรหมวิหารธรรม ซึ่งสถาบันครอบครัวควรปลูกฝังให้กับสมาชิก เพราะครอบครัวถือว่าเป็นสถาบันพื้นฐานของมนุษย์ที่จะอบรมบ่มนิสัย คุณธรรมจริยธรรม เพื่อให้เป็นสมาชิกที่ดีมีจิตสาธารณะต่อสังคม หลักสังคหวัตถุ ๔ หลักธรรมสำหรับยึดเหนี่ยวน้ำใจ เอื้อเพื่อเกื้อกูลกัน เป็นหลักธรรมแห่งการสงเคราะห์ซึ่งกันและกัน เมื่อนำมาใช้ร่วมกับจิตสาธารณะที่มีอยู่ในบุคคลจะช่วยเสริมสร้างสัมพันธภาพระหว่างบุคคลได้เป็นอย่างดี ซึ่งจะก่อให้เกิดประโยชน์สุขแก่สังคมด้วย นอกจากนี้ยังมีหลักธรรมสำหรับเป็นตัวกำหนดแนวทางในการประพฤติปฏิบัติตามหน้าที่ของแต่ละบุคคล คือ หลักทศ ๖ ซึ่งหลักของทศ ๖ นี้ได้วางหลักการทำหน้าที่ ความรับผิดชอบของสมาชิกในแต่ละสถาบันว่าควรทำหน้าที่อย่างไรจึงจะถูกต้องเหมาะสม เป็นประโยชน์ เกิดความสงบสุขทั้งแก่ตนเองและสังคม โดยที่สถาบันครอบครัว คือ ในฐานะบิดามารดา มีหน้าที่อบรมเลี้ยงดูบุตรธิดาให้เจริญเติบโต และเป็นคนดีของสังคม บุตรธิดาก็ต้องมีความกตัญญูกตเวที เลี้ยงดูช่วยเหลือกิจการงานต่าง ๆ สถาบันการศึกษา ครูอาจารย์มีหน้าที่สั่งสอนศิษย์ให้มีความรู้ความสามารถ ศิษย์ควรตั้งใจศึกษาเล่าเรียน ให้ความเคารพครูอาจารย์ สถาบันศาสนา มีหน้าที่ขัดเกลาจิตใจประชาชนให้เป็นคนดี มีศีลธรรม ประชาชนพึงให้ความเคารพนับถือ อุปถัมภ์ค้ำชู สถาบันการเมืองการปกครอง ผู้ปกครองควรแบ่งสัณปันส่วนทรัพยากร ให้ประชาชนกินดีอยู่ดี ประชาชนพึงทำตนให้เป็นพลเมืองที่ดี เคารพกฎกติกา ศีลธรรมประเพณีอันดีงามของบ้านเมือง และสถาบันเศรษฐกิจระหว่างนายจ้างกับลูกจ้าง ต้องเห็นอกเห็นใจกัน ช่วยเหลือพึ่งพาถ้อยที่ถ้อยอาศัยกัน เป็นต้น

ฉะนั้น การประยุกต์ใช้จิตสาธารณะกับสถาบันในสังคมไทย ก็เพื่อให้พลเมืองในสังคมมีจิตสำนึกต่อส่วนรวม ไม่เห็นแก่ตัว มีเมตตากรุณาต่อเพื่อนร่วมสังคม มีส่วนร่วมในการดูแลรักษาสาธารณสมบัติที่เป็นของส่วนรวม มีศีลธรรมจริยธรรม เคารพกฎเกณฑ์ของสังคม ซึ่งความมีจิตสาธารณะของบุคคลนี้ จะช่วยสร้างสรรค์สังคมให้มีความสงบสุข เจริญก้าวหน้า ง่ายต่อการปกครองและพัฒนาให้เจริญรุ่งเรืองตามทิศทางที่สมดุลเหมาะสมต่อไป

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

จากผลการวิจัยเรื่องการศึกษาจิตสาธารณะในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทสรุปได้ ดังนี้

จิตสาธารณะ หรือจิตสำนึกสาธารณะ หมายถึง ความคิดที่จะทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่สังคมหรือบุคคลทั่วไป เป็นจิตสำนึกเพื่อส่วนรวม อันเป็นความรับผิดชอบซึ่งเกิดจากภายใน คือ ความรู้สึกนึกคิด จิตใต้สำนึก ตลอดจนคุณธรรม จริยธรรมที่อยู่ภายในจิตใจ ซึ่งจะส่งผลสู่การกระทำภายนอก การที่บุคคลแสดงความรู้สึกนึกคิด หรือการทำหน้าที่ที่ตนเองรับผิดชอบ โดยการช่วยเหลือดูแลสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นสาธารณะสมบัติของหน่วยงาน องค์กร และสังคม หรือการแสดงความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เสียสละกำลังกายกำลังทรัพย์ทำประโยชน์ต่อส่วนรวม การกระทำหรือสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ ล้วนแต่เป็นการแสดงออกถึงความมีจิตสาธารณะทั้งสิ้น

จิตสาธารณะมีพัฒนาการมาจากการศึกษาเรื่องจิตสำนึกของมาร์กซ์ ซึ่งแนวคิดนี้ มาร์กซ์ได้มาจากการวิพากษ์ และเอาแนวคิดบางส่วนมาจากเอเกิล และฟอร์ย์เอบัค มาร์กซ์มีพื้นฐานความคิดว่าสภาพความเป็นอยู่เป็นตัวกำหนดความรู้สึกนึกคิด เพราะความคิดจะเกิดลอย ๆ ไม่ได้ ความคิดหรือจิตสำนึกต้องสัมพันธ์กับวัตถุและการดำรงชีวิตของมนุษย์ สำหรับมาร์กซ์แล้ว จิตสำนึก หมายถึง ระบบความหมายที่มนุษย์ใช้ทำความเข้าใจโลกและจักรวาล แนวความคิดนี้สามารถสรุปได้เป็น ๒ ประเด็น คือ

(๑) แนวความคิดสังคมเพื่อบุคคล แนวคิดนี้เชื่อว่าการที่ปัจเจกบุคคลเข้ามาเป็นสมาชิกของสังคม เพราะเขามีเจตจำนงเพื่อให้ตัวเองมีความมั่นคงปลอดภัย การที่คนสร้างสังคมขึ้นมาก็เพื่อประโยชน์ของตนเอง จุดมุ่งหมายและหน้าที่ของสังคมไม่ใช่เพื่อสังคมเอง แต่เพื่อปัจเจกบุคคล นั่นก็คือ สังคมต้องรับใช้บุคคล บุคคลจะมีสำนึกต่อผู้อื่นก็ต่อเมื่อเขาประจักษ์ว่าสังคมเป็นแหล่งแห่งความมั่นคงและปลอดภัยอันสำคัญสำหรับชีวิตส่วนตัวของเขา แต่ถ้าสังคมไม่สามารถตอบสนองต่อสิ่งนี้ได้ เช่น สังคมไม่มีความยุติธรรม จิตสำนึกก็จะมีได้ยาก

(๒) แนวความคิดบุคคลเพื่อสังคม เป็นแนวคิดที่มองกลับด้านกับแนวคิดสังคมเพื่อบุคคล แนวคิดนี้เห็นว่าสังคมเป็นสิ่งที่มืออยู่ ดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเอง ไม่ใช่เครื่องมือที่ปัจเจกบุคคล

สร้างขึ้นเพื่อความอยู่รอด บุคคลต่างหากที่ต้องยอมให้กับสังคมหรือขึ้นอยู่กับสังคม เอมีลี เดิร์กฮาม เชื่อว่ากลุ่มคนเป็นเพียงวัตถุดิบให้เกิดสังคม และสังคมก็ไม่ใช่ความปรารถนาอันมั่นคงและปลอดภัยของแต่ละคน หากแต่เป็นความสัมพันธ์ต่อกันอย่างยั่งยืนของคนเหล่านั้น ซึ่งเรียกว่า อารมณ์ คือความรู้สึกผูกพันว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่ม บุคคลยอมปฏิบัติตามกลุ่มเพราะมีสำนึกในกลุ่ม แม้จะขัดใจก็ตาม สำนึกกลุ่มก็ยังดำรงอยู่ได้ โดยแต่ละคนแต่ละหน่วย ต่างสำนึกว่าผู้อื่น กลุ่มอื่นเป็นส่วนหนึ่งของสังคม

จิตสาธาณะ ได้รับอิทธิพลมาจากทฤษฎีประชาสังคม ซึ่งให้ความสำคัญเกี่ยวกับกระบวนการช่วยเหลือสังคมโดยไม่ต้องการกักรั ตามแนวคิดของคีน (Keane) ประชาสังคมเป็นแนวคิดของการร่วมมือระหว่างสมาชิกองค์กรนอกภาครัฐ เพื่อทำกิจกรรมด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรมจนเป็นกิจวัตรและด้วยความเต็มใจ ประชาสังคมเน้นความสำคัญเกี่ยวกับกระบวนการช่วยเหลือสังคม และการมีจิตสำนึกสาธารณะเพื่อส่วนรวมหรือชุมชน โดยมีจุดมุ่งหมายว่า (๑) เน้นความสัมพันธ์เป็นกลุ่มสมาชิก (๒) มีจิตสาธารณะ ดูแลตรวจสอบรับผิดชอบต่อสาธารณะ (๓) มีความเป็นธรรมต่อสังคม (๔) มีความยุติธรรมต่อสังคม (๕) เป็นเครือข่ายสังคม ฯลฯ เป็นต้น แนวคิดประชาสังคม คือ กระบวนการที่เกิดขึ้นจากปฏิสัมพันธ์ของคนในชุมชน ทำให้คนในสังคมตื่นตัว มีความรู้สึกนึกคิดอยากเข้าไปแก้ไขปัญหาสังคม หรือรู้สึกเป็นเจ้าของร่วมกัน ซึ่งจะก่อให้เกิดพฤติกรรมกรรมการรวมตัวหรือมีจิตสำนึกร่วมกัน

ตามทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของฟรอยด์ (Freud) ฟรอยด์เชื่อว่าสังคมมีส่วนในการปั้นมนุษย์ให้มีลักษณะต่าง ๆ กันตามแต่ว่ามนุษย์นั้นจะอยู่ในกลุ่มใด ฟรอยด์เห็นว่าสังคมมีอิทธิพลในการพัฒนาลักษณะทางจริยธรรมให้แก่สมาชิกในสังคม ฟรอยด์เป็นผู้ก่อตั้งทฤษฎีจิตวิเคราะห์ ได้สรุปโครงสร้างของบุคลิกภาพของบุคคลว่ามี ๓ องค์ประกอบ คือ อิด (Id) อีโก้ (Ego) และ ซูเปอร์อีโก้ (Superego)

(๑) อิด (Id) ตามความคิดของฟรอยด์ มนุษย์เกิดมาพร้อมกับสัญชาตญาณ ๒ ชนิด คือ (๑) สัญชาตญาณชีวิต เป็นสัญชาตญาณที่ผลักดันให้บุคคลทำในสิ่งที่ทำให้เกิดความสุขสำราญใจ โดยเฉพาะความสุขทางกาย เรียกว่า กามารมณ์ (Sex) (๒) สัญชาตญาณความตาย รวมทั้งการทำลายชีวิตตนเองหรือความก้าวร้าว ฟรอยด์เชื่อว่าเด็กทารกมีอิดมาตั้งแต่แรกเกิด คือ ต้องการแสวงหาความพึงพอใจในช่วงเวลานั้น ๆ

(๒) อีโก้ (Ego) เป็นโครงสร้างสมองที่พัฒนาขึ้นจากการคิดเพื่อผันเป็นการคิดหาเหตุผลและการวางแผนเพื่อให้ได้มายังสิ่งที่ต้องการ ลักษณะสำคัญของอีโก้ คือ พัฒนาขึ้นมาเพื่อช่วยให้อิดได้รับการตอบสนองที่เป็นจริงไม่เพียงแต่คิดเพื่อผันไปเท่านั้น อีโก้จะใช้กระบวนการคิดหุติยภูมิ คือ การคิดที่มีความจริงมากกว่าการเพื่อผัน ถึงแม้ว่าอีโก้จะอิงความเป็นจริงมากกว่าอิด แต่พลังของอีโก้ก็จะทำไปเพื่อการตอบสนองความต้องการของอิด

(๓) ซูเปอร์อีโก้ (Superego) เป็นลักษณะโครงสร้างที่สำคัญลำดับที่ ๓ ของบุคลิกภาพ ซึ่งหมายถึง หลักเกณฑ์ทางสังคมและค่านิยมต่าง ๆ ที่เด็กได้รับการสั่งสอนและถ่ายทอดปลูกฝังจากพ่อแม่และสังคม ซูเปอร์อีโก้แบ่งได้เป็น ๒ ส่วน ส่วนแรก คือ มโนสำนึก หรือมโนธรรม ประกอบด้วยข้อห้ามทางสังคมต่าง ๆ การประพฤติปฏิบัติ โดยเฉพาะในเรื่องการแสดงออกของความต้องการทางเพศและความก้าวร้าว ส่วนที่ ๒ คือ ตนในอุดมคติ ซึ่งเป็นภาพพจน์ของบุคคลที่ควรเป็นและควรประพฤติปฏิบัติอย่างไร จะเห็นได้ว่าในส่วนแรกของซูเปอร์อีโก้เป็นข้อห้ามไม่ให้ประพฤติปฏิบัติ แต่ในส่วนที่สองเป็นข้อกำหนดให้ประพฤติปฏิบัติ อาจเปรียบได้ว่า มโนสำนึก คือ เบญจศีล และตนในอุดมคติ คือ เบญจธรรม ตามหลักของพระพุทธศาสนา

ฟรอยด์ เชื่อว่า จริยธรรมของบุคคลนั้นเป็นสิ่งที่ได้รับการขัดเกลา และพัฒนาขึ้นจากแรงขับพื้นฐานของบุคคลในส่วนตัวสำนึก หรือส่วนที่เรียกว่า ซูเปอร์อีโก้ และจะคอยควบคุมพฤติกรรมภายนอกของบุคคลให้เป็นไปตามกฎเกณฑ์และค่านิยมของสังคม ในวัยเด็กจะพัฒนาบุคลิกลักษณะค่านิยมมาตรฐานจริยธรรมของสังคมจากบิดามารดาและคนใกล้ชิด โดยการเลียนแบบและยอมรับกฎเกณฑ์ของสังคมมาเป็นหลักปฏิบัติ ในวัยผู้ใหญ่ เมื่อจริยธรรมเกิดขึ้นในจิตใจแล้ว ย่อมเปรียบเสมือนมีเครื่องมือคอยควบคุมความประพฤติของบุคคลให้อยู่ในกฎเกณฑ์ของสังคม

จิตสาธารณะ เป็นความรู้สึกนึกคิดภายในบุคคล ซึ่งเกิดจากการเรียนรู้ การปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรม ซึ่งเด็กช่วงแรกเกิดจนถึง ๑๐ ขวบ เป็นช่วงที่เด็กมีความไวต่อการปลูกฝังและส่งเสริมจริยธรรมและวัฒนธรรมเป็นอย่างยิ่ง จิตสาธารณะจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่งต่อสังคม โดยเฉพาะเยาวชนต้องให้ความสำคัญ และตระหนักถึงการรับผิดชอบต่อตนเองและสังคม เช่น

- (๑) ตั้งใจศึกษาหาความรู้
- (๒) มีความรับผิดชอบ สามารถพึ่งตนเองได้
- (๓) มีความประหยัด รู้จักพอดี
- (๔) ประพฤติตัวเหมาะสม ละเว้นการกระทำที่ก่อให้เกิดความเสียหาย
- (๕) ทำงานที่ได้รับมอบหมายให้สำเร็จ
- (๖) มีความรับผิดชอบ ตรงต่อเวลา

ซึ่งความรับผิดชอบต่อสังคม ถือว่าเป็นการช่วยเหลือสังคม เพราะคนเราอยู่รวมกันเป็นสังคมต้องมีความสัมพันธ์ในรูปแบบการพึ่งพาอาศัยกัน ถ้าคนในสังคมขาดจิตสาธารณะ ปัญหาต่าง ๆ ก็จะตามมา ในระดับสังคม จะทำให้เกิดปัญหา คือ (๑) ชุมชนอ่อนแอ ขาดการพัฒนา (๒) มีอาชญากรรมในชุมชนสูงขึ้น (๓) ขาดศูนย์รวมทางจิตใจ ขาดผู้นำในการแก้ปัญหา ในระดับชาติจะทำให้เกิดปัญหา คือ (๑) เกิดการเบียดเบียนทำลายทรัพยากรและสมบัติส่วนรวม (๒) ประเทศชาติล้าหลัง ขาดการร่วมมือจากประชาชน (๓) เกิดการแบ่งพรรคแบ่งพวก แย่งแย้ง

แข่งขัน ทุจริตคอร์ปชั่น ในระดับโลกถ้าขาดจิตสาธารณะจะทำให้เกิดปัญหา (๑) เกิดการสะสมอาวุธ เพราะไม่ไว้วางใจกัน (๒) เกิดการแก่งแย่ง ครอบงำการค้าระหว่างประเทศ (๓) เกิดการรังเกียจเหยียดหยามคนต่างเชื้อชาติ ต่างเผ่าพันธุ์หรือต่างท้องถิ่น จิตสาธารณะจึงเป็นสิ่งสำคัญที่ควรปลูกฝัง ส่งเสริมและกพัฒนา

จิตสาธารณะ เป็นสิ่งที่เกิดจากจิตใจตามธรรมชาติ ไม่สามารถบังคับให้เกิดได้ แต่ก็สามารถจะพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมของพลเมือง ด้วยปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้

(๑) สถานภาพทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมที่ส่งผลกระทบต่อจิตสำนึก

(๒) การเรียนรู้ร่วมกับผู้อื่น การศึกษาทางสังคม และการมีส่วนร่วมในกิจกรรม

(๓) การเห็นวิกฤตการณ์หรือสภาพปัญหาในสังคม ก็มีจุดประสงค์ร่วมกันแก้ไข

จิตสาธารณะ เป็นสิ่งที่ต้องใช้เวลาในการสร้างและต้องทำอย่างสม่ำเสมอเป็นกิจวัตร เพื่อให้จิตสำนึกมีความคงทน และเพื่อป้องกันการเลือนหายหรือเปลี่ยนแปลง

จิตสาธารณะในแนวคิดของพระพุทธศาสนา หมายถึง จิตที่เป็นฝ่ายกุศล เป็นจิตที่ดีงาม เรียกว่า กามาวจรกุศลจิต หรือมหากุศลจิต เพราะประกอบไปด้วยเจตนาที่ตั้งงาม ซึ่งกุศลจิตเหล่านี้มีเจตสิกเข้าปรุงแต่งด้วย เจตสิกที่เข้าปรุงแต่งจิตให้เป็นเหตุทำบุญ ทำความดี ทำประโยชน์ต่อสังคมนั้น ต้องเป็นเจตสิกฝ่ายดีงามเหมือนกันเรียกว่า โสภณเจตสิก และมีเจตสิกอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งสามารถเข้าปรุงแต่งได้ทั้งกุศลจิตและอกุศลจิต คือ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก เจตสิกกลุ่มนี้ปรุงแต่งจิตได้ทั้งจิตฝ่ายดีและจิตฝ่ายชั่ว ดังนั้น จิตสาธารณะ เป็นจิตที่คิดทำประโยชน์เพื่อมนุษย์และสังคมถือว่าเป็นจิตฝ่ายดีงาม เจตสิกทั้งสองกลุ่มนี้จึงทำหน้าที่ปรุงแต่งกุศลจิตให้มีเมตตา กรุณา เป็นจิตแห่งการบำเพ็ญประโยชน์ต่อสังคม

จิตสาธารณะ ถือว่าเป็นภารกิจหลักของพระพุทธศาสนาในการช่วยเหลือมนุษย์และสังคม ดังพุทธดำรัสที่ตรัสกับพระสาวกว่า

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงจาริกไป เพื่อประโยชน์สุขแก่ชน

จำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุข

แก่ทวยเทพและมนุษย์ ฯลฯ

พระองค์ทรงส่งพระสาวกออกไปประกาศพระศาสนาเพื่อบำเพ็ญประโยชน์บนฐานแนวคิดเรื่องจิตสาธารณะแก่ชาวโลก

หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่สนับสนุนและเกี่ยวข้องกับจิตสาธารณะนั้นมีมากมายหลายประการ ได้แก่ หลักของพรหมวิหาร ๔ อันเป็นธรรมประจำใจของผู้ยิ่งใหญ่

(๑) เมตตา ความรัก ความปรารถนาดี มีไมตรีต่อกัน

(๒) กรุณา ความสงสาร อยากช่วยเหลือให้พ้นทุกข์

(๓) มุทิตา ความเบิกบาน พลอยยินดีต่อกันเมื่อเห็นผู้อื่นมีความสุข

(๔) อุเบกขา ความมีใจเป็นกลางเป็นธรรม ไม่ลำเอียง

หลักสังคหวัตถุ ๔ ว่าด้วยการสงเคราะห์ช่วยเหลือกันของมนุษย์ ได้แก่

- (๑) ทาน การให้ปัน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การเสียสละ
- (๒) ปิยวาจา การพูดจาด้วยถ้อยคำสุภาพ ไพเราะอ่อนหวาน
- (๓) อัตถจริยา การสงเคราะห์หรือการทำประโยชน์แก่ผู้อื่นในกิจการต่าง ๆ
- (๔) สมน์ตตา มีความประพฤติเสมอดันเสมอบลาย เสมอภาคกับคนทั้งหลาย

หลักฌราวาสธรรม ๔ ว่าด้วยข้อปฏิบัติสำหรับสังคมครอบครวั คือ

- (๑) สัจจะ ความจริง ซื่อตรง ซื่อสัตย์ จริงใจ
- (๒) ทมะ การฝึกฝน การข่มใจ ฝึกนิสัย ควบคุมจิตใจ
- (๓) ขันติ ความอดทน ทำการงานด้วยความขยันหมั่นเพียร
- (๔) จาคะ ความเสียสละ ละกิเลส สละความสุขสบายของตนได้

ในทัศนะของพระพุทธมคณาภรณ์ คำว่า จิต คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์, สภาพนึกคิด, ความคิด, ใจ สาธารณะ คือ ทั่วไป, ไม่เฉพาะเจาะจงใคร ดังนั้น จิตสาธารณะตามความหมายของท่าน คือ ความนึกคิดหรือจิตใจ ที่คิดทำประโยชน์แก่คนทั่ว ๆ ไป หรือเพื่อส่วนรวมไม่เจาะจงใครโดยเฉพาะ และท่านยังกล่าวว่า การจะพัฒนาคนให้มีจิตสาธารณะนั้นต้องมีการพัฒนาบุคลิกภาพใน ๔ ด้าน คือ

- (๑) พัฒนากาย คือ การรักษาร่างกายให้แข็งแรง มีสุขภาพดีใช้ปัจจัย ๔ อย่างถูกต้องให้เกิดคุณประโยชน์ต่อตนเองและผู้อื่น
- (๒) พัฒนาศีล คือ การพัฒนาการอยู่รวมในสังคมด้วยดี อย่างเกื้อกูลเป็นประโยชน์
- (๓) พัฒนาจิต คือ การฝึกอบรมสร้างเสริมจิตใจให้พร้อมทั้ง ๓ ด้าน คือ ด้านคุณธรรม คือ ความมีเมตตากรุณา ด้านความสามารถของจิต คือ ความมีสติดี และด้านสุขภาพที่ดีของจิต คือ จิตใจที่เป็นสุข สดชื่น สงบ ผ่องใส
- (๔) พัฒนาปัญญา คือ การพัฒนาความรู้ความเข้าใจ รู้วิธีแก้ไขปัญหาและสร้างสรรค์ความสำเร็จให้ตนและสังคมให้เจริญยิ่งขึ้น

จิตสาธารณะตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ คือ การบำเพ็ญประโยชน์ มุ่งทำลายความเห็นแก่ตัว ซึ่งเป็นศัตรูของสันติภาพ ท่านกล่าวว่าทุกฝ่ายต้องได้รับประโยชน์ ประโยชน์ที่ท่านแบ่งไว้มี ๓ ประการ คือ

- (๑) ประโยชน์ตน หมายถึง การทำจิตใจของตนให้สูงขึ้น
- (๒) ประโยชน์ผู้อื่น หมายถึง การงานหรือสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น
- (๓) ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย หมายถึง การทำประโยชน์ต่อตัวเองและผู้อื่น หรือการทำประโยชน์เพื่อสังคม

สถาบันเศรษฐกิจ คือ กลุ่มบุคคล ๒ กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มเจ้าของกิจการ และกลุ่มผู้ใช้แรงงาน กลุ่มบุคคลทั้งสองกลุ่มต่างทำหน้าที่พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน นายจ้างที่ดีจะดูแลลูกจ้าง ดังนี้คือ จัดสรรงานให้ทำตามสมควร จัดอาหารและค่าจ้างเหมาะสมกับงาน รักษาเมื่อยามเจ็บป่วย ให้ของกำนัลรางวัลพิเศษ ให้หยุดงานตามโอกาสอันควร ลูกจ้างเมื่อได้รับการดูแลจากนายจ้างอย่างดี ย่อมตอบแทนด้วย ทำงานก่อนนายจ้างเสมอ เลิกงานที่หลังนาย รับของที่นายจ้างให้เท่านั้น รับผิดชอบงานที่ทำด้วยความเรียบร้อย และสรรเสริญคุณความดีและกิจการของนายจ้าง

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

การศึกษาภาพรวมของจิตสาธารณะ ในงานวิจัยเล่มนี้ ซึ่งได้นำเสนอถึงแนวความคิด จิตสำนึกของมนุษย์ในแง่มุมที่นำไปสู่การแสดงออกทางพฤติกรรมทางกาย วาจา และความรู้สึกนึกคิดทางใจ ผู้วิจัยเห็นว่าเป็นประโยชน์ต่อสังคม จึงมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

จากการศึกษาผู้วิจัยเห็นว่า สภาพปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคม มีสาเหตุมาจากความเห็นแก่ตัวของมนุษย์ที่มากขึ้น ทำให้ปัจจุบันมีการพูดถึงจิตสาธารณะกันมากขึ้น แสดงให้เห็นว่า บุคคลากรในสังคมกำลังขาดจิตสำนึกต่อสาธารณสมบัติ ขาดความเมตตากรุณาต่อเพื่อนมนุษย์ ขาดความเอื้อเฟื้อต่อสังคม ผู้วิจัยจึงมีข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย ดังนี้

(๑) เพื่อให้บุคคลในสังคมมีจิตสาธารณะ รัฐบาลควรให้ความสำคัญต่อการพัฒนาทรัพยากรบุคคล ด้วยการให้ความสำคัญเกี่ยวกับการศึกษาหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะหลักพรหมวิหาร สังคหวัตถุ เป็นต้น ซึ่งเป็นหลักธรรมที่มีประโยชน์เกื้อหนุนสันติสุขของสังคม ควรกำหนดเป็นนโยบายที่จำเป็นเร่งด่วน และสนับสนุนงบประมาณอย่างเพียงพอให้หน่วยงาน หรือ องค์กรที่เกี่ยวข้อง

(๒) หน่วยงานหรือองค์กรทางพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะสถาบันสงฆ์ ควรจะปรับยุทธวิธีในการให้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับหลักธรรมแก่ประชาชนด้วยภาษาที่ฟังเข้าใจง่าย และปรับกระบวนการทำงานในเชิงรุกมากยิ่งขึ้น อาทิเช่น การทำงานร่วมกับสื่อสารมวลชนซึ่งปัจจุบันทรงพลัง และมีอิทธิพลสามารถเข้าถึงแทบทุกภูมิภาคของประเทศไทย

(๓) จากการศึกษาวิจัยเรื่องจิตสาธารณะ คนในสังคมไทยควรนำไปประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตประจำวันในทุกด้าน ไม่ว่าจะเป็นภายในครอบครัว โรงเรียน เพื่อนฝูง ที่ทำงาน และระดับประเทศ เพื่อก่อให้เกิดพฤติกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อตนเองและสังคม

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

งานวิจัยนี้ มุ่งเน้นการศึกษาความหมาย แนวคิดการพัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์ให้เกิดจิตสาธารณะ อันเป็นพื้นฐานในการพัฒนาสังคม โดยมุ่งเน้นวิธีการประยุกต์ใช้หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเป็นฐานฝึกหัดขัดเกลาจิตใจของมนุษย์ให้มีจิตสำนึกต่อสังคมส่วนรวม การศึกษาเรื่องจิตสาธารณะนี้ ผู้วิจัยเห็นว่ายังมีประเด็นที่น่าสนใจในการทำวิจัยครั้งต่อไป ดังนี้

(๑) ควรมีการศึกษาวิเคราะห์อิทธิพลของสื่อที่มีผลต่อพฤติกรรมการสร้างจิตสาธารณะแก่เยาวชน

(๒) ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบกระบวนการทางจิตในทรรศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญากลุ่มจิตวิเคราะห์

(๓) ควรมีการศึกษาปัญหาพฤติกรรมของมนุษย์กับแนวทางการแก้ไขตามหลัก
อริยสัจ ๔

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย :

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร

: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหาหมกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์ มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือภาษาไทย :

กนิษฐา นิต์สันพัฒนา และคณะ. จิตสำนึกทางสังคมของนักศึกษาระดับบัณฑิตศึกษา

มหาวิทยาลัยมหิดล. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๕๑.

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์. จอมปราชญ์นักการศึกษา. กรุงเทพมหานคร : ชัดเชสมิเดีย,

๒๕๔๔.

จำนงค์ อติวัฒน์สิทธิ์. จริยธรรมสำหรับผู้เฒ่า. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์,

๒๕๔๙.

จำนงค์ อติวัฒน์สิทธิ์. สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

ชัยวัฒน์ สุทธิรัตน์. สอนเด็กให้มีจิตสาธารณะ. กรุงเทพมหานคร : วี พรินท์ (1991) จำกัด,

๒๕๕๒.

ทองสุข ทองกระจ่าง. อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย : ชุดที่ ๔ เรื่องเจตสิก. กรุงเทพมหานคร :

มูลนิธิเผยแผ่พระพุทธธรรม, ๒๕๕๐.

นพมาศ ธีรเวคิน. จิตวิทยาสังคมกับชีวิต. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๒.

นีออน พิณประดิษฐ์. จริยธรรมทฤษฎีและการพัฒนา. ขอนแก่น : คณะศึกษาศาสตร์

มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๒.

- บรรจบ บรรณรุจิ. **อสีติมหาสาวก**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.
- ประเวศ วะสี และคณะ. **พุทธศาสตร์แก้วิกฤติชาติ**. กรุงเทพมหานคร : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, ๒๕๔๒.
- พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร จิตวณฺโณ). **การพัฒนาจิต**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). **การศึกษา: เครื่องมือพัฒนาที่ยังต้องพัฒนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. ปัตตานี : มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, ๒๕๓๖.
- พระธรรมโกศาจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ). **วาทธรรมปัญญาอันหน**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๘.
- พระธรรมเจดีย์ (ประกอบ ชุ่มแสงุโง ป.ธ.๙). **ธรรมวิภาคบรรยาย สำหรับนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นตรี ชั้นโท ชั้นเอก**. กรุงเทพมหานคร : หจก. ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๒.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **การพัฒนาที่ยั่งยืน**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗.
- _____ . **จากสุขในบ้านสู่ความเกษมศานต์ทั่วสังคม**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ๒๑ เซ็นจูรี จำกัด, ๒๕๔๖.
- _____ . **ธรรมบุญชีวิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๔๗.
- _____ . **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓. กรุงเทพมหานคร : เอส. อาร์. ฟรินดิง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘.
- _____ . **พจนานุกรมศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- พระบุญนพ สุทฺธสีโล. **โอวาทท่านอาจารย์พุทธทาส แต่...เยาวชน**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๖.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). **ชีวิตที่สมบูรณ์**. หนังสือที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณแม่ไต้ตัว แซ่ห่าน จิตสุทธิภากร. นครสวรรค์ : ทิศทางการพิมพ์ นครสวรรค์, ๒๕๕๓.
- _____ . **นิติศาสตร์แนวพุทธ**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : บริษัท พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๕๐.
- _____ . **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. นนทบุรี : บริษัท เอส.อาร์.ฟรินดิง แมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๐.

- _____ . พุทธธรรม ฉบับขยายความ. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙.
- พระไพศาล วิสาโล. วิถีสังคมไทย ประชาสังคมและวัฒนธรรมชุมชน. กรุงเทพมหานคร :
สำนักพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๔๔.
- พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ. ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑, ๒, ๖, จิต เจตสิก รูป นิพพาน.
กรุงเทพมหานคร : ยูนิตีพับลิเคชั่น, ๒๕๒๖.
- พุทธทาสภิกขุ. ลักษณะ ๘๐ ประการของพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : อตัมมยตา,
ม.ป.ป..
- _____ . ชีวิตนี้มีมาสำหรับทำประโยชน์ (ลองแหวกม่านอวิชชาสักนิดเถอะ).
กรุงเทพมหานคร : การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๘.
- _____ . ชุมนุมข้อคิดอิสระ. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๒๐.
- _____ . ชุมนุมเรื่องสั้นของพุทธทาส. พิมพ์ครั้งที่ ๕. สุราษฎร์ธานี : โรงพิมพ์ธรรมทาน
แผนกมูลนิธิ, ๒๕๑๑.
- _____ . ทศพิธราชธรรม. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๗.
- _____ . ธรรมคือเรื่องของธรรมชาติ. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ,
๒๕๔๖.
- _____ . ธรรมะ ทำไม. กรุงเทพมหานคร : หจก. เพชรประกาย, ๒๕๔๙.
- _____ . ธรรมะเล่มน้อย. กรุงเทพมหานคร : การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๘.
- _____ . เป้าหมายของชีวิตและสังคม. กรุงเทพมหานคร : สมชายการพิมพ์, ๒๕๒๘.
- _____ . ฟังทางประชาธิปไตย. กรุงเทพมหานคร : อตัมมยตา, ม.ป.ป..
- _____ . มหิตลธรรม. ม.ป.ท. : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๑๗.
- _____ . เรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม. กรุงเทพมหานคร : จักรานุกูลการพิมพ์, ๒๕๒๙.
- _____ . หน้าที่ยุทธ. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ม.ป.ป..
- _____ . ห้าสิบปีสวนโมกข์ ภาค ๒. กรุงเทพมหานคร : การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๕.
- ไพบูลย์ วัฒนศิริธรรม และสังคม สัญจร. สำนักไทยที่พึงปรารถนา. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์เดือนตุลาคม, ๒๕๔๓.
- มัลลิกา มติโก. จิตสำนึกทางสังคมของนักศึกษาระดับบัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล.
กรุงเทพมหานคร : เจริญดีการพิมพ์, ๒๕๔๑.
- ยุทธนา วรณปิติกุล. สำนักพลเมือง : ความเรียงว่าด้วยประชาชนบนเส้นทางประชาคม.
กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิการเรียนรู้และพัฒนาประชาสังคม, ๒๕๔๒.
- รัชนีกร เศรษฐ์. สังคมวิทยาชนบท. กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๘.

- ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
 นานมีบุ๊คพับลิเคชั่น, ๒๕๕๒.
- วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี. **คู่มือการศึกษาพระพุทธศาสนาพื้นฐาน**. นครปฐม : มูลนิธิแนบ
 มหานีรานนท์, ๒๕๕๙.
- _____. **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ประจําปีที่ ๑ จิตปรมัตถ์**. พิมพ์ครั้งที่
 ๑๑. นครปฐม : มูลนิธิแนบมหานีรานนท์, ๒๕๕๑.
- _____. **พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ประจําปีที่ ๑ จิตปรมัตถ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. นครปฐม :
 มูลนิธิแนบมหานีรานนท์, ๒๕๕๑.
- วารัญญา ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม. **จิตวิทยาพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. นครปฐม :
 โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.
- วิรัตน์ คำศรีจันทร์. **จิตสำนึกพลเมืองในบริบทสังคมไทย**. นครปฐม : โครงการวิจัยและ
 พัฒนาประชาคมพุทธมณฑล, ๒๕๕๔.
- วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ. **อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย : ชุดที่ ๓ ตอนที่ ๑ เรื่องประเภทของจิต**.
 กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิเผยแผ่พระสัทธรรม, ๒๕๕๐.
- ศรีเรือน แก้วกังวาน. **ทฤษฎีจิตวิทยาบุคลิกภาพ**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์หมอ
 ชาวบ้าน, ๒๕๕๖.
- ศูนย์คุณธรรม. **ร่วมแรงแข่งขัน ร่วมกันทำดี สมัชชาคุณธรรมแห่งชาติและตลาดนัด
 คุณธรรม**. กรุงเทพมหานคร : บริษัทแปลน โมทีฟ จำกัด, ๒๕๕๙.
- สนธยา พลศรี. **หลักสังคมวิทยา**. กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์ โอ เอส พรินต์ติ้งเฮ้า,
 ๒๕๕๕.
- สำนักงานคณะกรรมการการวิจัยแห่งชาติ. **วาระการวิจัยแห่งชาติในภาวะวิกฤติเพื่อฟื้นฟู
 ชาติ**. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานคณะกรรมการการวิจัยแห่งชาติ, ๒๕๕๒.
- สุรางค์ ไคว์ตระกูล. **จิตวิทยาการศึกษา**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร : ด้านสุทธาการพิมพ์,
 ๒๕๕๐.
- อนุชาติ พวงสำลี และวีรบูรณ์ วิสารทสกุล. **ประชาสังคม : คำ ความคิดและความหมาย**.
 กรุงเทพมหานคร : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, ๒๕๕๐.

(๒) บทความ :

- ไชยา ยิ้มวิไล. **สำนักสาธารณะ. มติชนสุดสัปดาห์**. ปีที่ ๒๗ ฉบับที่ ๑๓๙๓ (๒๕๕๐) : ๑๕.
- รัฐจวน อินทรกำแหง. **“ประชาธิปไตยแบบธรรมิกสังคมนิยม”**. **ปาจารย์สาร**. ปีที่ ๑๖ ฉบับที่ ๖
 (พฤศจิกายน-ธันวาคม ๒๕๒๘) : ๑๑๐-๑๑๙.

วิรุณ ตั้งเจริญ. มศว พลวัต. จดหมายข่าวธรรมมาภิบาลมหาวิทยาลัย. ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๑ (พฤศจิกายน-ธันวาคม ๒๕๔๗) : ๒-๓.

ศักดิ์ชัย นิรัฐทวี. บทบาทของมหาวิทยาลัยกับการศึกษาเพื่อความเป็นประชาสังคม SAHIL THAILAND JOURNL. วารสารวิชาการ. ปีที่ ๕๒ ฉบับที่ ๖๙, (มีนาคม ๒๕๔๑) : ๕๗.

สมพงษ์ สิงหะพล. ต้องสอนให้เกิดจิตสำนึกใหม่. สีมาจารย์. ปีที่ ๑๓ ฉบับที่ ๒๗ (มิถุนายน-ตุลาคม ๒๕๔๒) : ๑๕-๑๖.

(๓) วิทยานิพนธ์ :

กรรณิกา มาโน. ความหมายของชีวิตกับจิตอาสา. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๕๓.

โกศล มีความดี. ปัจจัยทางจิตสังคมที่เกี่ยวข้องกับการมีจิตสาธารณะของข้าราชการตำรวจ. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๔๗.

ชาย โพธิสิตา และคณะ. การศึกษาจิตสำนึกของคนไทยต่อสาธารณสมบัติ : กรณีศึกษา กรุงเทพมหานคร. งานวิจัย. นครปฐม : สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๓.

ณรงค์ อ้วนอง. รายงานการวิจัยเรื่องการศึกษาสำนึกสาธารณะของชุมชน ศึกษากรณี การจัดการศึกษาในโรงเรียนตำรวจตระเวนชายแดน. กรุงเทพมหานคร : โครงการวิจัยการศึกษากับชุมชน สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๖.

ณัฐนิชากร ศรีบริบูรณ์. การพัฒนาโมเดลเชิงสาเหตุของจิตอาสาของนักเรียนมัธยมศึกษาตอนปลายในโรงเรียนสังกัดสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน. วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต. สถาบันวิทยบริการ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

ดวงเดือน พันธมนาวิน. ทฤษฎีต้นไม้อัจฉริยะธรรมการวิจัยและการพัฒนาบุคคล. โครงการส่งเสริมเอกสารวิชาการ. กรุงเทพมหานคร : สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ๒๕๓๙.

ศิริภรณ์ บัณฑิตชน. แนวคิดเรื่องมนุษย์ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๐.

ธรรมนันท์กา แจ้งสว่าง. ผลของการใช้โปรแกรมพัฒนาจิตสาธารณะด้วยบทบาทสมมติกับตัวแบบของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๓. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๔๗.

- นวลละออ แสงสุข. จิตสำนึกสาธารณะในเยาวชน : กรณีศึกษานักศึกษานักศึกษามหาวิทยาลัย
รามคำแหง. งานวิจัย. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๒.
- นันทรัตน์ ปรีวีตธรรม. การศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อพฤติกรรมจิตอาสาของเด็กและเยาวชนที่รับ
ทุนการศึกษาสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์. วิทยานิพนธ์สังคม
สงเคราะห์ศาสตรมหาบัณฑิต. คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ :
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๓.
- บุญทัน ภูบาล. การใช้ชีวิตที่ตระหนักรู้ตนเองเป็นต้นแบบเพื่อพัฒนาจิตสาธารณะของนักเรียนชั้น
ประถมศึกษาปีที่ ๒. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต. สำนัก
หอสมุดกลาง : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๕๙.
- บุญวดี มนตรีกุล ณ อุษยา. พุทธจริยธรรมกับการพัฒนาที่ยั่งยืน : ศึกษาวิเคราะห์การพัฒนา
ทรัพยากรมนุษย์. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพมหานคร :
มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๕๐.
- ประไพพิศ ไสพารพัฒน์. กระบวนการเกิดจิตสำนึกสาธารณะของชุมชนบางลำพู. วิทยานิพนธ์
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
๒๕๕๘.
- พระมหาบุญเพียร บุญญวิริโย. แนวคิดและวิธีการขัดเกลาทางสังคมในสถาบันครอบครัวตาม
แนวพระพุทธศาสนา. พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย :
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.
- พระยาศรีราชอักษร (มา กาญจนาคม). อธิบายคิปปิปฏิบัติ (ทศวิภาค). อ้างใน พระอุดมศักดิ์
ปิยวณฺโณ. การดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมอย่างมีความสุขตามแนวพุทธจริยศาสตร์ :
ศึกษากรณีทศ ๖. วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต. วิทยานิพนธ์
วิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.
- พระศุภกฤต เทศกัจจ. การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องหน้าที่ของค้ำกับพุทธทาส
ภิกขุ. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย :
มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๕๑.
- พระอุดมศักดิ์ ปิยวณฺโณ. การดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมอย่างมีความสุขตามแนวพุทธจริยศาสตร์:
ศึกษากรณีทศ ๖. วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต. วิทยานิพนธ์
วิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.
- พริยา นิลมาต. ปัจจัยที่ส่งผลต่อจิตสำนึกสาธารณะของนักเรียนช่วงชั้นที่ ๔ สำนักงานเขต
พื้นที่การศึกษาจังหวัดร้อยเอ็ด. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต.
มหาสารคาม : มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๕๐.

มนัสสา ชินูปการพงศ์. ความสัมพันธ์ระหว่างทัศนคติต่อการสื่อสารการตลาดต่อจิตสำนึก
 สาธารณะกับการตัดสินใจซื้อของผู้บริโภค. งานวิจัย. กรุงเทพมหานคร :
 มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต, ๒๕๕๒.

มุกิตา หวังคิด. การฝึกทักษะการแก้ปัญหาโดยการนำเสนอสถานการณ์ผ่านสื่อคอมพิวเตอร์
 เพื่อพัฒนาจิตสาธารณะในนักเรียนระดับประถมศึกษาปีที่ ๖. **ปริญญาทิพนธ์**
วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ,
 ๒๕๔๗.

รุ่งนิภา พัฒนพฤษชาติ. การศึกษาการพัฒนาเด็กตามทัศนะของพระพรหมมังคลาจารย์
 (ปัญญานันทภิกขุ). **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย :
 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

เรียม นมรักษ์. การวิเคราะห์องค์ประกอบของจิตสาธารณะของนักศึกษาในองค์กรนักศึกษา
 มหาวิทยาลัยรามคำแหง. **วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต**.
 กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๒.

ลลธิริมา เกื้อสกุล. กลยุทธ์การสื่อสารของกองทัพบกเพื่อสร้างจิตสำนึกสาธารณะเรื่องสิทธิ
 มนุษยชนด้านสิ่งแวดล้อม. **วิทยานิพนธ์นิเทศศาสตรมหาบัณฑิต**.
 กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

วิทย์พัฒน์ สี่หา. ปัจจัยที่สัมพันธ์กับจิตสาธารณะของนิสิตระดับปริญญาตรี มหาวิทยาลัย
 มหาสารคาม. **วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต**. มหาสารคาม :
 มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๕๑.

วิรัตน์ คำศรีจันทร์. จิตสำนึกพลเมืองในบริบทสังคมไทย. **วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์ดุษฎี**
บัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๔.

ศิริ แคนสา. การพัฒนาจิตสำนึกสาธารณะนักเรียนชั้นมัธยมศึกษา : กรณีศึกษาโรงเรียนคอน
 สวรรค์. **วิทยานิพนธ์การศึกษาดุษฎีบัณฑิต**. มหาสารคาม : มหาวิทยาลัย
 มหาสารคาม, ๒๕๕๑.

หฤทัย อัจปรุ. ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยส่วนบุคคล ภาวะผู้นำ รูปแบบการดำเนินชีวิตและ
 ความสามารถในการเรียนรู้ด้วยตนเอง กับการมีจิตสำนึกสาธารณะของนักศึกษา
 พยาบาล. **วิทยานิพนธ์พยาบาลศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย :
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

๒. ภาษาอังกฤษ :

Benjamin. B. Lahey. **Psychology an Introduction**. 7th edition. New York : McGraw-Hill Book Company, 2001.

Friere. P. **Society in transition: Education for critical consciousness**. London Sheed and Ward, 1973.

Pardun-Johannsen. Kirsten C. **“Social Issue Drama and Its Impact on the Social Consciousness of Preadolescent School Children”**. Dissertation Abstracts International, 2004.

๓. เว็บไซต์ :

กลินี สระทองเนียม. **วิธีการสร้างเยาวชนให้เกิดจิตสาธารณะ**. แหล่งที่มา : http://news.sanook.com/education/education_39824.php [๑๒ เม.ย. ๒๕๕๔].

จันทิรา ธนสงวนวงศ์. **ชีวิตและวัฒนธรรมไทย หน่วยที่ ๗ พลเมืองดีตามประเพณี และ วัฒนธรรม**. : <http://mos.e-tech.ac.th/mdec/learning/s1301/unit08.html> [๑๕ เม.ย. ๒๕๕๔].

นเรศวรวิชาการ. **จิตสาธารณะ**. แหล่งที่มา : http://www.academic.nu.ac.th/Content_view.php?n_id=44&img=&action=view [๑๒ เมษายน ๒๕๕๔].

พระครูสุนทรธรรมโสภณ, ผศ. **คุณลักษณะของจิต : การพัฒนาจิต**. แหล่งที่มา : <http://www.src.ac.th/web/index.php?option=content&task=view&id=354&Itemid=69> [๑๐ ม.ค. ๒๕๕๕].

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). **พระพุทธศาสนา พัฒนาคนและสังคม**. จัดพิมพ์ในระบบเครือข่ายโดยสำนักงานเลขาธิการรัฐมนตรีศึกษาแห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (SEAMEO Secretariat). แหล่งที่มา : <http://www.seameo.org/vl/payutto/buddha2.htm> [๗ ก.ย. ๒๕๕๔]

ร.ต.ดร.สมโชค เจตระการ ว่าที่. **เด็กและเยาวชนกับจิตสาธารณะ**. แหล่งที่มา : <http://www.oknation.net/blog/somchoke101/2010/01/21/entry-1> [๒๒ มี.ค. ๒๕๕๔].

เวชพล อ่อนละมัย. **ชีวิตและวัฒนธรรมไทย : จิตสาธารณะ**. แหล่งที่มา : <http://www.kasetyaso.ac.th/thai%20cultule/09.pdf> [๒๐ ก.ค. ๒๕๕๔].

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พระมหาชำนาญ กตธมฺโม (บุญแพ)
- เกิด : วันอังคาร ที่ ๒๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๓
- สถานที่เกิด : บ้านเลขที่ ๑๕๐/๑ หมู่ที่ ๑ ต.ลาดยาว อ.ลาดยาว
จ.นครสวรรค์
- การศึกษา : พ.ศ. ๒๕๔๖ จบมัธยมศึกษาชั้นเอก
พ.ศ. ๒๕๕๒ สอบได้เปรียญธรรม ๕ ประโยค
พ.ศ. ๒๕๕๓ จบปริญญาพุทธศาสตรบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา (เกียรตินิยมอันดับ ๑) รุ่นที่ ๕๖
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์นครสวรรค์
- อุปสมบท : วันที่ ๗ เมษายน พ.ศ. ๒๕๔๔ ณ พัทธสีมา วัดเกาะเปา
ต.วังเมือง อ.ลาดยาว จ.นครสวรรค์
- สังกัด : วัดเกาะเปา ต.วังเมือง อ.ลาดยาว จ.นครสวรรค์
- หน้าที่ : พ.ศ. ๒๕๕๓ เป็นครูสอนพระปริยัติธรรม แผนกบาลี
สำนักศาสนศึกษาวัดนครสวรรค์ พระอารามหลวง
- ปีที่เข้าศึกษา : พ.ศ. ๒๕๕๓ ศึกษาต่อระดับปริญญาโท สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์นครสวรรค์
- ปีที่สำเร็จการศึกษา : ๑๐ กันยายน พ.ศ. ๒๕๕๕
- ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดนครสวรรค์ ต.ปากน้ำโพ อ.เมืองนครสวรรค์ จ.นครสวรรค์ ๖๐๐๐๐
โทร. ๐๘-๙๔๓๖-๗๒๘๘
อีเมลล์ (pmchamnan_2523@hotmail.com)